

PEDAGOGIUM

WYŻSZA SZKOŁA NAUK SPOŁECZNYCH

**WYŻSZA SZKOŁA
ZARZĄDZANIA I ADMINISTRACJI**
w Zamościu

РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВООПОРУШНИКІВ В УКРАЇНІ ТА ПОЛЬЩІ

RESOCJALIZACJA MŁODOCIANYCH PRZESTĘPCÓW NA UKRAINIE I W POLSCE

Monografia

Lublin

Wydawnictwo POLIHYMNIA Spółka z o.o

2019

*Rekomendowane przez komisję naukową i metodyczną wydziału edukacji
pedagogicznej i pracy społecznej Wschodnioeuropejskiego Uniwersytetu*

Narodowego im. Lesi Ukrainki

(Protokół nr 1 z dnia 17 września 2018 r.)

Rekomendowane przez Senat Wyższej Szkoły Nauk Społecznych „Pedagogium”

Zespół autorski: dr hab., profesor Petro Husak, dr hab., profesor Ludmyła Husak, doktor nauk prawnych, docent Andrii Husak; dr hab., profesor Jaroslav Goshovskii.; doktor nauk prawnych, docent Oleh Batiuk doktor nauk pedagogicznych, docent Svitlana Cherneta; doktor nauk prawnych Taras Husak, doktor nauk prawnych Artur Martirosian, doktor nauk pedagogicznych, docent Lesia Martirosian, doktor nauk pedagogicznych Andrii Skitś, Janusz Berdziński, dr. Katarzyna Marlena Gerung, dr. Maria Łukaszek, dr. Dorota Pstrąg, dr Józef Rejman, dr. Paweł Szczepaniak.

Recenzenci:

Aleksandr Kolb – dr hab., profesor Katedry Prawa Karnego i Procesu Uniwersytetu Narodowego „Politechnika Lwowska”

Janusz Skwarek – doktor, Dyrektor Sądu Okręgowego w Zamościu

Katarzyna Bocheńska-Włostowska – doktor, Rektor PEDAGOGIUM Wyższej Szkoły Nauk Społecznych w Warszawie

Resocjalizacja młodocianych przestępców na Ukrainie i w Polsce: monografia. Red. P. Husak. Lublin : Wydawnictwo POLIHYMNIA Spółka z o.o., 2019. 275 s.

Monografia obejmuje badania naukowe ukraińskich i polskich nauczycieli, psychologów, prawników. Omówiono problemy resocjalizacji w leczeniu ukraińskich i polskich uczonych. Zostały przeanalizowane aspekty prawne, społeczno-pedagogiczne, historyczne, psychologiczne i edukacyjne resocjalizacji na Ukrainie i w Polsce. Przedstawiono dane statystyczne na temat resocjalizacji młodocianych skazanych w izolacji od społeczeństwa. Opisano resocjalizację penitencjarną więźniów w Polsce. Monografia przeznaczona jest dla specjalistów instytucji penitencjarnych, nauczycieli i studentów z zakresu prawa, pedagogiki społecznej, pracy socjalnej, pedagogiki resocjalizacji, psychologii.

Зміст

ПЕРЕДМОВА.....	5
ПРАВОВА ТА СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОНЯТТЯ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ.....	7
<i>Андрій Гусак, Katarzyna Marlena Gerung</i> Варіативність поняття «ресоціалізація»	6
<i>Леся Мартіросян, Артур Мартіросян</i> Ресоціалізація неповнолітніх: історичний аспект	21
<i>Світлана Чернета, Олег Батюк</i> Характеристика загальної та професійної освіти засуджених як основа їх соціокультурної ресоціалізації.....	47
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ РЕСОЦІАЛІ- ЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.....	60
<i>Dorota Pstrąg</i> Social re-adaptation barriers as perceived by people serving a sentence	60
<i>Ярослав Гошовський</i> Психолого-педагогічні основи ресоціалізації депривованої особистості	74
<i>Maria Łukaszek</i> Prisoners with regard to female life and sex partners	98
ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ.....	111
<i>Андрій Гусак, Петро Гусак</i> Правова регламентація процесу ресоціалізації в Україні.....	111
<i>Андрій Скіць, Тарас Гусак</i> Детермінованість ресоціалізації неповнолітнього засудженого в умовах ізоляції від суспільства ..	146
<i>Józef Rejman, Andrij Husak</i> Resocjalizacja penitencjarna w Polsce. ważniejsze aspekty organizacyjne i metodyczne pracy z młodocianymi	155
ОСВІТНЬО-ВИХОВНА РОБОТА У СИСТЕМІ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ ЗАКЛАДІВ.....	199
<i>Андрій Скіць, Людмила Гусак</i> Характеристика емпіричних даних соціально-педагогічних детермінант організації соціально- виховної роботи в місцях позбавлення волі	199
<i>Rawel Szczepaniak</i> Inspiracje inkluzji społecznej dla resocjalizacji	226
<i>Світлана Чернета, Janusz Berdziński</i> Зарубіжний досвід організації соціальної роботи із засудженими	246
ДОДАТКИ.....	264

ПЕРЕДМОВА

Реформування вітчизняної пенітенціарної системи відбувається протягом усіх років незалежності України, однак в останні два роки воно здійснюється швидкими темпами і стосується зміни інституційної та змістової складової всієї системи. Сучасна реформа Пенітенціарної системи України є однією з найголовніших у правоохоронній діяльності, яка направлена на мінімізацію криміногенної ситуації в країні, що особливо актуально у період збройної агресії.

Базуючись та орієнтуючись на європейські підходи та засади функціонування кримінально-виконавчої системи, пенітенціарна система України спрямована на: створення системи реінтеграції, яка забезпечує відповідне середовище, щоб особа була готова жити, не вчиняючи правопорушень; дотримання прав людини шляхом створення умов поведіння та утримання у відповідності до міжнародних стандартів; створення в органах та установах пенітенціарної системи безпечного середовища; створення інституційної спроможності, яка забезпечує перехід від карального підходу до реабілітаційного.

Особливо актуальною, в період становлення пенітенціарної системи, залишається проблема ресоціалізації неповнолітніх, успішна цілеспрямована ресоціалізація яких сприятиме позитивним змінам в особистісній, мотиваційній та поведінковій сферах, що дозволяє неповнолітнім засудженим без перешкод інтегруватися в суспільство.

До монографії увійшли наукові розвідки українських та польських педагогів, психологів, юристів. Представляються статистичні дані щодо ресоціалізації неповнолітніх засуджених в умовах ізоляції від суспільства. Описується пенітенціарна ресоціалізація ув'язнених в Україні та Польщі.

Перший розділ монографії присвячений аналізу українського законодавства та проблеми ресоціалізації в трактуванні українських та польських науковців. Розкриваються правові, соціально-педагогічні, історичні, освітні аспекти ресоціалізації в Україні та Польщі.

В другому розділі прокриваються психолого-педагогічні основи ресоціалізації депривованої особистості, характеризуються

бар'єри соціальної реадaptaції засуджених та визначаються особливості стaтєвих відносин та життя засуджених.

В третьому розділі проаналізовані важливі організаційні та методологічні аспекти пенітенціарної реабілітації з молоддю в Польщі, подана правова регламентація процесу ресоціалізації в Україні, визначені детермінанти ресоціалізації неповнолітнього засудженого в умовах ізоляції від суспільства.

Четвертий розділ розкриває особливості освітньо-виховної роботи у системі пенітенціарних закладів. В розділі подана характеристика емпіричних даних соціально-педагогічних детермінант організації соціально-виховної роботи в місцях позбавлення волі та зарубіжного досвіду організації соціальної роботи із засудженими.

Монографія розрахованна на фахівців пенітенціарних закладів, викладачів та студентів за умов підготовки за спеціальностями у сферах права, соціальної педагогіки, соціальної роботи, педагогіки ресоціалізації, психології.

ПРАВОВА ТА СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОНЯТТЯ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ

*Андрій Гусак,
Katarzyna Marlena Gerung*

Варіативність поняття «ресоціалізація»

Проблема формулювання понять і їхня роль в науковому пізнанні постала ще за античних часів. Проблему понять намагався розв'язати Платон у своїй натурфілософії; Аристотель у концепції ейдосів; Фома Аквінський, розв'язував проблему понять, трансформуючи аристотелівське розуміння науки до потреб схоластики; Етьєн Бонно де Кондільяк, намагаючись поєднати сенсуалізм з реалізмом у науковому пізнанні; Кант - у класифікації суджень на аналітичні та синтетичні, Гегель - у законах діалектики.

Поняття є однією з основних форм раціонального пізнання, що відображає у психіці людини предмети і явища дійсності за їх загальними і сутнісними ознаками. Поняття природничих наук суттєво відрізняються від гуманітарних понять, оскільки станні стосуються пізнання та пояснення соціальних явищ. Очевидно, що закони природи та закони суспільного розвитку мають істотні відмінності: якщо перші діють незалежно від волі людини, то другі – лише завдяки її діяльності і лише в межах конкретної суспільно-економічної формації.

У сучасних умовах розвиток будь-якої конкретної гуманітарної науки неможливий без використання здобутків суміжних наук гуманітарного циклу. Саме тому наше наукове дослідження тяжіє до поглиблення зв'язків між науковими парадигмами, зокрема, через використання спільного понятійно-категоріального апарату. Така тенденція певною мірою спрощує дослідження окремих інститутів та розширює інструментарій наукового пізнання.

Попри широкий спектр гуманітарних наук, їхній автономний характер, а відтак здатність самотійно визначати зміст досліджуваних ними категорій, існують і ті, в межах яких деякі поняття важко означити повною мірою, врахувавши усі особливості останніх. Однією із таких наук є наука юридична - юриспруденція.

Особливість правової науки з точки зору категоріальності полягає, на нашу думку, в тому, що трансформація суто теоретичного, наукового правового знання у право як інститут

життєдіяльності суспільства і держави вимагає, насамперед, точних та лаконічних конструкцій, логічно пов'язаних між собою та узгоджених з позиції ієрархічності понять. Оскільки саме правова норма стає остаточною крапкою при вирішенні важливих соціально-політичних питань, то формулювання цієї норми повинне бути позбавленим надмірних семантичних нагромаджень, а сама норма мати чітку структуру, яка наче по сходинках веде до правильного її тлумачення. Таким чином, конкретність формулювання категорій безпосередньо впливає на якість функціонування правової системи держави. Це обумовлено тим, що юридична наука не є “наукою заради науки”, а має прикладну спрямованість та покликана “обслуговувати” юридичну практику, розробляти дієві механізми її впровадження та удосконалення.

Охоплюючи своїм регулюванням більшість соціальних відносин, право як обумовлене природою людини та суспільства явище, неодмінно послуговується гуманітарними категоріями як найбільш загальними та універсальними. Серед таких категорій є як власне юридичні, так і запозичені юридичною наукою з інших соціальних наук. Наприклад, використовувані в Конституції України морально-етичні концепти “свобода”, “гідність”, “неупередженість”, “творчість”, “особистість” первинно не є предметами дослідження правової науки, проте ці поняття використовуються у законодавстві. Деякі з них зрозумілі та доступні для сприйняття без додаткових пояснень, інші ж навпаки потребують спеціально юридичного тлумачення для їх належного використання. Наприклад, поняття “честь”, “гідність”, “ділова репутація”, визначення яких не міститься у чинному законодавстві, є самостійними об'єктами судового захисту, а відтак вимагають фахового юридичного пояснення.

Одним із таких термінів є і широкоживаний в наукових колах термін “ресоціалізація”. Дослідження ресоціалізації в Україні має досить недавню історію. Ця тенденція притаманна науці кримінально-виконавчого права загалом: захищені кандидатські та докторські дисертації (а їх за часи незалежності України було близько 40) присвячені вивченню окремих складових комплексного явища (кримінально-виконавчої політики). Крім того, більшість із них тяжіє до інших наук – історії кримінального права та процесу, кримінології, адміністративного права, психології, педагогіки, соціології. На думку доктора юридичних наук Яцишина М. М., це зумовлено тим, що

кримінально-виконавче право регламентує не лише безпосередній порядок і умови виконання та відбування покарань, а й особливий виправно-ресоціалізаційний процес, де застосовуються положення та категорії педагогіки, психології й економіки ¹.

Так чи інакше у контексті кримінально-виконавчого чи кримінального права автори наукових праць хай побічно, та все ж торкаються теми виправлення та ресоціалізації, однак проблемі соціальної адаптації звільнених з установ виконання покарань як окремому предмету наукового пошуку за останні 15 років присвячено не так багато досліджень: монографія В. М. Трубникова “Соціальна адаптація звільнених від відбування покарання” (1990), кандидатські дисертації В. С. Наливайка “Кримінологічні проблеми ресоціалізації осіб, звільнених з місць позбавлення волі” (1999), А. О. Ярового “Проблеми соціальної адаптації неповнолітніх, звільнених з виховно-трудоваих колоній” (2002), Б. М. Телефанка “Проблеми соціальної адаптації осіб, звільнених з кримінально-виконавчих установ на підставі закону України про амністію або акта помилування” (2004), Д. В. Ягунова “Державне управління пенітенціарною системою України: механізми ресоціалізації засуджених” (2004), О. М. Неживець “Забезпечення соціальної та трудової реабілітації осіб, звільнених з місць позбавлення волі” (2005), А. П. Гусака “Кримінологічні аспекти ресоціалізації неповнолітніх, засуджених за вчинення насильницьких злочинів, в умовах позбавлення волі” (2010).

Категорія “ресоціалізація осіб” активно застосовується багатьма галузями гуманітарних наук як правового, так і неправового циклів: кримінології, кримінального, кримінально-виконавчого права, психології, соціології, антропології, деонтології, педагогіки та інших. Виходячи з вищесказаного, стає очевидним, що в рамках тієї чи іншої науки дане поняття набуває відмінних рис й отримує дещо інші наголоси.

У межах даного розділу ми зосердуємо увагу на таких трьох напрямках дослідження сутності ресоціалізації: 1) з точки зору функціональності; 2) у широкому та вузькому значенні; 3) з позицій різних наук. Кожен із цих напрямків є предметом окремого наукового пошуку, однак інтеграція здобутих результатів в єдину систему координат та зведення їх до спільного знаменника

¹ Яцишин М. М. Загальні закономірності розвитку науки кримінально-виконавчого права. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2008. Випуск 47. С.219-225.

дозволяє якнайповніше та об'ємніше зрозуміти змістове навантаження поняття “ресоціалізація”.

Ідея перевиховання в місцях позбавлення волі висунута ще наприкінці XVIII ст. американськими квакерами. Виховний вплив базувався на релігійному підґрунті: перебуваючи в одиночній камері, особа вивчала Біблію, що повинно було сприяти її моральному очищенню та каяттю.

Одну із перших і найповніших дефініцій ресоціалізації дали дослідники в галузі пенітенціарної педагогіки, визначивши її як “процес виправлення засудженого, формування в нього законослухняної поведінки, стимулювання становлення особистості на таку життєву позицію, яка відповідає соціальним нормам, на основі відновлення, збереження й розвитку соціально корисних якостей під час виконання покарання і подальшої адаптації засудженого до умов самостійного життя на волі”.

Зазначимо, що термін “ресоціалізація” здебільшого притаманний правовій думці держав колишнього СРСР. В європейських джерелах найчастіше знаходимо категорії “соціальна реабілітація”, “соціальна адаптація”, “реінтеграція”. На нашу думку, це зумовлено тим, що у зарубіжних концепціях ресоціалізація перебуває переважно в парадигмі психологічної, соціологічної та педагогічної наук з урахуванням кримінологічних особливостей злочинності як соціального явища, особи злочинця, заходів щодо попередження злочинності тощо.

В уяві носіїв буденної правосвідомості ресоціалізація постає як специфічний і малозастосовуваний процес, явище, яке відбувається в особливих умовах і переважно має негативне забарвлення. Незважаючи на притаманність такого побутового праворозуміння, варто зазначити, що практично усі сфери суспільного життя передбачають місце для ресоціалізації у разі ізоляції особи чи зміни значущих параметрів системи (не лише правової), в якій вона перебуває. У такому випадку порушується звичний уклад життєдіяльності індивіда, втрачається контакт не з окремим аспектом його життя, а відбувається дистанціювання від цілого комплексу соціальних систем та зав'язків. Саме тому видається доцільним виокремлення педагогічного, психологічного, соціологічного, юридичного та деяких інших значень ресоціалізації.

Наприклад, необхідність політичної ресоціалізації настає при зміні звичного для особи зовнішнього політичного середовища,

зокрема, при зміні політичної системи ². Так, при розпаді СРСР й утворенні низки самостійних держава постала проблема адаптації громадян до нової моделі політичного керівництва та державного управління. Переорієнтація економіки, розширення внутрішніх та зовнішніх ринків, зміна валюти при вступі країни до Європейського Союзу зумовлюють потребу економічної ресоціалізації. Надання особі статусу інваліда та наслідки, які тягне за собою цей юридичний факт, зобов'язують роботодавця створювати спеціальні робочі місця для таких осіб, а самих інвалідів – пристосовуватися до нових умов праці. У даному випадку говоримо про трудову ресоціалізацію. Таким чином ресоціалізація відбувається щоразу, коли особа опиняється в нетипових для неї умовах існування, адаптується до них, здобуваючи нові знання, вміння та навички, які не збігаються з її попереднім досвідом.

Виходячи з вищезазначеного, можна говорити про широке та вузьке розуміння ресоціалізації. Широке трактування передбачає можливість ресоціалізації для кожної особи, яка на тому чи іншому етапі життя втратила деякі соціальні зв'язки, навички чи не набула необхідних для подальшого комфортного соціального буття вмінь; вузьке ж зосереджує увагу на окремій групі осіб. Особливо яскраво це прослідковується у галузі права, адже у випадку правової ресоціалізації мають на увазі засуджених та звільнених з пенітенціарних установ осіб – як таких, що потребують повторної інтеграції у суспільство. Зазначимо, що їхнє повернення в соціум повинно відбуватися під впливом інших норм та на основі інших уявлень і цінностей ніж ті, які були засвоєні раніше.

Ресоціалізація як комплексний інститут поєднує у собі різні політико-правові та соціокультурні ознаки та виконує різні ролі залежно від спрямованості наукового пізнання. Ознайомившись із фундаментальними науковими працями, ми можемо виокремити три основні підходи до розуміння ресоціалізації з функціональної точки зору : як процесу, як мети та як діяльності.

У більшості досліджених нами джерел ресоціалізація розуміється як специфічний процес, який має динамічний характер та якому притаманні дві полярні сторони – внутрішня (суб'єктивна) та зовнішня (об'єктивна). Таке розрізнення спирається, насамперед,

² Кожекіна Л. Ю. Інституціональні зміни в політичній системі пострадянського суспільства України як чинник ре соціалізації «середнього» покоління. Український соціум. 2003. №1(44). с. 63.

на суб'єктний склад процесу. Під внутрішнім процесом доцільно розглядати внутрішньообумовлену активну діяльність суб'єкта (у правовому полі – засудженого до відбування покарання у виді обмеження чи позбавлення волі на певний строк; звільненого з установи виконання покарання після відбуття покарання; звільненого з установи виконання покарання на підставі акту помилування чи Закону України “Про застосування амністії в Україні”³, яка виражається в усвідомленні ним некоректності, протиправності, суспільної шкідливості та небезпеки поведінки, у бажанні відкорегувати власну поведінку та у свідомому виправленні, засвоєнні нових норм, цінностей, ролей, навичок, замість застарілих чи засвоєних не у повній мірі, у повторному засвоєнні та удосконаленні соціально бажаних навичок тощо (Волков Ю., Кравченко А., Мостовая І., Анурін В.). У такому випадку індивід є активним суб'єктом, на якого покладено весь об'єм роботи у площині ресоціалізації.

Зовнішній процес полягає у вчиненні кореспондуючих дій іншими суб'єктами – державою (через відповідні органи, підприємства, організації, установи) та громадськими інститутами. У такому випадку індивід є об'єктом, на якого спрямовується низка відповідних заходів. Кореляція цих сторін процесу ресоціалізації забезпечує нормальні умови для функціонування особистості у новій для неї площині соціальних зв'язків.

Розглянемо деякі позиції дослідників ресоціалізації у різних сферах наукового знання та спробуємо виокремити притаманні саме юридичній науці особливості. Так, Р. В. Ващенко і В. В. Сулицький під ресоціалізацією пропонують розуміти процес виправлення засудженого, формування у нього правослухняної поведінки, стимулювання життєвої позиції, яка відповідає соціальним нормам, на основі відновлення, збереження та розвитку соціально корисних якостей і відносин, подальшої адаптації до самостійного життя на волі⁴. На думку кандидата психологічних наук Сили Т. І., ресоціалізація є складним процесом з “етапами, комплексом заходів, методиками та техніками цілеспрямованого

³ Про застосування амністії в Україні: Закон України від 01.10.1996 . Відомості Верховної Ради. 1996. № 48. ст. 263.

⁴ Ващенко Р. В. Організаційно-правові питання ресоціалізації засуджених. Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ. Київ : КІВС, „МП Леся”, 2003. № 8. С. 29-37.

впливу (у площинах особистості, групи, організації, громади, суспільства)”, який розглядається, з одного боку, як теоретичний концепт, а з іншого – як сфера практичної діяльності⁵.

Дослідник В. М. Трубников пропонує розглядати поняття ресоціалізації як процес, що складається з органічно взаємозв'язаних етапів, на яких різні суб'єкти здійснюють комплексну дію на осіб, що скоїли злочин⁶. Отже, ресоціалізація є довготривалим процесом, що має деяку часову протяжність і включає кілька стадій. В її основі лежить комплекс психолого-педагогічних, економічних, медичних, юридичних та організаційних заходів, спрямованих на формування у засудженого здатності та готовності для входження у звичайні умови життя суспільства після звільнення з ув'язнення⁷. Традиційно виділяють два основних етапи ресоціалізації – пенітенціарний (під час відбування покарання) та постпенітенціарний (адаптація після звільнення) (І. Г. Богатирьов, О. М. Джужа, О. Г. Колб, М. О. Стручков, С. В. Царюк, І. В. Шмаров, Л. А. Жук, О. М. Неживець). Саме наявність етапів і конкретних дій на кожному із них свідчить на користь розуміння ресоціалізації як процесу.

Чільне місце серед концепцій розуміння ресоціалізації займає та, відповідно до якої ресоціалізація розглядається як ґрунтовна зміна, трансформація особистості, усвідомлена видозміна поведінки, набуття нової соціальної ідентичності (Гідденс Е., Смелзер Н., Бергер П., Лукман Т., Орбан-Лембрик Л.). Така концепція має яскраво виражений соціологічний характер і, на наш погляд, може вважатися одним із виявів внутрішньої сторони процесу ресоціалізації, адже, як зазначалося вище, внутрішній процес ресоціалізації вимагає від індивіда докладання зусиль для досягнення необхідного ефекту. Не викликає сумнівів, що така трансформація відбувається не лише на основі бажання особи, але й під впливом інститутів, завданням яких і є допомога деліквенту повернутись у соціум. Умовою успішної ресоціалізації є наявність соціальної бази, на основі якої досягається

⁵ Сила Т. І. Міждисциплінарний зміст поняття «ресоціалізація». Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т.ХІІІ, част.1. К., 2011. С. 382-389

⁶ Трубников В. М. Социальная адаптация освобожденных от отбывания наказания. Харьков: Основа, 1990. 173 с. С. 9.

⁷ Каирбаева Л. К. Проблемы ресоциализации осужденных. Материалы международной научно-практической конференции «Перспективные научные исследования» – 2010». София, 2010. С. 41-46.

набуття правопорушником нової соціальної ідентичності. Як зазначає Сила Т. І., цілеспрямований вплив здійснюється на внутрішні установки особистості зі сторони соціальних інститутів та окремих індивідів у формі комплексу різних заходів впливу⁸.

Деякі дослідники обґрунтовують положення, згідно з яким ресоціалізація може бути не тільки способом досягнення мети (корекції поведінки, набуття особою соціально бажаних рис), але і власне метою (повторна інтеграція людини у суспільство). Як зазначає Москаленко В. В., ресоціалізація особистості може бути і метою діяльності суспільних інститутів, соціальних угруповань, й “у разі неспрацювання традиційних агентів соціалізації допомогу у ресоціалізації має здійснити працівник соціальної служби”⁹. В. А. Львовчкін розглядає процес ресоціалізації як мету виправлення засудженого, формування в нього правослухняної поведінки, стимулювання зайняти таку життєву позицію, яка відповідає соціальним нормам, через відновлення, збереження та розвиток соціально корисних якостей і відносин під час відбування покарання та соціальної адаптації після звільнення з місць позбавлення волі¹⁰. Як зазначає науковець Гуцуляк М. Я., ресоціалізація постає кінцевою метою застосування кримінального покарання, передує якій процес виправлення особи¹¹ Такої ж думки дотримується М. С. Рыбак, пропонуючи водночас не розмежовувати поняття “виправлення” та “ресоціалізація”¹².

⁸ Сила Т. І. Міждисциплінарний зміст поняття «ресоціалізація». Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т.ХІІІ, част.1. К., 2011. С. 382-389

⁹ Москаленко В. В. Теоретико-методологічні засади організації соціально-психологічних служб. Соціальна служба в Україні: соціально-психологічні засади формування й ефективного функціонування. Матеріали науково-практичної конференції. 12 травня 2005 року, м. Черкаси. К., 2005. С.7-13.

¹⁰ Львовчкін В. А. Концептуальні питання реформування кримінально-виконавчої системи. Проблеми пенітенціарної теорії і практики: щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ. К.: КІВС, „МП Леся”, 2002. № 7. С. 3-12.

¹¹ Гуцуляк М. Я. Основні засоби виправлення та ресоціалізації засуджених до покарання у виді громадських робіт. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. Збірник наукових праць. Львів. ЛьВДУВС, 2009. Вип. 3. С. 305-311.

¹² Рыбак М. С. Ресоциализация осужденных к лишению свободы: проблемы теории и практики. Саратов, 2001. 276 с. С.30-32]

Інший підхід дозволяє вивчати ресоціалізацію як діяльність (професійну та непрофесійну), визначаючи її як систему соціально контрольованих процесів цілеспрямованого впливу через комплекс державно-правових, громадських, виховних заходів для зміни асоціальних установок, ціннісних орієнтацій правопорушника, корекції його протиправної поведінки, що забезпечує стійкість соціалізації особистості¹³. Так, дослідник В. М. Любченко розглядає виправлення і ресоціалізацію як напрямок діяльності співробітників установ виконання покарання, що сприяє вихованню у засуджених соціально адекватних якостей.

Вивчення законодавства у сфері ресоціалізації показує, що законодавець передбачив широку мережу органів та організацій, покликаних сприяти ресоціалізації осіб як під час відбуття покарання, так і після звільнення з установи виконання покарань. Це органи місцевого самоврядування як суб'єкти соціального патронажу, органи соціального захисту населення, органи внутрішніх справ, органи виконавчої влади на місцях, громадські об'єднання та інші.

Представники педагогічного підходу вбачають суть ресоціалізації у цілеспрямованій, комплексній, педагогічно орієнтованій системі виховного впливу, спрямованій на подолання у соціально-неадаптованої особистості асоціальних і створення соціально-моральних установок поведінки та діяльності¹⁴.

На думку Ю. В. Жулевої, ресоціалізація є системою правових, організаційних, педагогічних, психологічних, виховних і інших заходів, що здійснюється на різних етапах реалізації кримінальної відповідальності з метою зміни асоціальних установок, системи ціннісних орієнтацій, корекції протиправної поведінки, попередження злочинів, створення нормальних умов для подальшої соціалізації¹⁵.

Аналіз іноземних джерел дає підстави вважати, що ресоціалізація розглядається в зарубіжній практиці здебільшого з

¹³ Болгарские тюрьмы самые перенаселенные в ЕС. Сайт “Пенитенциарная инициатива” [Електронний ресурс] Режим доступу. URL: <http://www.noond-ri.org/>

¹⁴ Самаркина И. В. Политическая ресоциализация как проблемное поле политической психологии. Политическая психология, культура и коммуникация. М., 2008. С. 42–49.

¹⁵ Жулева Ю. В. Ресоциализация осужденных несовершеннолетних женского пола, отбывающих наказание в воспитательных колониях (правовые и криминологические аспекты) : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Рязань : ИПиЭ МВД России, 2000. 24 с. С. 10-11.

позиції соціології та психології – як процес зміни свідомості, почуттів, формування нової структури поведінки, системи цінностей, позитивної Я-концепції, включення особистості у суспільно корисну діяльність.

Більшість держав Європейського Союзу визначають ресоціалізацію як сукупність заходів, що здійснюється протягом виконання покарань, результатом якої є можливість засудженого адаптуватися до встановлених суспільством стандартів, а також подальше його утримання від вчинення протиправних дій. Важливим аспектом ресоціалізації є не так примусове відучення індивіда від негативних навиків, як нейтралізація асоціальних установок на основі нового позитивного соціального досвіду. Поруч із цим зазначається, що ресоціалізація є базовим завданням виконання покарання.

Так, у Німеччині в основі процесу ресоціалізації лежить створення не стільки ідеальних умов для перевиховання, скільки звичайних умов для формування повноцінної законослухняної поведінки у суспільстві загалом. У кримінальному праві Німеччини існують особливі заходи, які за своєю природою не є покараннями, але є правовими наслідками вчинення правопорушення. Як зазначає Ігліна Н. Б., така система заходів є одночасно і втіленням ідеї ресоціалізації, і засобами превенції¹⁶.

Тривалий час ресоціалізація відбувалася здебільшого у сфері соціальної реабілітації (освіта, працевлаштування, спорт, організація дозвілля) і практично не регламентувалася правовими нормами. Впродовж існування такої тенденції ресоціалізація була досить “фрагментарною”. Наявність же чіткої правової бази дозволяє визначити її мету, засоби, компетенцію органів влади, установ виконання покарань, дає змогу планувати бюджет з урахуванням потреб відповідних інституцій тощо.

Привнесення інституту ре соціалізації у правову систему накладає на неї певний відбиток юридичної науки, юридичної техніки та юридичної практики. У підсумку це дає підставу для вживання вужчого поняття, а саме “правова ресоціалізація”. Зазначена категорія похідна від поняття “правова соціалізація” і позначає процес накопичення знань про нормативну систему права,

¹⁶ Совершенствование организации процесса ресоциализации несовершеннолетних правонарушителей: Сборник статей. Архангельск, 2010. 162 с. С. 29-30

формування такого ціннісного світогляду, при якому сама нормативна система права сприймається як цінність¹⁷.

Правова соціалізація є позасвідомим процесом і починається з моменту входження особи у правовий простір держави. Збій на кожному з етапів правової соціалізації може стати причиною девіантної поведінки особи, а відтак у майбутньому спричинити потребу правової ресоціалізації. Таким чином, ресоціалізація настає тоді, коли соціалізація не була достатньо успішною, і по суті є корекцією її попередніх результатів.

Наявність успішної правової соціалізації (а також ресоціалізації) можна констатувати тоді, коли особи бажають діяти таким чином, яким вони повинні діяти відповідно до вимог суспільства, у якому живуть¹⁸, тобто коли внутрішній імператив і зовнішні вимоги поведінки збігаються у діях конкретної особи. Ця концепція базується на наукових здобутках соціальної психології. Зокрема, Еріх Фромм визначає правову соціалізацію як заміну правомірної поведінки за примусом на правомірну поведінку за власними переконаннями, зміну поведінки із ситуаційно правомірної на об'єктивно правомірну. Свідченнями успішної ресоціалізації є також засвоєння засудженим умов соціального життя й активне відтворення соціального досвіду, набуття соціального та позитивного правового статусу, уникнення стигматизації колишніх засуджених і запобігання виникненню у них "комплексу злочинця", конструктивна взаємодія колишнього засудженого та держави.

В юридичній науці ресоціалізація розуміється як процес повторного уживання девіанта (звільненого з УВП, неповнолітнього правопорушника, засудженого тощо) в систему уявлень про цінності, що існують у суспільстві. Український законодавець сконструював визначення ресоціалізації наступним чином: ресоціалізація – це свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві (ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України)¹⁹. Як бачимо, подане законодавцем визначення по'єднує

¹⁷ Джужа О. М. Соціологія права. К.: ЮрінкомІнтер, 2004. 266 с. С. 137.

¹⁸ Фромм Э. Иметь или быть. М.: Наука, 2006. 320 с. С.108]

¹⁹ Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 3-4. С. 21.

не лише ознаки зовнішньої та внутрішньої сторін процесу ресоціалізації, але й комбінує елементи різних гуманітарних наук (“свідоме”, “загальноприйняте”, “соціально-нормативне життя”).

Проте в юридичному розумінні ресоціалізації притаманні деякі особливості. Першою, найбільш інституціоналізованою ознакою є законодавче визначення і закріплення ресоціалізації у кримінально-виконавчому законодавстві, що надає терміну ресоціалізації офіційного трактування.

На відміну від синонімічного вживання термінів «соціальна адаптація, соціальна реабілітація, виправлення, перевиховання» на позначення досліджуваного поняття у соціологічній, психологічній та педагогічній науковій літературі, у праві категорія “ресоціалізація” вимагає чіткої відмежованості від суміжних понять (як це зроблено у Кримінально-виконавчому кодексі, де передбачено два різні поняття – ресоціалізація та виправлення). Це друга важлива ознака юридичного розуміння ресоціалізації. Однак в сучасному національному законодавстві існують певні прогалини: у деяких нормативно-правових актах поняття ресоціалізації зливається з поняттям соціальної адаптації, в інших ці терміни разом із поняттям соціальної реабілітації розмежовуються.

По-третє, у правовій площині ресоціалізація можлива лише щодо осіб, які зазнали ізоляції від суспільства, тобто щодо десоціалізованих осіб. До таких належать особи засуджені до відбування покарання у виді арешту, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк; звільнені з установи виконання покарання після відбуття покарання, звільнені з установи виконання покарання на підставі акту помилування чи Закону України “Про застосування амністії в Україні”.

Підґрунтям четвертої особливості є те, що засудженні особи рано чи пізно повернуться до нормальних умов життя, отже, ресоціалізація стосується осіб, які хоч і зазнають обмеження волі, але це обмеження має тимчасовий характер, й аж ніяк не стосується осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. Щодо останніх, зазначимо, що такі особи теж можуть бути суб’єктами ресоціалізації, але тільки з позиції пристосування до середовища пенітенціарної установи. Цей етап проходять усі засуджені, але якщо для засуджених на певний строк це лише перша стадія ресоціалізації, то для засуджених до довічного позбавлення волі це

єдина стадія. У Рекомендації N Rec (2003) 23 Комітету Міністрів Ради Європи “Про здійснення виконання покарання у вигляді довічного ув’язнення та інших тривалих термінів ув’язнення адміністраціями місць позбавлення волі” передбачено принципи та механізми адаптації таких засуджених до умов установи виконання покарань. Зокрема, закріплено принцип нормалізації (життя у в’язниці повинно бути максимально наближене до умов життя у соціумі) та прогресивний принцип (індивідуальне планування виконання покарання засуджених до довічного чи тривалого ув’язнення повинне мати на меті захист позитивного розвитку через пенітенціарну систему)²⁰.

Розщеплення розуміння ресоціалізації у різних наукових парадигмах дозволяє зробити висновок про те, що ресоціалізація найповніше виражається через розуміння її як процесу. Важливо зазначити, що для повнішого розуміння цього правового інституту виняткове значення має використання саме інтеграційного підходу.

Використана література

1. Болгарские тюрьмы самые перенаселенные в ЕС [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту «Пенитенциарная инициатива» : <http://www.noomd-pi.org/>
2. Ващенко Р. В. Організаційно-правові питання ресоціалізації засуджених / Ващенко Р. В. // Проблеми пенітенціарної теорії і практики : щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ. – Київ : КІВС, „МП Леся”, 2003. – № 8. – С. 29-37.
3. Гуцуляк М. Я. Основні засоби виправлення та ресоціалізації засуджених до покарання у виді громадських робіт / Гуцуляк М. Я. // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична : збірник наукових праць. – Львів. : ЛьвДУВС, 2009. – Вип. 3. – С. 305-311.
4. Джужа О. М. Соціологія права / Джужа О. М. – Київ : Юрінком Інтер, 2004. – 266 с. – С. 137.
5. Жулева Ю. В. Ресоциализация осужденных несовершеннолетних женского пола, отбывающих наказание в воспитательных колониях

²⁰ Про здійснення виконання покарання у вигляді довічного ув’язнення та інших тривалих термінів ув’язнення адміністраціями місць позбавлення волі: Рекомендація N Rec (2003) 23 Комітету Міністрів Ради Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

- (правовые и криминологические аспекты) : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Жулева Ю. В. – Рязань : ИПиЭ МВД России, 2000. – 24 с. – С. 10-11.
6. Каирбаева Л. К. Проблемы ресоциализации осужденных / Каирбаева Л. К. // Перспективные научные исследования – 2010 : материалы международной научно-практической конференции. – София, 2010. – С. 41-46.
7. Кожекіна Л. Ю. Інституціональні зміни в політичній системі пострадянського суспільства України як чинник ресоціалізації «середнього» покоління / Кожекіна Л. Ю. // Український соціум. – 2003. – № 1(44). – С. 63.
8. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11.07.2003 // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 3-4. – С. 21.
9. Львовчкін В. А. Концептуальні питання реформування кримінально-виконавчої системи / Львовчкін В. А. // Проблеми пенітенціарної теорії і практики : щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ. – Київ : КІВС, „МП Леся”, 2002. – № 7. – С. 3-12.
10. Москаленко В. В. Теоретико-методологічні засади організації соціально-психологічних служб / Москаленко В. В. // Соціальна служба в Україні: соціально-психологічні засади формування й ефективного функціонування : матеріали науково-практичної конференції, 12 травня 2005 року, м. Черкаси. – Київ, 2005. – С. 7-13.
11. Про застосування амністії в Україні : Закон України від 01.10.1996 // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 48. – ст. 263.
12. Рыбак М. С. Ресоциализация осужденных к лишению свободы: проблемы теории и практики / Рыбак М. С. – Саратов, 2001. – 276 с. – С. 30-32.
13. Самаркина И. В. Политическая ресоциализация как проблемное поле политической психологии / Самаркина И. В. // Политическая психология, культура и коммуникация. – Москва, 2008. – С. 42–49.
14. Сила Т. І. Міждисциплінарний зміст поняття «ресоціалізація» / Сила Т. І. // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Т.ХІІІ, част.1. – Київ, 2011. – С. 382-389.
15. Совершенствование организации процесса ресоциализации несовершеннолетних правонарушителей : сборник статей. – Архангельск, 2010. – 162 с. – С. 29-30.

16. Трубников В. М. Социальная адаптация освобожденных от отбывания наказания / Трубников В. М. – Харьков : Основа, 1990. – 173 с. – С. 9.
17. Фромм Э. Иметь или быть / Фромм Э. – Москва : Наука, 2006. – 320 с. – С. 108.
18. Яцишин М. М. Загальні закономірності розвитку науки кримінально-виконавчого права / Яцишин М. М. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2008. – Випуск 47. – С.219-225.

Ресоціалізація неповнолітніх: історичний аспект

Поняття «ресоціалізації» («реадаптації», «реабілітації») неповнолітніх злочинців є предметом розгляду такої сучасної юридичної науки як пеналогія - учіння про виконання покарань (походить від англ. penal, лат. poena - «покарання» та давногрецького суфікса - logia - «наука»). Проте, ці терміни використовуються і в інших гуманітарних науках. У педагогіці вони відносяться до основних понять і широко застосовуються у виховній практиці та наукових дослідженнях. Підставою для цього є їх педагогічний зміст, оскільки суть процесів «ресоціалізації» («реадаптації», «реабілітації») полягає у перевихованні злочинців (у тому числі неповнолітніх). Ґрунтом для виникнення цієї ідеї став принцип пом'якшення кримінального покарання для неповнолітніх злочинців, формування якого було започатковано ще у римських правових традиціях та отримало розвиток у правовій культурі сучасної Європи.

У римському праві ми зустрічаємось з таким явищем як домашній суд, де батько виконував функцію судді стосовно своїх дітей та інших домочадців. Батьківська влада та домашній суд стали першими спеціальними правовими інститутами, які здійснювали правосуддя над дітьми окремо від інституту загального судочинства. «Жодна правова культура не знала такого неприхованого володарювання батька над дітьми. У майновому відношенні син, як підвладна особа, був особою чужих прав. Він мав цивільну правоздатність, але не свою, а свого батька. Усе, що син набував, автоматично ставало власністю батька. При цьому батько за зобов'язання дітей не відповідав. Тільки за делікт (правопорушення) він ніс повну відповідальність, а саме: або відшкодувати заподіяні втрати, або видавати винного потерпілому»²¹.

Справедливість рішення батька визначалась його відповідністю давнім звичаям, а перевиховання дітей забезпечувалося наслідками, що наступали в результаті прийнятих

²¹ Орач Є. Основи римського приватного права. Навчальний посібник Львів: Ред.-вид. відділ Львів, ун-ту, 2000. 238 с.

батьком рішень. Загалом можна вважати, що наслідки реалізації прав батька виступали як обмежувальні чинники, що пом'якшували покарання стосовно дітей.

Поступово права і обов'язки батька римської сім'ї були кодифіковані у збірнику римських законів, який дістав назву «Закони XII таблиць». У ньому вперше був сформульований принцип «прощення» покарання щодо неповнолітніх, який звучав, як прощення, виправдане неповноліттям. Цей принцип заклав основу для появи у середньовічній європейській юридичній традиції кримінальної відповідальності неповнолітніх у виді принципу «розуміння».

Римське право також започаткувало доктрину держави-батька («*parens patriae*»), у якій отримала розвиток ідея державного правового захисту дитини. Римська держава брала під опіку неповнолітніх (до 25 років), і дітей-сиріт. У Дігестах імператора Юстиніана (VI ст. н.е.), в книзі четвертій, є титул IV, "Про осіб, які не досягли 25 років". У п. 1 титулу сказано: "Дотримуючись природної справедливості, претор встановив цей едикт, шляхом якого він надав захист юним, так як всім відомо, що в осіб цього віку розсудливість є хиткою і нестійкою і схильна піддаватися багатьом обманам; цим едиктом претор обіцяв і допомогу та захист проти обману ..."²²

Далі детально розглядаються випадки надання такого захисту.

Доктрина «*parens patriae*» за своїм характером була виховною і відіграла значну роль в історії становлення правового захисту неповнолітніх. Від неї відштовхувались при створенні «дитячих» судів (у кінці XIX ст.) і до неї повернулись, коли накопичився столітній досвід їх функціонування, який висвітлив багато негативних наслідків цієї доктрини і викликав сумніви щодо її ефективності.

Таким чином, у римських правових традиціях неповнолітні отримали особливий правовий статус, який започаткував розвиток гуманістичних ідей їх перевиховання і виправлення. Ці ідеї отримали свій повний розвиток у процесах ресоціалізації та реабілітації в індустріальну епоху. Проте, цивілізаційний поступ людства у сфері кримінальної відповідальності неповнолітніх відбувався повільно. В епоху раннього і класичного Середньовіччя,

²² Дигесты Юстиниана: Избранные фрагменты. Пер. и примеч. И. С. Перетерского. М., 1984. Ст. 89 – 90.

коли суспільна свідомість набула тотально релігійного характеру, з релігійної педагогіки, зникла дитина, як предмет виховання. Її розуміли як маленьку на зріст дорослу людину, душа якої, як і душа дорослого, потребує спасіння. Тому, до дітей застосовувались усі види покарань як і для дорослих. Вони складалась із публічних катувань, які завершувались смертю винуватця, як найвищою мірою покарання. Дослідники виділяють п'ять рівнів суворості покарання: перший – батоги; другий – клеймо; третій – відсікання рук, ніг, вух, пальців, носа; четвертий – миттєва смерть; п'ятий – розтягнута у часі смерть .

Публічні катування розглядались як превентивний засіб морального виховання щодо виникнення можливих порушень закону. Смертна кара обмежувалась лише для дітей, які не досягли 14-го віку. Для них застосовувались «тілесні» покарання, які призначав суддя на власний розсуд.

Частково, ситуація у сфері кримінального покарання, починає змінюватись лише у XVI - XVII століттях, коли у Європі розпочинається становлення капіталістичних виробничих відносин. Саме вони і стають причиною цих змін. Інтенсивний розвиток виробництва вимагав наявності великих капіталів, доступності до джерел сировини та вільних робочих рук. Відповіддю на виклики суспільного економічного розвитку стає реформування існуючої відкритої церковно-монастирської системи соціальної благодійності у закриту, яка отримала назву «система ізоляції». Це дозволило перетворити величезну деморалізовану масу населення (жебраків, бідняків, у тому числі дітей), на необхідну дешеву робочу силу. З моменту появи закритих благодійних закладів, вони набувають каральних функцій і стають праобразами перших в'язниць. Засобом покарання стає праця та ізоляція від суспільства. Одночасно, ці засоби розглядаються суспільством як методи перевиховання особистості.

Піонером у цій справі стала Англія. Активний розвиток мануфактурного виробництва тканин, що розпочався у XVI ст., обумовив виникнення сітки спеціальних благодійних закладів для найбільш вразливих верств населення. Саме у них і відбувається концентрація робочої сили, необхідної для нового способу виробництва. Благодійні заклади дістали назву «виправні будинки» (houses of correction). В історії благодійності Англії найбільш відомий виправний будинок під назвою «Бридвел», який був

побудований в Лондоні у 1575 р. Він став символом нової соціальної політики: праця під страхом покарання є найбільш ефективним засобом знищення бідності; ізоляція усіх асоціальних елементів, що не мають засобів до існування; жорсткий трудовий режим виправних будинків. Організація роботи «Бридвела» здійснювалась за зразком діяльності виробничих майстерень. Увесь виробничий процес контролювався ремісничими гільдіями, а поведінка ув'язнених – поліцією. Панувала жорстка дисципліна. Проте, каральна і виховна функція закладу швидко нівелювалась. Безробіття у Лондоні, в результаті економічної кризи, яку переживала Англія на початку XVII ст., було надзвичайно великим. «Бридвел» не міг забезпечити роботою всіх, кого туди направляли, а умови життя жебраків і бідняків на свободі, враховуючи заборону жебрання під страхом смерті, були набагато жахливіші, ніж у виправному будинку.

Поступово, у Західній Європі, виправні (робітні) будинки злились із в'язницями. Результати застосування репресивних заходів у боротьбі з жебрацтвом досить швидко засвідчили свою неефективність. Виникають спроби надати цьому процесу більш цивілізованого характеру. Примусова праця почала доповнюватися морально-релігійним вихованням. Ці засоби були визнані єдиним універсальним інструментом виправлення (перевиховання), яке мало на меті інтеграцію жебраків і бідняків у соціальне життя суспільства.

У цей період спостерігаються перші спроби виділення неповнолітніх злочинців в окрему категорію об'єктів особливої суспільної уваги. В Амстердамі, у 1596 році, були відкриті робітні будинки «Распхьойс» (для чоловіків) і «Спінхьйос» (для жінок і дітей). У Німеччині заклади для допомоги соціально-дезадаптованій молоді були відкриті в Любеці (1547 р.), Аугсбургзі (1572 р.), Гамбургзі (1595 р.), Галле (1698 р.). В Англії і Франції для дітей бідноти ці принципи почали доповнюватися елементарним навчанням.

Оскільки малолітніми злочинцями в основному були діти бідняків (терміни «бідняк», «жебрак» у той час були синонімами), то поєднання принципу їх ізоляції та примусової праці у закритих закладах із принципом виховання у школах, засвідчило початок гуманізації покарання для неповнолітніх.

Процес гуманізації покарання неповнолітніх не був одномоментним і охопив досить значний відрізок часу. Є. Мельникова наголошує, що, статистичні дані другої половини XVIII

століття вказують на відсутність спеціального захисту дітей у суді та при виконанні покарань. Вона наводить приклади досліджень англійського юриста П. Кінга. Вивчивши злочинність в Англії за період 1762-1782 рр., він встановив, що правова незахищеність дітей молодшого віку, які знаходилися у в'язницях, була, за його словами, абсолютною. Значну частину в'язнів складали хлопчики самого молодшого віку і дівчатка у віці 10-13 років. Усі вони знаходилися разом з дорослими засудженими в одному приміщенні. Очевидно, що така ситуація сприяла криміналізації поведінки дітей, які опинилися у в'язницях. Про це писали і сучасники тих подій. Так у доповіді інспектора королівських в'язниць Англії і Уельсу за 1836р. сказано, що "дитина входила в тюрму не за злочин, а за віком, виходила з неї зі знанням шляхів здійснення злих вчинків". Інший дослідник, Джон Ховард, у своїй праці "Держава в'язниць" (1776р.) характеризував безправне становище дітей і підлітків у в'язницях як наслідок їх безправного положення перед судом.

Ситуація відсутності спеціального правового захисту неповнолітніх спостерігалась у законодавствах усіх європейських країн до початку (у деяких до середини) ХІХ століття. Кримінальна відповідальність і покарання для дорослих і дітей було однаковими і не передбачали ніяких пом'якшень у зв'язку з неповноліттям. Протягом ХVІІІ століття спостерігаються лише окремі спроби змінити каральну спрямованість кримінальної політики щодо неповнолітніх на виховну.

Першим закладом, створеним виключно для перевиховання неповнолітніх правопорушників, вважається «Будинок для виправлення і виховання малолітніх злочинців», відкритий у Римі за ініціативи папи Климента ХІ (1704р.); заклади для занедбаних і морально дефективних дітей Філіппо Франсі (середина ХVІІІ ст); школа в Нейгофі (Швейцарія), яку відкрив й очолював Й. Песталоцці (1774 -1780 рр). У Швейцарії одночасно з благодійними закладами держава відкрила для бідних дітей землеробську колонію у Гофвілле, яка досягла вагомих результатів.

На думку О. Караман²³, відкриття різноманітних благодійних закладів поклало початок планомірній цілеспрямованій соціально-

²³Караман О. Л. Репресивний та філантропічний етапи розвитку соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в історії зарубіжних і вітчизняних пенітенціарних систем. Соціальна педагогіка: теорія та практика. 2010. № 1. С. 72-80.

педагогічній діяльності з перевиховання й виправлення дітей-правопорушників.

Ситуація щодо перевиховання неповнолітніх правопорушників починає змінюватись лише в кінці XVIII ст., коли у педагогіці з'являється нова течія - філантропізм (від. грецького *philes* - "люблю" та *anthropos* - "людина"). Педагогіка філантропізму виникла у Німеччині під значним впливом ідей французького просвітництва, і, передусім, ідей Ж.-Ж. Руссо. Видатними педагогами-філантропами були І. Базедов, Б. Блаше, Х. Зальцман, І. Кампе, та ін. Вони започаткували новий, гуманістичний погляд на особистість дитини. Великою заслугою просвітників було створення навчально-виховних закладів нового типу – філантропінів, що організовували свою виховну діяльність на основі гуманістичних ідей філософії Просвітництва.

Без сумніву, поява філантропічної педагогіки та гуманістичних поглядів на особистість дитини, мали визначальний вплив на зміну розуміння проблеми злочинності неповнолітніх та їх покарання. На цьому аспекті розвитку філантропічної педагогіки наголошує Д. Супрун: «Серед цілого ряду імен філантропів минулого, є багато імен котрі зробили вагомий внесок до розвитку гуманістичних основ пенітенціарних систем, серед них визначальне місце належить Ф. Гаазу, Дж. Говарду та ін.»²⁴.

Поява філантропічної педагогіки стала одним із чинників, що сприяла досить швидкій трансформації каральних підходів системи правосуддя у виховні та обумовила появу благодійних закладів виправного характеру для неповнолітніх правопорушників, першопочатком яких можна вважати філантропіни.

Дані наукових джерел²⁵ свідчать, що попередження злочинів через виховання й виправлення малолітніх правопорушників, в кінці XVIII - XIX ст., набуло поширення і в Англії. У 1788 році Серрейське філантропічне товариство придбало кілька будинків у сільській місцевості, оселило у них сім'ї ремісників і надало їм платню за утримання занедбаних дітей, батьки яких знаходилися в

²⁴ Супрун Д. Філантропічні ідеї XVIII - XIX ст. та їхній вплив на розвиток педагогічної науки та практики. Труды Київської духовної академії. 2012. № 16. С. 347–355.

²⁵ Брокгауз Ф. Исправительные заведения для малолетних. Энциклопедический словарь. Библиотека «Вехи». [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://www.vehi.net/brokgauz/all/045/45596.shtml>

ув'язненні. Кожна сім'я виховувала 12 дітей у віці від 9 до 12 років. Вихованці мали можливість залишатися в сім'ї аж до 21-річного віку. Основна мета, яку ставило товариство перед ремісницькими сім'ями, – навчити дітей певному ремеслу і дати необхідний життєвий досвід.

Прикладом діяльності виправних закладів для неповнолітніх правопорушників на початку XIX ст. є землеробська колонія для морально зіпсованих і бездоглядних дітей, що функціонувала у Швейцарії (1804 р.) Її організатором та директором упродовж майже чверті століття був відомий швейцарський філантроп Еммануїл фон Фелленберг. Фундаментом його педагогічної системи перевиховання стало поєднання декількох складових: фізичної праці (землеробських і ремісничих робіт) з розумовим розвитком і моральним вихованням неповнолітніх. Такий підхід, на його думку, спрямований на формування у дітей естетичного і соціально-позитивного розуміння праці.

Протягом XIX ст. кількість виправних закладів в Англії швидко збільшувалась. Сімейний принцип перевиховання неповнолітніх злочинців був доповнений системою класифікації вихованців за успіхами у навчанні і терміну утримання в закладі. Найбільш відомим серед таких закладів став Бірмінгемський реформаторій (виправний притулок), який заклав принципи їх функціонування. Діяльність Бірмінгемського виправного притулку була започаткована у 1815 році створенням благодійного товариства, що мало на меті покращення облаштування тюрем і виправлення малолітніх злочинців. Через два роки поблизу Бірмінгема товариством було відкрито виправний притулок.

Позитивні результати діяльності виправних закладів сприяли створенню цілої державної системи реформаторіїв. У 1833 р. в Англії був прийнятий закон про відбування терміну покарання призначеного судом неповнолітньому злочинцю у виправному закладі замість в'язниці.

О. Караман²⁶ звертає увагу на особливості організаційної структури реформаторіїв. Їх контингент складала 2 категорії дітей: неповнолітні, які отримали вирок суду на термін понад 10 років за

²⁶ Караман О. Л. Репресивний та філантропічний етапи розвитку соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в історії зарубіжних і вітчизняних пенітенціарних систем. Соціальна педагогіка: теорія та практика. 2010. № 1. С. 72-80.

правопорушення, що каралося тюремним ув'язненням; неповнолітні, засуджені до заслання, кримінального рабства або просто ув'язнення. Ці категорії правопорушників могли отримати помилування королеви за умови направлення до виправної школи. Найбільш відомим став реформаторій в Редхіллі («Школа Редхіл-Саррей»), де утримувалось більше 250 неповнолітніх. Редхіл представляв собою землеробську колонію. В організаційному плані вони поділялися на сім'ї по 60 осіб. Сім'ї мешкали в окремих котеджах, що розміщувалися неподалік один від одного. З кожною сім'єю жив вихователь, який одночасно виконував функції вчителя та майстра-наставника. Йому допомагали монітори – помічники, яких директор персонально обирав з числа кращих вихованців. Вихованці займалися землеробством, садівництвом, працювали на городі, фермі, у майстернях (шевській, теслярній, цегельній, ковальській), пекарні, пральні. При колонії функціонувала театральна зала, церква та лазарет. Багато уваги приділялося англійським видам спорту – футболу й боксу. Режим у колоніях був воєнізованим, що мало свої переваги: більшість юнаків після закінчення закладу потрапляли до армії. Наприкінці кожного тижня вихованці збиралися в загальній залі під головуванням директора, де вислуховували звіти наглядачів, учителів і моніторів про поведінку кожного вихованця за цей період. У такий спосіб дітям надавали можливість самотійно визначати те чи інше ставлення до них, призначати собі покарання або нагороду. Редхіл утримувався за рахунок благодійницьких пожертвувань. Державним закладом він не вважався, хоча до нього надсилали малолітніх арештантів за рекомендаціями статс-секретаря Міністерства внутрішніх справ. За принципом примусового виховання, структурою та педагогічним змістом Редхіллу у 1852 році була відкрита жіноча виправна школа Редлодж для дівчат-злочинців.

У справі ресоціалізації неповнолітніх злочинців значну роль відіграли робітничі школи для вуличних дітей, які розглядались суспільством як потенційні правопорушники. Такі школи виникли і розповсюдились в Англії у середині XIX ст. В основі концептуальної ідеї робітничих шкіл була думка про те, що лінь є основою усіх пороків, а праця – кращі ліки проти них. Тому у школах превалювало навчання ремеслам. Залежно від категорії опікуваних виділяли такі типи шкіл: для дітей бідноти та для жебраків. Школи для дітей бідняків створювалися при місцевих

парафіях, діти утримувались разом з батьками під наглядом шкільних комітетів. К. Кузьмін, Б. Сутирін²⁷ свідчать, що до початку 1860-х років в Англії було 470 таких шкіл, де навчались майже 35 тисяч дітей.. Для жебраків були створені робітничі школи, де у 1851р. навчалось більше 22 тисяч дітей. Створювались такі школи в основному при благодійних притулках.

За законом 1854 р. відкриття виправних закладів для неповнолітніх доручалося приватним особам, але заклади, що відповідали вимогам закону, отримували визнання зі сторони держави і підлягали державному контролю. Державні інспектори спостерігали за точним виконанням закону, заклади, що успішно функціонували, отримували субсидію. Діти поміщалися у заклади примусового виховання лише за постановою суду. Були створені спеціальні органи для пошуку бездоглядних дітей. В їх обов'язки входило збір відомостей про таких дітей і представлення цієї інформації на розгляд суду.

Дослідники²⁸ вважають, введення законодавчих вимог щодо організації і регламентації діяльності виправних закладів, а також класифікації неповнолітніх: занедбані (бідняки), бездоглядні (жебраки), злочинці - надало Англії пальму першості у сфері реформування системи кримінального покарання неповнолітніх правопорушників. Для різних категорій правопорушників були встановлені різні типи закладів: для злочинців - школи виправлення (Reformatories); для занедбаних і бездоглядних – промислово-робітничі школи (Industrial Schools). Школи були засновані на ідеї, про те, що лень є основою усіх пороків, а праця – найкращі ліки проти них. Тому у школах превалювало навчання ремеслам. У ремісничі школи направлялись діти у віці до 14 років, затримані за різні правопорушення і діти у віці до 12 років, які здійснили кримінальний злочин, що карається тюремним ув'язненням. У таких школах діти утримуються до 16 років. У ремісничі школи також приймалися діти до 16 років і утримувалися там від 2 до 5 років або за вироком суду. Після відбуття ними покарання у

²⁷ Кузьмин К.В. История социальной работы за рубежом и в России (с древности до начала XX века). Учебное пособие для вузов. Москва: Академический проект.; Екатеринбург: Деловая книга., 2002. 480с.

²⁸ Брокгауз Ф. Исправительные заведения для малолетних. Энциклопедический словарь. Библиотека «Вехи». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.vehi.net/brokgauz/all/045/45596.shtml>

в'язниці не менше 10 днів, або ж в порядку помилування, замість того виду позбавлення свободи, який їм був обраний судом. Загалом, організація обох типів шкіл однакова: в "Industrial Schools" застосовуються більш помірні дисциплінарні заходи. Прогресивний підхід до організації виправних закладів для неповнолітніх правопорушників дав позитивні результати – злочинність неповнолітніх почала зменшуватись: у 1856р. неповнолітніми було скоєно 13981, через 10 років – 9356. ще через 10 років - 7138, у 1882 р. – 5700.

У Німеччині протягом XVIII століття також з'являється багато закладів призначених для допомоги дітям бідняків. Вони отримали назву "Rettungs-Anstalten". На початку XIX століття в Німеччині процес відкриття виправних закладів для неповнолітніх продовжується. Особливе визнання отримав виправний заклад "Pauli n enpflege" відкритий у 1820 році у Штутгарті та гамбурзька виправна школа «Rauhes Haus» («Суворий дім»). В організаційному плані німецькі виховні заклади вирізнялися характерною особливістю – сімейною структурою об'єднань ув'язнених та навчанням землеробству, яке розглядалось як додатковий засіб виховання. Визнавалась ідея Ж.Ж. Руссо про те, що місто є розсадником соціальних хвороб, небезпечних для дітей і молоді. Праця на природі, відчуття її краси розглядалися як важливі засоби перевиховання соціально дезадаптованих дітей і підлітків.

Ідея виправлення неповнолітніх злочинців через сім'ю, як найефективнішу форму виправного процесу, дуже швидко набрала популярності у багатьох країнах Європи. У Франції. В 20-х роках XIX століття було відкрито дві виправні колонії – в Нейгофі, неподалік від Страсбурга та св. Миколая в Парижі, а у 1839 р. – знаменита колонія в Меттре, поблизу Тура.

Описуючи діяльність колонії Меттре, К. Кузьмін, Б. Сутирін²⁹ звертають увагу на сімейний принцип її організації. «Колонія Меттре поєднувала у собі притулок, сім'ю, в'язницю, школу, ремісничу майстерню та армійський полк. Ув'язнені були розподілені на ієрархічно організовані групи, побудовані одночасно за п'ятьма моделями: сімі (складалась з «братів» серед яких були два старших), арії (кожна «сім'я» поділялась на дві «роти»;

²⁹ Кузьмин К.В. История социальной работы за рубежом и в России (с древности до начала XX века. Учебное пособие для вузов. М.: Академический проект.; Екатеринбург: Деловая книга., 2002. 480с. С. 366-367.

ув'язнений мав свій номер і навчався військовим вправам; щоденно перевірялась чистота приміщень, щотижнево здійснювався огляд одягу і тричі на день відбувалась перекличка); «майстерня» (був начальник і старші майстри, що забезпечували регулярність роботи і відповідали за навчання молодших ув'язнених); «школи» (кожен день декілька годин відбувалось навчання); «суду» (щоденно здійснювалось покарання за непокору у вигляді ув'язнення у карцер). Вихователі поєднували у своїй діяльності декілька функцій: суддів, учителів, майстрів, офіцерів і батьків. Це були перші спеціалісти по формуванню дитячої поведінки. Під наглядом вихователів ув'язнені працювали по 9-10 годин. Побутувала думка: все, що викликає втому, сприяє виправленню. Прибуття в колонію супроводжувалось збором відомостей про дитину, її сім'ю та вчинений злочин. Ця інформація супроводжувала вихованця до місця його постійного проживання після звільнення з колонії. Таким чином відбувалось формування послушного до влади і дисциплінованого індивіда».

Сімейний принцип організації виправних закладів розповсюдився в Англії та Нідерланди (заклад «Нідерландське Меттре»). Поступово сімейний підхід до організації діяльності виправних закладів в Англії трансформувался у систему класифікації вихованців за досягнутими успіхами у навчанні і терміну їх перебування у закладі.

На початку ХІХ століття виправні заклади для неповнолітніх правопорушників відкривалися по всій Європі: у Франції, Німеччині, Швейцарії, Норвегії, Данії, Голландії, Бельгії, Автор-Угорщині, Іспанії, Португалії, США. Основним принципом їх діяльності був принцип виправлення і перевиховання окремо від дорослих, утримання у спеціальних закладах. Наприклад, у 1824 р. в Нью-Йорку створено перший реформаторій для дітей, який забезпечував окреме утримання у в'язницях дорослих і неповнолітніх.

Відкриття виправних закладів започаткувало у Європі формування системи правової підтримки неповнолітніх злочинців. На думку А. Беляєвої³⁰, вони поділялись на землеробські та

³⁰ Беляева А. Правовые, организационные и педагогические основы деятельности исправительных заведений для несовершеннолетних правонарушителей в России (Середина ХІХ века начало ХХ века). Автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра юрид. наук: спе. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; Уголовно-исполнительное право. М., 1995. 47с. С. 8-25.

ремісницькі. Ці заклади використовували різні підходи до організації виховної роботи з неповнолітніми: в Англії і Німеччині переважала армійська система з усіма її атрибутами, дисципліною і субординацією; у Швейцарії, Франції, Данії була розповсюджена система створення штучної сім'ї з підтримкою сімейних стосунків. Як засвідчив набутий ними досвід система створення штучної сім'ї мала досить потужний виховний ефект. Заклади, що працювали за цією системою, отримали світове визнання і стали зразками для відкриття нових закладів для неповнолітніх злочинців: в Англії – Редгільська колонія, в Німеччині – Суворий дім, в Швейцарії – Бехтеленська колонія, в Голандії – Нідерландське Меттре, у Північно-Американських Штатах – Ланкастерська виправна школа, у Франції - Меттерейська колонія (поєднувала сімейну систему з армійською)

Протягом ХІХ століття у багатьох країнах Західної Європи відбулось законодавче оформлення організації діяльності закладів виправлення для неповнолітніх (у Франції 1850 р., в Англії 1854 р, в Німеччині у 1878 р.). А. Беляєва акцентує, що правова підтримка держави сприяла збільшенню кількості виправних закладів: у 1832 в Англії і Шотландії їх було 282, у Швейцарії 60, у Франції 59, в Італії 40. Заклади для неповнолітніх правопорушників у кожній країні мали свої особливості.

Гене́за покарань неповнолітніх злочинців, що відбулась від епохи Античності до Нового часу, засвідчила тенденцію до його педагогізації та гуманізації. Важливими чинниками цього процесу стали традиції римського права, середньовічні правові акти щодо визнання принципу «розуміння» та пом'якшення покарання, філантропічна педагогіка з її гуманним поглядом на дитину. Досвід перевиховання, набутий виправними закладами для неповнолітніх злочинців в епоху Нового часу, обумовив подальшу трансформацію кримінальної функції правосуддя у виховну. Діяльність реформаторів можна означити як виправно-каральну, проте покарання набуло порівняно з попередніми історичними епохами, зовсім іншого змісту – навчально-виховного.

Виховний підхід до покарання неповнолітніх успішно удосконалювався та розвивався в практиці пенітенціарних закладів для малолітніх злочинців, система яких склалася в кінці ХІХ – початку ХХ ст. у Західній Європі та США. У кінцевому рахунку цей досвід оформився як концепція ресоціалізації неповнолітніх

злочинців. Вона заклала ідеологічне підґрунтя розвитку ювенальної юстиції.

Піонерами у цій справі стали Сполучені Штати Америки. У 1899 відповідно до «Закону про дітей, покинутих, бездоглядних і злочинних і про догляд за ними» штату Іллінойс у м. Чікаго був створений перший у світі суд у справах неповнолітніх. Визначальну роль у його створенні відіграли різноманітні громадські жіночі організації та їх лідери (Люсі Флауер – Чіказький жіночий клуб; Джулія Латроп – громадська організація «Хал хауз»; Лаура Джейн Адамс – товариство патронату «Visitation and Aid society»).

Поява ювенальної юстиції ознаменувала переверот в розумінні проблем злочинності неповнолітніх, що відбувся у суспільній свідомості в кінці ХІХ ст. Результати соціологічних та кримінологічних досліджень засвідчували, що протиправна поведінка неповнолітніх є результатом впливу негативного соціального середовища, порушень процесів соціалізації.

Р. Максудов та М. Флямер³¹ вважають, що американці уже не шукали в теологічних постулатах гріховності та вродженої порочності людини пояснення причин злочинності. Отримали розповсюдження соціологічні теорії, які обґрунтовували причини злочинності негативними соціальними явищами викликаними нестабільністю життя в Америці в період швидкої індустріалізації. Трансформувалось уявлення про процес соціального становлення дитини: ключовими чинниками були визнані соціальні впливи на дитину. Сім'я розглядалась як найважливіша соціальна сила, яка безпосередньо формує у підлітка соціальні норми поведінки. Вважалось, що дитина вихована у розпусті та неуцтві, в результаті стає злидарем і злочинцем і у свою чергу народжує злочинців.

Поява соціологічного підходу до проблем вивчення дитинства спряла появі наприкінці ХІХ ст. в США такої науки, як педологія. Її засновником вважається американський психолог С. Холл. Педологія намагалась інтегрувати підходи різних наук (соціології, медицини, біології, психології, педагогіки) до вивчення розвитку

³¹ Максудов Р. Ювенальной юстиция: взаимодействие государства и общества в реагировании на правонарушения и отклоняющееся поведение несовершеннолетних (исторический экскурс и методологический анализ). [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://www.a-z.ru/assoc/sydebnprav/uvenal.html>

дитини. У контексті педологічного підходу до проблем покарання неповнолітніх правопорушників, традиційні правові заходи, в тому числі і ув'язнення під впливом громадськості, були замінені на виховні. Неповнолітній злочинець отримав статус, який прирівнював його до дітей, позбавлених батьківської опіки і спрямовував виключно у сферу опіки і виховання. Педологи вважали, що виховний підхід дозволить змінити моральну мотивацію поведінки неповнолітнього правопорушника і сприятиме його соціальній адаптації.

Реалізація педологічних ідей щодо неповнолітніх правопорушників розпочалась з розвитку ювенальної юстиції та застосування до неповнолітніх правопорушників режиму пробації (виховного нагляду), що «став згодом одним із найпоширеніших і, на думку американців, найдієвішим методом поводження з неповнолітніми правопорушниками³²».

Сучасні наукові джерела наступним чином характеризують ювенальну юстицію: – від англ. *juvenile justice*, що означає судоустрій та судочинство у справах про правопорушення неповнолітніх. На відміну від «дорослої» ювенальна юстиція має включати систему соціальних служб та допомоги дитині, яка опинилася у конфлікті з законом. Принципи соціальної насиченості і поєднання примусу та допомоги і сьогодні є базовими для ювенальної юстиції. Тому її значення та діяльність виходять за межі суто юридично-судових установ. Сучасна ювенальна юстиція – це система державних, муніципальних та громадських судових, правоохоронних та правозахисних органів, установ та організацій, що на основі права та за допомогою медико-соціальних і психолого-педагогічних методик здійснюють правосуддя щодо дітей, профілактику та попередження правопорушень дітей та проти дітей, захист прав, свобод та інтересів, а також ресоціалізацію дітей, які перебувають у складній життєвій ситуації³³.

³² Мельникова Е. Б. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии. [Електронний ресурс]. Учеб. пос. 2-е изд., испр., доп. М.: Дело. 272 с. (Сер. "Российское право: теория и практика")., 2001. Режим доступа: <http://rua.pp.ua/yuvenalnaya-yustitsiya-problemyi-ugolovnogo.html>.

³³ Міфі про ювенальну юстицію [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://wcu-network.org.ua/ua/defence-rights/article/mifi_pro_yuvenalnu_yusticiyu

Категорії дітей, робота з якими відносилась до компетенції ювенальної юстиції, характеризувались відхиленнями у соціальній поведінці: ті що вчинили правопорушення, злочин, або ж ті, що опинилися у складній життєвій ситуації в силу різних обставин. Ювенальна юстиція виконувала не лише функцію притягнення до відповідальності неповнолітніх за вчинене правопорушення але і функцію соціально-педагогічну, яка передбачала не кримінальне вирішення їхніх проблем.

Розвиток ювенальної юстиції у кожній країні мав свою специфіку. Наприклад, у США їй були притаманні наступні ознаки: спеціалізація судочинства і спрощення судового процесу. Спеціалізація передбачала оформлення ювенальної юстиції як окремого інституту (окреме приміщення, спеціалізований корпус суддів та виокремлення неповнолітніх у місцях попереднього утримання).

Стійкого виховного характеру ювенальній юстиції США надало створення у 1905 р. інститут піклувальників. Це був прообраз сучасної служби пробації (опікунської нагляду). Є. Мельникова³⁴ пише, що його представники виступали від імені держави, наділялися відповідними повноваженнями, за виконання яких отримували платню. Раніше ці функції на добровільних засадах виконували волонтери. Установи опікунського нагляду над неповнолітніми підпадали під юрисдикцію американського суду, що було його важливою особливістю.

Суд у справах неповнолітніх був визнаний не судом кримінальної юстиції, а частиною канцлерського суду (у ньому вирішувалися в основному цивільні спори), були прийняті спеціальні закони, що обмежують гласність у судах для неповнолітніх. Що ж стосується виховного спрямування ювенальної юстиції – то цей принцип її діяльності почав посилюватись. Виправно-виховні установи не розглядалися як єдиний засіб боротьби із злочинністю неповнолітніх. Сім'я, церква, школа, ювенальні суди, опікунські служби були визнані основними агентами перевиховання і виправлення неповнолітніх злочинців.

³⁴ Мельникова Е. Б. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии. [Електронний ресурс]. Учеб. пос. 2-е изд., испр., доп. М.: Дело. 272 с. (Сер. "Российское право: теория и практика")., 2001. Режим доступа: <http://rua.pp.ua/yuvenalnaya-yustitsiya-problemyi-ugolovnogo.html>.

Лише їхня невдача ставала причиною поміщення неповнолітнього у виправний заклад. Особливі вимоги були висунуті і до особистості судді. Його вважали центральною фігурою ювенального правосуддя. Суддя повинен був бути гуманним, тактовним, авторитетним, вміти здобувати довіру дітей, мати юридичну і педагогічну освіту, причому педагогічній надавалась перевага.

Є. Мельникова³⁵ вказує на ще одну неординарну особливість американського ювенального суду - його зв'язок з населенням судового округу. Взаємодія суду з установами опікунського нагляду за неповнолітніми, накопичення завдяки цій співпраці значних відомостей про неповнолітніх правопорушників, обумовило появу у юриспруденції поняття «делінквент» («правопорушник»), яке в своїй основі об'єднало поняття «дитина-злочинець» та «дитина групи ризику» .

Створення спеціального суду у справах неповнолітніх та інституту пробації у США започаткувало розвиток ювенальної юстиції у Європі. На фоні різкого зростання злочинності неповнолітніх на початку ХХ століття, ідеї ювенальної юстиції, як альтернативи кримінально карального підходу, швидко заповнили Європу. Г. Бэйзмор³⁶ констатує, що інститути ювенальної юстиції оформились в Канаді, в Англії і Уельсі, Німеччині, Франції, Бельгії, Австрії, Іспанії, Італії, Росії, Румунії, Польщі та ін.

В Англії перші суди у справах неповнолітніх з'явилися дещо пізніше, ніж в США. Не дивлячись на те, що англійська і американська системи правосуддя у справах неповнолітніх відносяться до однієї моделі ювенальної юстиції – англосаксонської – вони мають значні розбіжності. Англійська ювенальна юстиція була започаткована на початку ХХ ст. створенням спеціального суду у справах неповнолітніх (1905 р м. Бірмінгем) та прийняттям спеціального Закону «Хартія дітей» (1908 р.).

³⁵ Мельникова Е. Б. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии. [Електронний ресурс]. Учеб. пос. 2-е изд., испр., доп. М.: Дело. 272 с. (Сер. "Российское право: теория и практика")., 2001. Режим доступа: <http://rua.pp.ua/yuvenalnaya-yustitsiya-problemyi-ugolovnogo.html>.

³⁶ Бэйзмор Г. Три парадигмы ювенальной юстиции [Електронний ресурс] // Правосудие по делам несовершеннолетних. Перспективы развития. Вып. 1. М.: МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2004. Режим доступа: <http://sprc.ru/wp-content/uploads/2012/08/Бэйзмор-Гордон-Три-парадигмы-ювенальной-юстиции.pdf>.

Н. Мелешко³⁷ акцентує увагу на особливостях розвитку ювенальної юстиції в різних адміністративних частинах Об'єднаного Королівства Великобританії і Північної Ірландії Англії. Зокрема, Англії і Уельсі процедура відправлення правосуддя в судах у справах неповнолітніх вирізнялася наступними особливостями: 1) справи про злочини неповнолітніх розглядалися окремо від всіх інших справ (зазвичай вранці, за годину до відкриття загальних судів); 2) справа кожного неповнолітнього підсудного розглядалося окремо від справ його співучасників; 3) на судовому засіданні були присутні в обов'язковому порядку батьки або особи, що їх замінювали; 4) при суді існували служби пробації, працівники якої наділялись функціями вивчення особистості, здійснення нагляду і влаштування дітей – правопорушників; був започаткований судовий контроль за здійсненням нагляду за цими дітьми.

У другій частині країни, в Шотландії, де правова і судова система історично відрізнялася великою автономією і своєрідністю, спроби створити подібний суд успіху не мали. У Шотландії на початку ХХ ст. склалася особлива система ювенальної юстиції, яка носила не судовий, а швидше адміністративний характер і складалася із спеціальних комісій, що здійснювали "слухання у справах дітей" (Children's Hearing). Основні риси цієї системи збереглися і діють у сучасній Шотландії. При цьому необхідно враховувати, що У цій країні вік кримінальної відповідальності один із самих низьких у світі – 8 років. Однак, система «слухань у справах дітей» фактично дозволяє дітям-правопорушникам до 18 років уникнути контакту з формальною системою правосуддя (виключаючи важкі злочини). До дітей–правопорушників застосовуються заходи не пов'язані з позбавленням волі.

Згідно шотландської системи неповнолітні правопорушники, замість того, щоб постати перед кримінальним судом, присутні на слуханні, яке проходить, як вважають фахівці, «у менш формальній і ворожій обстановці, ніж судовий розгляд». В ході слухання колегія, що складається з спеціально навчених представників

³⁷ Мелешко Н. Ювенальная юстиция в Российской Федерации: криминологические проблемы развития. [Електронний ресурс]. СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. 787 с. Режим доступа: <http://vse-uchebniki.com/yuvenalnaya-yustitsiya-pravo/yuvenalnaya-yustitsiya-opuyit-zarubejnyih-stran-33755.html>

громадськості, після обговорення справи з батьками, соціальними працівниками, вчителями та самою дитиною приймає рішення про заходи впливу, виходячи з міркувань забезпечення благополуччя дитини. Рішення цих слухань можуть бути оскаржені через суд, проте в ході самих слухань дитині адвокат не надається. Оскільки це суперечить ст. 37 (п. D) Конвенції про права дитини, яка гарантує доступ до юридичної допомоги, уряд Великобританії при ратифікації Конвенції зробив застереження, мотивуючи своє рішення бажанням «зберегти діючу в даний час систему слухань у справах дітей, яка за багато років довела, що є вельми ефективним способом вирішення проблем неповнолітніх». Це застереження було знято в квітні 1997 р, коли було розроблено надання юридичної допомоги неповнолітнім.

Н. Мелешко зазначає, що дана система альтернативного судочинства визнана фахівцями Міжнародного центру розвитку дитини ЮНІСЕФ і названа «прогресивною», оскільки дозволяє уникнути «непотрібних» контактів дитини чи підлітка із судовою системою. Це особливо стосується правопорушників, які звинувачені вперше і зізналися у своєму проступку. Як вважають фахівці, альтернативне судочинство, що ставить своєю метою застосування заходів впливу, альтернативних кримінальному покаранню, відповідає духу і букві Конвенції про права дитини .

Ювенальна юстиція Франції з'явилася пізніше, ніж в інших європейських країнах. На початку ХХ століття неповнолітні правопорушники все ще знаходились у закритих виправних закладах. Утримувати їх там могли аж поки не виповниться 21 рік. Перенесення американського досвіду ювенального правосуддя у Францію відбувалося з великими змінами. Ідеї перевиховання і ресоціалізації неповнолітніх правопорушників не отримали у французькому правосудді значної підтримки. Першопочатково було вирішено створювати оригінальний варіант французького ювенального правосуддя з врахуванням традицій національної системи правосуддя. Є Мельникова³⁸ звертає увагу на те, що у запропонованій моделі ювенальної юстиції були звичні для Франції

³⁸ Мельникова Е. Б. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии. [Электронный ресурс]. Учеб. пос. 2-е изд., испр., доп. М.: Дело. 272 с. (Сер. "Российское право: теория и практика")., 2001. Режим доступа: <http://rua.pp.ua/yuvenalnaya-yustitsiya-problemyi-ugolovnogo.html>.

слідчий суддя, прокурор і, звичайно, суд присяжних. До прийняття закону про створення системи судів для неповнолітніх пропонувалося створити в Парижі експериментальний суд такої юрисдикції, який розглядатиме справи про злочини неповнолітніх віком до 18 років, причому в особливих засіданнях суду. Передбачалася спеціалізація слідчих суддів і прокурорів у справах неповнолітніх у загальних судах. Нагляд за неповнолітніми обвинуваченими в ході попереднього слідства доручався спеціальним чиновникам судової поліції. Слідчий суддя, за згодою прокурора, міг помістити неповнолітнього в сім'ю або в спеціальне виховний заклад.

Окрім дитячих судів у Франції створювалися спеціальні опікунські ради метою яких була робота з правопорушниками віком до 12 років. Незважаючи на педагогічний характер роботи опікунських рад, Н. Кудрявцева³⁹ наголошує, що французька ювенальна юстиція на відміну від англосаксонської відразу стала будуватися на базі строгого проходження кримінально-процесуальних вимог, обов'язкових для судочинства: для неповнолітніх віком від 12 до 18 років зберігався "принцип розуміння"; вводилося "друге досє" у справах неповнолітніх (соціально-психологічна характеристика самого неповнолітнього і його діяння); відбувалось обмеження гласності при розгляді справ про неповнолітніх у суді, проте з дозволом бути присутнім у судовому засіданні представникам установ, що цікавляться захистом юнацтва; надавалась можливість розгляду справи неповнолітнього в загальному суді, якщо: неповнолітній діяв з розумінням; скоїв тяжкий злочин, зазначений у законі; скоїв його у співучасті з дорослим злочинцем, де головним був дорослий (наявність всіх умов).

Суди для неповнолітніх у Франції були створені Законом від 22 липня 1912 р., який набрав чинності тільки в березні 1914 Франція виявилася однією з останніх в числі європейських країн, які створили свою ювенальну юстицію.

³⁹ Кудрявцева Н. Ювенальная юстиция в России и Франции: Сравнительная характеристика. Учебно-методическое пособие для студентов юридического факультет. [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://www.nlplife.ru/knowledge/main/juvenalnaja-justicija/juvenalnaja-justicija-sravnitelnye-harakteristiki>

У Німеччині розвиток ювенальної юстиції також мав свої особливості. Суд у справах неповнолітніх, який був створений у 1908 році, на відміну від американського, не був автономний і поєднував у собі каральні і опікунські функції. Є. Мельникова⁴⁰ пише, що у складі загального суду одному з його членів на рік давалися подвійні повноваження. Розгляд усіх справ про неповнолітніх у віці від 12 до 18 років, здійснювався дільничним і шеффенськими (шеффени – засідателі) судами. Суддя, який вів попереднє слідство і називався слідчим суддею (Untersuchungs Richter). Він здійснював опікунські провадження щодо малолітніх. Спеціалізація була передбачена і для прокурора при суді. Таким чином, в німецькому ювенальному суді відбувалось поєднання в руках судді каральних і опікунських функцій, завдяки чому досягались специфічні ознаки ювенального правосуддя: спеціалізація, поєднання опіки та покарання і планомірне залучення організованого піклування про малолітніх .

Сказане дає підстави вважати, що у результаті створення на початку ХХ століття ювенального правосуддя ідея ресоціалізації неповнолітніх правопорушників шляхом їх перевиховання отримала значний розвиток. Не зважаючи на різні підходи до створення ювенальної юстиції (автономний - у США, Канаді, Англії, Бельгії, Франції, Греції (варіант), Нідерландах, Росії, Польщі, Угорщині, Єгипті, Японії (варіант), Австралії, Новій Зеландії (варіант), кантонах французької Швейцарії та інтегрований - у Німеччині, Австрії, Іспанії, Португалії, кантонах німецької Швейцарії) а також різні завдання (у першому випадку – боротьба з злочинністю неповнолітніх, у другому – судовий захист прав неповнолітніх), ідея ресоціалізації обумовлювала основну мету ювенального правосуддя – встановлення гуманного покарання для неповнолітніх злочинців з метою їх виправлення і повернення у суспільство, як повноцінних громадян. Створення інституту пробації (опікунських рад) засвідчило відмову суспільства від кримінального покарання у вигляді ізоляції неповнолітніх у виправних закладах як основного засобу їх виправлення і

⁴⁰ Мельникова Е. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии. [Електронний ресурс]. Учеб. пос. 2-е изд., испр., доп. М.: Дело. 272 с. (Сер. "Российское право: теория и практика")., 2001. Режим доступа: <http://rua.pp.ua/yuvenalnaya-yustitsiya-problemyi-ugolovnogo.html>.

перевиховання. Спільна, для усіх країн, тенденція розвитку ювенального правосуддя полягала в уникненні контактів неповнолітнього з загальним правосуддям, особливо з виправними закладами. Поява ювенальної юстиції вплинула на кримінальну політику держав щодо неповнолітніх – каральний характер покарань змістився в сторону виправно-виховного. Вперше в історії проблема захисту прав та інтересів дітей шляхом створення особливого порядку судочинства стосовно неповнолітніх правопорушників отримала практичне вирішення; почала накопичуватись регулярна судова статистика, формуватись знання про особливості злочинності неповнолітніх, методи їх перевиховання і ресоціалізації. Становлення інституту ювенальної юстиції відбувалось в контексті інтеграції права і педагогіки, із значним ухилом до вирішення проблем кримінального покарання неповнолітніх злочинців педагогічними засобами. Основними агентами ресоціалізації були визнані сім'я і громадськість. Є. Мельникова⁴¹ вважає, що Знаковим моментом для розвитку виховних підходів до покарання неповнолітніх злочинців стало їх доповнення медичними, у яких злочинна поведінка неповнолітнього розглядалась, як симптом хвороби. У такому контексті, природа злочину була не важлива; важливим було виправлення підлітка методами, що адекватні його індивідуальним потребам».

Таким чином відбулось розширення меж ресоціалізаційного процесу. Тепер він включав індивідуально-реабілітаційний підхід, який передбачав співпрацю соціального працівника (педагога), психолога або психотерапевта. Н. Мелешко⁴² пише, що поступово національні системи ювенальної юстиції наповнювались різноманітними реабілітаційними службами: тренінговими, психотерапевтичними, соціально-психологічними. Вони працювали

⁴¹ Мельникова Е. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии. [Електронный ресурс]. Учеб. пос. 2-е изд., испр., доп. М.: Дело. 272 с. (Сер. "Российское право: теория и практика")., 2001. Режим доступа : <http://rua.pp.ua/yuvenalnaya-yustitsiya-problemyi-ugolovnogo.html>.

⁴²Мелешко Н. Ювенальная юстиция в Российской Федерации: криминологические проблемы развития. [Електронный ресурс] СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. 787 с. Режим доступа: <http://vse-uchebniki.com/yuvenalnaya-yustitsiya-pravo/yuvenalnaya-yustitsiya-opuyit-zarubejnyih-stran-33755.html>

над корекцією психічного апарату підлітка, його поведінкових особливостей, спрямованих на засвоєння позитивних соціальних ролей. На цьому етапі соціальна робота полягала у залученні підлітків до діяльності цих служб проте, вона виносила «за межі» злочинну поведінку і її наслідки для суспільства .

Виправні програми включали два напрями: педагогічний – навчання і виховання; медичний вплив на особистість злочинця методами психіатрії та психоаналізу. Зміст індивідуальних програм виправлення залежав від глибини десоціалізації дитини.

Переломним моментом у застосуванні ідеї ресоціалізації як основної мети роботи з неповнолітніми правопорушниками стала Перша світова війна. Г. Бэйзмор⁴³ вважає, що загострення усіх соціально-економічних проблем західноєвропейського суспільства викликаних війною та її наслідками, спричинили величезний підйом злочинності неповнолітніх. У деяких країнах (Англія, Німеччина) почали застосовуватись такі форми покарання неповнолітніх злочинців, що були далекі від усталеної виховної практики (примусова безкоштовна праця, побиття батогами). Поступово, у практиці покарання неповнолітніх, почала утверджуватись тенденція їх ізоляції від суспільства у закритих виховних закладах з жорстким контролем і дисциплінарними санкціями, як основними методами виправлення .

Після другої світової війни, а особливо з другої половини ХХ століття у розвитку концепції ресоціалізації шляхом терапевтично-педагогічного виправлення ознаки кризи продовжують наростати. Відбувається поступове усунення громадськості від співпраці з ювенальними судами, зосередження пробації в руках лише державних чиновників, витіснення батьків з процесу виховання дитини, чому сприяла спрощена судова процедура вилучення неповнолітнього з сім'ї і поміщення його у фостерну сім'ю з метою корекції поведінки. Неповнолітні правопорушники були фактично виведені з під юрисдикції традиційного правосуддя, а кримінальне покарання було повністю замінене вихованням. У концепції ресоціалізації шляхом терапевтично-педагогічного виправлення

⁴³ Бэйзмор Г. Три парадигмы ювенальной юстиции. [Электронный ресурс] // Правосудие по делам несовершеннолетних. Перспективы развития. Вып. 1. М.: МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2004. Режим доступа: <http://sprc.ru/wp-content/uploads/2012/08/Бэйзмор-Гордон-Три-парадигмы-ювенальной-юстиции.pdf>.

була відсутня ідея винуватості злочинця, відшкодування заподіяної шкоди, відповідальності за наслідки нанесені злочином. Науковці і практики сходились на думці, що підліток розглядався як пасивний отримувач соціальних послуг, але не як суб'єкт вирішення ситуації, яку він створив. Побудова системи ювенальної юстиції лише на основі реабілітаційної парадигми мала обмежений характер. З однієї сторони, вона не убезпечувала суспільство від наслідків злочинної поведінки неповнолітніх, з іншої - переміщення підлітка у закрите середовище реформаторію перетворювало його в об'єкт маніпуляцій спеціалістів по виправленню поведінки і не дозволяло включити у соціально значиме для нього позитивне місцеве середовище, укріпити його соціальні зв'язки. Ізоляція підлітка не дозволяла залучати до реабілітаційного процесу ті соціальні групи в яких він живе і діє. Закриті виправні заклади та інститут пробації не дозволяли акцентувати приналежність неповнолітнього до свого співтовариства у ролі позитивного члена .

Починаючи з 70-х років ХХ століття негативні явища у розвитку концепції ресоціалізації шляхом терапевтично-педагогічного виправлення спричинили процес її трансформації. Ідеї перевиховання і виправлення перестають бути визначальними для мети покарання, неповнолітній злочинець уже не розглядається суспільством, як дитина, що стала жертвою несприятливих життєвих обставин і, відповідно, потребує його допомоги. Д. Ягунов⁴⁴ наголошує, що «західні країни вже давно віддали перевагу іншим цілям покарання, аніж реабілітація, де-факто визначивши їх як пріоритетні для спрямування всієї системи кримінальної юстиції: Британія та США — відплата за злочин та фізичне унеможливлення вчинення нових злочинів (incapacitation), Скандинавські країни — залякування, Франція та Італія — incapacitation. Сучасні уявлення щодо покарання — це суміш мотивів помсти, залякування та фізичного унеможливлення вчинення злочинів, проте реабілітація вже не займає у цьому «рецепті» «суміші» цілей покарання належного місця, задовольняючись відверто маргінальним становищем. Нова реабілітація пов'язується із «максимумом» прав та можливостей», проте усі вони переслідують «мінімум» — мінімум соціальних

⁴⁴ Ягунов Д. Реабілітаційна парадигма в ХХІ столітті: чи варто залишати виправлення злочинців метою кримінального покарання? [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.academia.edu/1238835/>.

втрат з боку злочинця замість максимуму — виправити його. Нова модель реабілітації, гадаємо, буде пов'язана з поняттям «дотримання прав», що не матиме нічого спільного з класичним «виправним впливом», який символізував реабілітацію із самого початку створення виправної в'язниці. Сучасна реабілітація — це «право бути покараним належним чином відповідно до закону» .

Трансформація терапевтично-виправної концепції ресоціалізації у західноєвропейських країнах завершилась на поч. ХХІ століття появою відновного правосуддя. Його філософія включає три важливі ідеї: перша - захист суспільства від протиправної поведінки неповнолітніх; друга - наявність обов'язку по відшкодуванню заподіяної шкоди а не покарання; третя - надання правопорушнику можливості усвідомити і визнати шкоду нанесену злочином, розкаятись і отримати прощення. У цьому суть відновної реабілітації. Цінності, що лежать в її основі і соціальні результати, на досягнення яких вона спрямована, продовжують надавати процесам ресоціалізації неповнолітніх правопорушників соціально-педагогічного звучання.

Використана література

1. Беляева А. Правовые, организационные и педагогические основы деятельности исправительных заведений для несовершеннолетних правонарушителей в России (Середина ХІХ века начало ХХ века) : автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / А. И. Беляева. – Москва, 1995. – 47 с. – С. 8-25.
2. Брокгауз Ф. Исправительные заведения для малолетних [Электронный ресурс] / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон / Энциклопедический словарь. Библиотека «Вехи». – Режим доступа : <http://www.vehi.net/brokgauz/all/045/45596.shtml>
3. Бэйзмор Г. Три парадигмы ювенальной юстиции. [Электронный ресурс] / Г. Бэйзмор // Правосудие по делам несовершеннолетних. Перспективы развития. Вып. 1. – Москва : МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2004. – Режим доступа : <http://sprc.ru/wp-content/uploads/2012/08/Бэйзмор-Гордон-Три-парадигмы-ювенальной-юстиции.pdf>
4. Дигесты Юстиниана: Избранные фрагменты / пер. и примеч. И.С. Перетерского. – Москва, 1984. – С. 89 – 90.
5. Караман О. Репресивний та філантропічний етапи розвитку соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в

- історії зарубіжних і вітчизняних пенітенціарних систем / О. Л. Караман // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2010. – № 1. – С. 72-80.
6. Кудрявцева Н. Ювенальная юстиция в России и Франции: Сравнительная характеристика : учебно-методическое пособие для студентов юридического факультет [Электронный ресурс] / Н. И. Кудрявцева. – Режим доступа : <http://www.nplife.ru/knowledge/main/juvenalnaja-justicija/juvenalnaja-justicija-sravnitelnye-harakteristiki>
 7. Кузьмин К. История социальной работы за рубежом и в России (с древности до начала XX века) : учебное пособие для вузов / К. В. Кузьмин, Б. А. Сутырин. – Москва ; Екатеринбург : Академический проект. : Деловая книга., 2002. – 480 с.
 8. Максудов Р. Ювенальной юстиция: взаимодействие государства и общества в реагировании на правонарушения и отклоняющееся поведение несовершеннолетних (исторический экскурс и методологический анализ) [Электронный ресурс] / Рустем Максудов, Михаил Флямер. – Режим доступа : <http://www.a-z.ru/assoc/sydebnprav/juvenal.html>
 9. Мелешко Н. Ювенальная юстиция в Российской Федерации: криминологические проблемы развития [Электронный ресурс] / Н. П. Мелешко. – Санкт-Петербург : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006 – 787 с. – Режим доступа: <http://vse-uchebniki.com/yuvenalnaya-yustitsiya-pravo/yuvenalnaya-yustitsiya-opyt-zarubejnyih-stran-33755.html>
 10. Мельникова Е. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии : учеб. пос. [Электронный ресурс] / Е. Б. Мельникова. – 2-е изд., испр., доп. – Москва : Дело, 2001. – 272 с. – (Сер. "Российское право: теория и практика"). – Режим доступа : <http://rua.pp.ua/yuvenalnaya-yustitsiya-problemyi-ugolovnogo.html>.
 11. Міфи про ювенальну юстицію [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://wcu-network.org.ua/ua/defence-rights/article/mifi_pro_yuvenalnu_yusticiyu
 12. Орач Є. Основи римського приватного права : навчальний посібник / Орач Євген Михайлович, Тишик Борис Йосипович. – Львів : Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 2000. – 238 с.
 13. Панасюк Н. Краткий обзор истории применения тюремного заключения в Европе / Н. Б. Панасюк // Проблемы пенитенциарной теории і практики. – Київ : КІВС, 2000. – № 5. – С. 68-86.
 14. Супрун Д. Філантропічні ідеї XVIII - XIX ст та їхній вплив на розвиток педагогічної науки та практики / Д. М. Супрун,

М. О. Супрун // Труди Київської духовної академії. – 2012. – № 16. – С. 347–355.

15. Шпак В. Реабілітаційна діяльність зарубіжних і вітчизняних виправно-виховних закладів у ХІХ – на початку ХХ століття / В. П. Шпак. – Полтава : АСМІ, 2005. – 336 с.
16. Ягунов Д. Реабілітаційна парадигма в ХХІ столітті: чи варто залишати виправлення злочинців метою кримінального покарання? [Електронний ресурс] / Дмитро Ягунов. – Режим доступу : <http://www.academia.edu/1238835/>.

Характеристика загальної та професійної освіти засуджених як основа їх соціокультурної ресоціалізації

Соціокультурні проблеми сучасного українського суспільства досить суттєво впливають на особливий людський контингент - злочинців, які перебувають у пенітенціарних установах. Одні з них відчують потребу в реалізації свого конституційного права на отримання освіти, інші не бажають продовжувати його.

Варто зауважити, що право на освіту для громадян передбачене статтею 53 Конституції України. Стосовно засуджених це право реалізується через норми ст. ст. 125 - 126 КВК України, які передбачають, що у колоніях відповідно до законів України "Про освіту" і "Про загальну середню освіту" для засуджених забезпечується доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти.

Засудженим, які бажають підвищувати свій загальноосвітній рівень, незалежно від віку створюються умови для самоосвіти, надається можливість навчання в загальноосвітніх навчальних закладах колоній, які створюються місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування відповідно до потреб і за наявності необхідної матеріально-технічної та науково-методичної бази, педагогічних кадрів у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Загальновідомо, що загальна і професійна освіта – це основа будь-якого цивілізованого суспільства. Саме тому, у преамбулі Закону України «Про освіту» (1991 р.) зазначається: «Освіта - основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави. Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями. Освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної

свідомості, взаємоповаги між націями і народами.. Зрозуміло, що з метою розвитку суспільства держава повинна дбати про підвищення освітнього рівня кожного його члена, оскільки «освіта - є засіб, з допомогою якого суспільство постійно відтворює умови свого власного існування»⁴⁵.

Можна погодитись із думкою вчених-юристів із Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого про те, що забезпечення безперервності та невтручання у процес здобуття освіти осіб, які тримаються під вартою, відповідає їхньому правовому статусу і необхідності поводитися із ними без зайвих обмежень, а також важливості для всіх ув'язнених вільного доступу до освіти, у тому числі включати заходи, які створюють можливість скласти іспити (рекомендації № R (89) 12 Комітету Міністрів державам-учасницям щодо освіти у в'язницях та у правилах 28.3 та 35.2 Європейських пенітенціарних правил)⁴⁶.

Саме тому, закономірним та необхідним з аналізу сучасного рівня освіти певної категорії населення (правопорушника, злочинця, засудженого), було прийняття «Порядку організації навчання у загальноосвітніх навчальних закладах при виправних колоніях та слідчих ізоляторах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України», затверджений спільним Наказом Міністерство освіти і науки України та Міністерство юстиції України від 10.06.2014р. № 691/897/5⁴⁷.

Суперечливість та неоднозначність системи здобуття освіти засудженими в Україні, дає підстави стверджувати, що рівень освіти засуджених в пенітенціарних установах визначається:

– по-перше, рівнем загальної та професійної освіти, здобутої особами до засудження;

⁴⁵ Закон України "Про освіту" : від 23.05.1991 № 1060-XII [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show>

⁴⁶ Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України / В.А. Бадира, О.П. Букалов, А.П. Гель, М. В. Романов, І. С. Яковець; За загальною редакцією Є.Ю. Захарова. Харківська правозахисна група. Харків: Права людини, 2011. С. 212.

⁴⁷ Наказ № 691/897/5 від 10.06.2014р. «Про затвердження Порядку організації навчання у загальноосвітніх навчальних закладах при виправних колоніях та слідчих ізоляторах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України» [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0629-14>

- по-друге, рівнем загальної та професійної освіти, яку виправний заклад може організувати і надати засудженому;
- по-третє, потребою засудженого в підвищенні рівня своєї освіти;
- по-четверте, специфікою вимог соціокультурного середовища в пенітенціарних установах та можливостями засуджених.

З метою вдосконалення організації системи загальної та професійної освіти засуджених, на наш погляд, необхідним є аналіз існуючих відмінностей у рівні та якості загальної та професійної освіти у засуджених.

За офіційними даними, в період з 1970 року (після прийняття Закону про обов'язкову загальну повну середню освіту) до 1989 рік була відзначена тенденція постійного зростання освітнього рівня засуджених, що є закономірним відображенням політики держави того періоду у сфері рівня освіти населення⁴⁸.

Зауважимо, що досить цікавою була статистика періоду становлення української держави, вже в період з 1991 по 1996 роки кількість засуджених до позбавлення волі (осіб шкільного віку, які ніде не навчалися і не працювали) збільшилася в абсолютних цифрах в 2,5 рази порівняно з 1978-1990 роками. Розподіл за роками загального числа неповнолітніх засуджених, які не працювали і не навчалися, наступний: 1991 рік - 23,1%, 1992 рік - 27,7%, 1993 рік - 34,5%, 1994 рік - 38,2%, 1995 рік - 40,1%, 1996 року - 40,6%, з них одна третина - не отримали базової середньої освіти (9 класів)⁴⁹.

Аналіз даних свідчить про те, що протягом 1991-1996 років, кількість засуджених неповнолітніх, які ніде не вчилися і не працювали, неухильно зростало.

За даними офіційної статистики правоохоронних органів України, у першому півріччі 2009 року кількість неповнолітніх, які відбувають покарання у виховних колоніях, не працювали і не навчалися, тобто без певного роду занять, склало 48,5%. З усіх вихованців колоній 24,4% мали до моменту засудження лише

⁴⁸ Стефанов С. О. Організаційно-правові проблеми трудової зайнятості засуджених у місцях позбавлення волі автореф. дис. Одеса. 2002. 17с.

⁴⁹ Зозуля Є. В. Криміногенна ситуація в Україні в період становлення і розвитку незалежної держави. Наука. Релігія. Суспільство» № 1'2010. С.93-98.

початкову освіту, 50,2% - основна загальна, 19,0% - середнє (повне) загальна освіта, 5,7% - середню професійну і тільки 0,7% - вищу⁵⁰.

Досить цікавою була статистика неповнолітніх злочинців у період з 2009 – 2014 рр., що детально відображено у таблиці 1.

Таблиця 1.

Кількість підлітків, які перебували на обліку в підрозділах кримінальної міліції у справах неповнолітніх органів внутрішніх справ України у 2009-2014 років

Категорія неповнолітніх	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Усього	39806	37014	34558	47291	56945	53846
У віці від 11 до 14 років	9726	8363	7093	8999	1702	1544
У віці від 14 до 18 років	23804	23711	22108	36243	24391	22537
Учні шкіл	15582	14848	13639	23652	15670	15233
Учні ПТУ	6499	6069	5127	7648	7591	6987
Не працюють, не навчаються	10026	9289	8676	11089	9227	7775
Мають одного з батьків	10373	9976	8817	11917	11903	10956
Не мають батьків	879	854	754	1145	1267	1215
Перебувають в дитячих будинках, інтернатах	1032	998	883	1650	1690	1703
Дівчата	3155	2828	2621	4001	4068	3746

З аналізу даних таблиці можемо констатувати, що кожен четвертий неповнолітній правопорушник - учень школи, а кожен п'ятий - ніде не вчився і не працював. Зауважимо, що в період з 2009 року по 2014 рік кількість неповнолітніх учнів і студентів, які брали участь у злочинах, збільшилася на 7,3%. Найближчим часом можна очікувати ще більш суттєве зростання цього показника, так як на 54,1% (з 371,6 до 572,7 тис.) збільшилася кількість учнів загальноосвітніх шкіл і на 50,5% (з 162,8 до 245,1 тис.) - інших навчальних закладів, які направлені в органи внутрішніх справ за протиправну діяльність. Більше того, 49,3 тис. підлітків, які перебували в 2013 році в органах внутрішніх справ, не мали навіть початкової освіти⁵¹.

⁵⁰ Злочинність неповнолітніх: причини, наслідки та шляхи запобігання : навчальний посібник. Н.Ю.Максимова, Л.А.Мороз, Л.І.Мороз, С.І.Яковенко. За ред. С.І.Яковенка;Київ : КЮІ КНУВС, 2009. 200 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://5fan.ru/wievjob.php?id=15921>

⁵¹ Червоненко Г. О. Актуальні питання протидії злочинності неповнолітніх/ Протидія злочинності неповнолітніх: досвід та сучасні проблеми: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (22-23 квітня 2010 року). Кіровоград: Кіровоградський юридичний інститут ХНУВС, 2010. 214с.

Крім того, продовжує залишатися високою кримінальна активність дітей у віці до 14 років: у 2014 році кількість підлітків, які вчинили суспільно небезпечні діяння, кримінальні справи яких були припинені або в їх порушенні було відмовлено у зв'язку з досягненням віку притягнення до кримінальної відповідальності, склало 106,2 тис. Слід зазначити, що за вироками судів не всі неповнолітні правопорушники засуджуються до позбавлення волі. Ця міра покарання застосовується не більше ніж до 50% даної категорії злочинців. За останні шість років кількість неповнолітніх засуджених до позбавлення волі зросла в 1,5 рази, рецидивна злочинність серед неповнолітніх за той же період зросла більше ніж в 3,5 рази⁵².

Доцільно зауважити, що особливий інтерес представляють дані про рівень освіти неповнолітніх правопорушників, які відбували покарання у сімох виховних колоніях України. З загальної кількості обстежених (4503 засуджених) 68,1% не мають обов'язкової повної загальної середньої освіти, причому в деяких регіонах ця цифра значно вища середніх показників. Так, у Ковельській виховній колонії Волинській області кількість неповнолітніх правопорушників, за офіційними даними «Асоціації захисту прав молоді Волині» було проведене опитування 128 осіб в період з 12 по 26 листопада 2012 року, за результатами якого встановлено, що респонденти виховного закладу розподілилися - за освітою: середня спеціальна – 12.2%; повна середня – 32.5% ; неповна середня – 52.0%; початкова – 3.3%⁵³.

На наш погляд, ці цифри свідчать в цілому про низький рівень загальної освіти неповнолітніх, що відбувають покарання в пенітенціарних установах. Зрозуміло, що в цій ситуації (з метою вирівнювання засуджених за рівнем загальної освіти як обов'язкова умова їх подальшого професійного росту) загальноосвітні школи у виховних колоніях не тільки повинні бути збережені, але й організаційно і методично посилені, з метою виконання

⁵² Батиргареева В. С. До питання визначення кримінологічних засад боротьби з рецидивною злочинністю в Україні // Правова політика Української держави: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю Прикарпатськ. нац. ун-ту ім. В. Стефаника. Т. 2 (19-20 лютого 2010 р.). Івано-Франківськ: Прикарпатськ. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2010. С. 102-105.

⁵³ Доступ до правових знань у Ковельській виховній колонії [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ukrprison.org.ua/articles/1233466403>

надзвичайно важливого завдання з ресоціалізації неповнолітніх правопорушників.

На наш погляд, вивчення сучасних проблем організації загальної та професійної освіти засуджених, що відбуваються покарання в пенітенціарних установах, не може обмежуватися одним рівнем проблем - соціологічних, економічних, правових або фінансових, психологічних або педагогічних. В основу наукового аналізу ситуації повинен бути покладений принцип системного підходу.

Варто зауважити, що реалізація конституційного права громадян на отримання повної середньої чи професійної освіти в умовах виховних установ для більшості засуджених сьогодні проблематична в силу ряду причин.

По-перше, засуджені мають вкрай низький рівень базової загальної середньої освіти (9 класів, менше 52%), що не дозволить їм перейти до наступного щабля їх професійного зростання.

По-друге, відсутність бажання продовжувати отримувати повну загальну середню освіту та професійно-технічну освіту (37 %).

Зауважимо, що загальна чисельність осіб в установах пенітенціарної служби станом на 01.07.2014 склала 107 110 осіб. Ці дані наведено без урахування осіб, які утримуються в установах системи в АР Крим, оскільки статистичні відомості звідти вже не надходять⁵⁴. З них 13% мають початкову загальну освіту (до 9 класів), 30,2% - базову загальну середню освіту (9 класів), 52,5% засуджених встигли отримати повну загальну середню освіту (11 класів), а 13,5% з них вже мають професійно-технічну освіту, лише у 2,1% засуджених - вища освіта.

Варто зауважити, що завдання підвищення загальнокультурного, освітнього рівня засуджених ускладнюється ще однією обставиною. Порівняльний аналіз вікових груп засуджених показує, що засуджені, які відбувають покарання в колоніях суворого режиму і бажають продовжити свою професійну освіту, порівняно з засудженими, які утримуються в колоніях загального режиму, старші на 10 років. Якщо в колонії загального режиму вік цієї групи осіб 21-25 років, то в колонії суворого режиму - 31-35 років.

⁵⁴ Тюремная система Украины: итоги полугодия Александр Букалов [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ukrprison.org.ua/statistics/1409938063>

Цю відмінність, на наш погляд, можна пояснити тим, що в колоніях загального режиму відбуває покарання більш молоде покоління, яке виросло в період становлення незалежної України, життєві цінності яких спрямовані на матеріальні блага, які вони намагаються отримати не за рахунок своєї професійної кваліфікації, а використовуючи фінансово-правову нестабільність існуючих ринкових відносин, в більшості випадків його тіньових сторін, тому на їх думку можна працювати без освіти. Багато хто з них, як показало наше опитування засуджених, бажають працювати після звільнення в комерційних структурах менеджерами, брокерами, фермерами і т.д., не вважають для себе необхідним отримати будь-яку професію, підвищувати свій освітній і культурний рівень⁵⁵.

Доцільно зазначити, що засуджені, які відбувають покарання в колоніях суворого режиму, ставляться більш серйозно до свого професійного рівня освіти в силу більшого життєвого досвіду, усвідомлення сучасної соціально-економічної ситуації та свого місця в суспільстві.

Відмова неповнолітніх на свободі відвідувати загальноосвітні школи є однією з причин омолодження підліткової злочинності, і як наслідок - високий відсоток вихованців колоній з низьким рівнем освіти.

Проте, трудові навички за вже наявними професіями, отримані засудженими до позбавлення волі або в колоніях, при розподілі їх по установам для виконання покарання, на жаль, не враховуються. Включення засудженого в трудовий процес, реалізована можливість продовження його освіти за обраною раніше спеціальністю – це і психологічна підтримка, і задоволення від усвідомлення своєї необхідності та значущості, це і впевненість у поверненні у повноцінне життя. Безумовно, використання вже наявного загального і професійного рівня у засуджених – одне з основних завдань на шляху їх соціокультурної ресоціалізації.

За даними дослідження, серед засуджених, які відбувають покарання в колоніях загального режиму, які мають неповну середню освіту і професійно-технічну підготовку, тільки 14,8% використовують свій фах, отриманий до засудження. А серед осіб,

⁵⁵ Батюк О. В. Теорія і практика використання спеціальних знань та техніко-криміналістичне забезпечення розслідування окремих видів злочинів вчинених в пенітенціарних закладах : монографія. Луцьк, ПП Іванюк В.П., 2013. 320 с.

які мають повну середню освіту та професійно-технічну освіту, лише 14,4% затребувані в трудовій діяльності за наявною у них спеціальністю. Аналогічна інформація про працевлаштування за раніше отриманими спеціальностями засуджених, які перебувають в колоніях суворого режиму. З числа засуджених з вищою освітою працюють в колонії за спеціальністю всього 18%, однак це свідчить про позитивну тенденцію і є закономірним⁵⁶.

У той же час держава, надаючи засудженим можливість отримати іншу, нову професію, інколи другу, третю і навіть четверту, причому безкоштовно, створює умови для перетворення засудженого на всебічно розвинену гармонійну особистість з високим рівнем професійної освіти з різних професій. Слід зазначити, що для держави це вартісно, але, організовуючи відповідну систему освіти у виправних установах, вона дає засудженим шанс обрати для себе шлях швидкої ресоціалізації.

Одним з головних об'єктів вдосконалення процесу освіти є учень суб'єкт - сам засуджений, його індивідуально-психологічні особливості.

Нами було проведено психологічне тестування 200 засуджених (за випадковою вибіркою), які перебувають у колоніях загального і суворого режимів. Використаний малюнковий тест дав можливість на несвідомому рівні визначити психологічну спрямованість особистості на реалізацію своїх потенційних здібностей у різних видах діяльності, тобто виявити збіг психофізіологічних можливостей засуджених з їх професійними потребами. За результатами цього тестування, було виділено шість типів індивідуально-типологічних відмінностей за характером, активністю і відношенням до роботи, в тому числі і професійної.

Домінуючий тип - потенційні керівники і вони не прагнуть набути робочу спеціальність, більшість з них хочуть отримати вищу освіту і працювати в комерційних структурах (мати свою справу, бути менеджером, брокером, фермером тощо). Серед засуджених цього типу, як показав аналіз, 50% хочуть отримати іншу професію.

Раціональний тип - засуджені цього типу орієнтовані на сучасні соціально-економічні умови життя, хочуть отримати таку

⁵⁶ Батюк О. В. Дослідження причин вчинення злочинів у місцях позбавлення волі // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. Вип. 12. Ч. 2. Ужгород : Поліграфцентр „Ліра”, 2009. С. 345-350.

професію, на яку в даний час є попит (спеціальності для роботи в комерційній структурі, програмісти ЕОМ, водії тощо) - з цих засуджених 36% бажають отримати другу професію.

Тривожно-недовірливий тип - ті засуджені, які не мають професії, прагнуть отримати хоча б якусь, щоб мати засоби до існування, а ті з них, у кого вже є професія (в більшості випадків не одна), хотіли б на всяк випадок придбати ще, так як представники цього типу легко можуть змінити як місце роботи, так і спеціальність (яку спеціальність вони хочуть отримати, вони, як правило, не знають). Додаткову професію не проти отримати 19% засуджених цього типу.

Інтуїтивний тип - відмінно розуміють, що, не маючи професії або маючи ту, на яку в даний час немає попиту, прожити досить складно, тому прагнуть одержати кон'юнктурну спеціальність (буде змінюватися попит - будуть міняти професію). Серед них 42% хочуть поміняти професію.

Тип «відповідальний виконавець» - складають ті, які якісно і відповідально виконують свою роботу, рідко змінюють напрямок обраної професії, хочуть підвищувати свою кваліфікацію та освітній рівень. Серед тих, хто виявив бажання отримати професійну освіту (44%), немає жодного, хто не мав би професії.

Творчий тип - складають особи, які володіють творчими, художніми чи іншими здібностями. Прагнуть підвищити свою кваліфікацію чи одержати освіту, що відповідає їх здібностям. Серед них 23% хочуть підвищити освітній рівень⁵⁷.

За результатами дослідження до «домінуючого» типу можна віднести 25,4% засуджених, до «відповідальних виконавців» - 9,2%, «тривожно-недовірливих» - 16,2%, до «раціонального» типу - 12,7%, до «інтуїтивного» 14,5% і до «творчого» - 22,0%.

За характером відношення до роботи, професійної активності і, насамперед, з бажанням продовжити свою професійну освіту виявлено наступне: домінуючий тип - 64% засуджених, з них 14% не мають професії; на другому місці - «раціональний» - 59%, з них не мають професії - 23%; на третьому - «тривожно-недовірливий» - 57%, з цієї кількості 38% засуджених не мають професії; на

⁵⁷ Батюк О. В. Теорія і практика використання спеціальних знань та техніко-криміналістичне забезпечення розслідування окремих видів злочинів вчинених в пенітенціарних закладах : монографія. Луцьк, ПП Іванюк В.П., 2013. 320 с.

четвертому - «інтуїтивний» - 56%, без професії - 14%; на п'ятому - «відповідальний виконавець» - 44%, всі засуджені цього типу мають професію; і на шостому - «творчий» - 42%, з них 19% не мають професії.

Результати психологічного тестування підтвердили дані анкетування засуджених, їх усвідомлених відповідей про свої професійні потреби, а також статистичних показників інформації, отриманої з п'яти регіонів західної України. Однак слід враховувати, що виявлені типологічні особливості проявляються в осіб досить адаптованих, бажаючих стати законослухняними. В іншому випадку, індивідуальні особливості можуть бути реалізовані антисоціальним, неприйнятним шляхом, включаючи злочинний, що може призвести до рецидиву. У зв'язку з цим кількість засуджених, що володіють потенційними можливостями реально отримати освіту, буде значно менша.

За результатами проведеного дослідження та вивчення практики загальної та професійної освіти і навчання можна зробити наступні висновки.

Середній відсоток засуджених в чоловічих виправних колоніях (за випадковою вибіркою) - потенційних претендентів на отримання середньої професійної освіти, які мають повну загальну середню освіту і не мають професійно-технічної освіти, - на сьогоднішній день 2,8% у колоніях загального режиму і 9,2% в колоніях суворого режиму. Цей показник дозволяє прогнозувати число можливих учнів професійних училищ чи інших освітніх закладів, центрів при виправних установах для всього чоловічого контингенту засуджених, які відбувають покарання в колоніях загального і суворого режимів.

Зміна соціально-економічної ситуації в країні негативно відобразилася на загальноосвітньому і професійному рівні засуджених і, в цілому, призвело до деформації раніше організованого професійного навчання в місцях позбавлення волі.

Правові норми, що стосуються реалізації права засуджених, які перебувають у місцях позбавлення волі, на одержання професійної освіти, носять декларативний характер, оскільки вони потенційно не можуть регулювати і забезпечувати освітній процес засуджених в колоніях.

Відсутність у виправних установах умов для підвищення рівня загальної освіти, а також отримання професії, необхідної у

відкритому суспільстві, призводить до виникнення нових соціально-психологічних проблем у засуджених, ускладнюючи процес їх ресоціалізації.

Труднощі з отриманням високого рівня професіоналізму для роботи в ринкових умовах призводять до того, що за якістю робочої сили колишні засуджені не є конкурентно спроможними на ринку праці, що ускладнює для них пошуки засобів до існування і є однією з причин злочинної поведінки і рецидиву.

Для надання засудженим можливості здобуття середньої професійної освіти, потрібно організаційно і методично змінити освітній процес у професійних училищах колоній, що, звичайно, спричинить додаткові витрати.

Існуюча форма статистичного звіту про організацію і рівні загальної і професійної освіти засуджених на сьогоднішній день не дає потрібної картини для пошуку і впровадження механізму вдосконалення освітнього процесу у пенітенціарних установах.

При розробці прогнозу кількості засуджених, які відбувають покарання в колоніях, за рівнем освіти на наступні роки необхідно враховувати дискретний характер тенденції розвитку злочинності, що не завжди піддається логічному аналізу. Крім того, в сукупності безлічі різноманітних чинників, які враховуються при використанні статистичних методів обробки емпіричного матеріалу, із збільшенням кількості введених параметрів можлива зміна функціональної залежності від лінійної до експоденційної, що може внести значну похибку при короткостроковому прогнозі. Тому метод екстраполяції для прогнозу зміни рівня освіти засуджених буде давати тим більшу похибку, чим на менший термін цей прогноз складатиметься.

Виявлений дослідженням стан освіти у позбавлених волі злочинців має не тільки економічне, але й велике виховне значення для процесу виправлення злочинців. Очевидним є той факт, що чим швидшим є їх включення у продуктивну працю, успішну діяльність за отриманою раніше професією, можливість утвердження себе в більш продуктивній праці при використанні наявних професійних даних, отриманні більш високого заробітку у стінах виправного закладу, тим більше вони відчують психологічний комфорт, що суттєво впливає на ефективність процесу виправлення злочинців.

На наш погляд, необхідно суттєво поліпшити процес диференціації, відбору засуджених при визначенні конкретних

колоній для відбування ними покарання з урахуванням рівня загальної освіти та їх професійної підготовки.

Використана література

1. Батиргарєєва В. С. До питання визначення кримінологічних засад боротьби з рецидивною злочинністю в Україні / Батиргарєєва В. С. // Правова політика Української держави : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю Прикарпатськ. нац. ун-ту ім. В. Стефаника. Т. 2 (19-20 лютого 2010 р.). – Івано-Франківськ : Прикарпатськ. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2010. – С. 102-105.
2. Батюк О. В. Дослідження причин вчинення злочинів у місцях позбавлення волі / О. В. Батюк // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. Вип. 12. Ч. 2. – Ужгород : Поліграфцентр „Ліра”, 2009. – С. 345-350.
3. Батюк О. В. Теорія і практика використання спеціальних знань та техніко-криміналістичне забезпечення розслідування окремих видів злочинів вчинених в пенітенціарних закладах : монографія / О. В. Батюк. – Луцьк : ПП Іванюк В.П., 2013. – 320 с.
4. Доступ до правових знань у Ковельській виховній колонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrprison.org.ua/articles/1233466403>
5. Закон України "Про освіту" : від 23.05.1991р. № 1060-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show>
6. Злочинність неповнолітніх: причини, наслідки та шляхи запобігання : навчальний посібник / Н. Ю. Максимова, Л. А. Мороз, Л. І. Мороз, С. І. Яковенко ; за ред. С. І. Яковенка; – Київ : КЮІ КНУВС, 2009. – 200 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://5fan.ru/wievjob.php?id=15921>
7. Зозуля Є. В. Криміногенна ситуація в Україні в період становлення і розвитку незалежної держави / Є. В. Зозуля // Наука. Релігія. Суспільство. – 2010. – № 1. – С. 93-98.
8. Наказ «Про затвердження Порядку організації навчання у загальноосвітніх навчальних закладах при виправних колоніях та слідчих ізоляторах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України» від 10.06.2014р. № 691/897/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0629-14>
9. Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України. / В. А. Бадира, О.П. Букалов, А.П. Гель, М.В. романов, І.С. Яковець ; за заг. ред. Є. Ю. Захарова ; Харківська правозахисна група. – Харків : Права людини, 2011. – С. 212.

10. Стефанов С.О. Організаційно-правові проблеми трудової зайнятості засуджених у місцях позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Стефанов С.О. – Одеса, 2002. – 17с.
11. Тюремная система Украины: итоги полугодия [Електронний ресурс] / Александр Букалов. – Режим доступу : <http://ukrprison.org.ua/statistics/1409938063>
12. Червоненко Г. О. Актуальні питання протидії злочинності неповнолітніх / Г.О. Червоненко // Протидія злочинності неповнолітніх: досвід та сучасні проблеми : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (22-23 квітня 2010 року). – Кіровоград : Кіровоградський юридичний інститут ХНУВС, 2010. – 214с.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Dorota Pstrąg

Social re-adaptation barriers as perceived by people serving a sentence

Introduction

Imprisonment is commonly applied against those who violate legal norms. It gives the appearance of social justice, increases the feeling of safety and raises an unfounded belief that after long years of isolation combined with a special treatment and disciplining, a perpetrator will no longer perpetrate crimes and law offenses. What contributes to the aforementioned is the centuries-old tradition of isolating offenders in penal institutions and the globally shared belief in rightness, usefulness and high effectiveness of this method of punishment. Historically established stereotypes cannot be called into question quickly, even though they are contradicted by both social experience and results of research conducted on grounds of pedagogy, psychology, sociology, and other sciences. Social development of man, the processes of shaping attitudes and gaining interpersonal skills, internalization of norms, values and principles, accepting social roles and following them in accordance with the rules of a collective life - it all is possible only if man has the possibility to function in an open environment.

Prison isolation and social functioning of man

Sentencing man to isolation in prison interferes with the process of socialization of an individual, and therefore cannot serve as an effective method for rehabilitation and social reintegration of a condemned person. This has been confirmed by numerous empirical studies conducted in penitentiary institutions.

For example, T. Szymanowski⁵⁸ made a detailed examination of various factors of influence such as the period of imprisonment, strict discipline imposed on prisoners, in particular, practicing tight rules and employing condemned persons during their penalty, and came to the conclusion that in most cases, not only have they no educational effect but, conversely, destruct personalities of convicted persons making their social re-adaptation more difficult.

⁵⁸ T. Szymanowski, *The return of convicts to society*, Warszawa 1989, p. 333.

The prison environment has a destructive influence on most prisoners, causing secondary disturbances in the process of socialization. Imprisonment and the co-related social isolation prevent them from meeting their needs, both basic - biological and psychosocial, on their own. All forms of activities, duties, social contacts and even work schedules during the day are regulated in a formal and imposed way, which results in a gradual objectification of an individual, shapes the attitude of passivity and dependence on others leading to the so-called "learned helplessness syndrome". A person who suffers from the syndrome restricts oneself to expectations of help and support from other people and institutions, begins to take too much for granted, shows no initiative or good will to independently take care of oneself, solve own life problems and take responsibility for one's choices. Such a person's activity is aimed at demanding and enforcing support rather than self-reliance⁵⁹.

What is more, social reintegration is hindered by the destructive sub-cultural socialization as principles and standards to follow in the so-called "second life" strongly deviate from those accepted socially. In accordance with the concept of prisonization (the term was introduced by D. Clemmer and denotes assimilation of informal norms of the prisoner's code of conduct), with the progressing time in isolation, a person acquires an extensive knowledge of specific norms and values shared by the community of prisoners and shows a greater degree of their assimilation. A convict learns attitudes, behaviours, rituals and customs that relate to eating, dressing, working or resting, prison language and prison organisation ways specific to the prison environment⁶⁰. The more effective the assimilation to prison conditions proceeds, the more a prisoner moves away from the general standards in force in society. The following phenomena are a consequence of isolation in prison: social stigma (stigmatisation), standardization, degradation and depersonalization, resulting in more or less permanent changes in prisoners' personalities, which mainly relate to self-image and determination of new destructive social roles. Upon leaving prison, convicts lose their informal social status in the subcultural hierarchy, group membership and privileges that are associated with it, and enter a

⁵⁹ D. Pstrąg, The role of a penitentiary tutor in the re-adaptation system of convicts (in:) Education and sociocultural animation of adults. Diagnosis – needs – forecasts, edited by A. Horbowski and J. Potoczny, Wydawnictwo UR, Rzeszów 2007, p. 335 – 350.

⁶⁰ M. Ciosek, Judicial and penitentiary psychology, Warszawa 2001, p. 214.

new social environment that functions according to different rules defining the position and social status of an individual, who often becomes rejected and marginalized. A particular adaptive barrier is formed by various manifestations of the social stigma phenomenon⁶¹.

Most frequently, social stigma occurs in the local environment where stereotypes and prejudices, which are the result of fear, ignorance and insecurity, come to the fore. In this case, it is a consequence of activity of informal social control mechanisms, which may play a diverse role in the elimination process of deviant behaviours. The fear of stigmatization, marginalization and, as a consequence, social rejection, prevents people from manifesting unacceptable behaviours, intensifying their motivation to comply with social and legal norms. However, the same control mechanisms may prevent those who have already exceeded certain limits of social tolerance and committed a deviant behaviour from recovering a positive social status. Designating someone as a deviant (in this case a criminal) leads to changes in its social identity by changing the environment's attitude towards the person and, consequently, to further internalization of deviant behaviour patterns. Moreover, social stigma obstructs access to legal methods of meeting needs and determines a deviant (a criminal) a place in such environments (subcultures, institutions), in which values and behaviours that are inconsistent with standards are the pattern of a life activity in accordance with the principle: "People are often looking for groups in which their mark disappears - like-minded groups or stigmatized in a similar way, or groups in which the stigma (...) is accepted"⁶².

Therefore, the return to a life in freedom always brings the need to re-adapt and the experience gained during imprisonment can effectively impede the process. A significant discrepancy between conditions, in which a condemned person functioned in prison and those to which he returns after being released contributes to disturbances in social re-adaptation understood as gradual adaptation to normal life and social roles in accordance with widely accepted standards. A. Szymanowska

⁶¹ D. Pstrąg, Die gesellschaftliche Stigmatisierung In der Wahrnehmung der Verurteilten (w:) Horizonte der sozialen Wiedereingliederung, pod red. A. Kieszkowskiej, Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistycznego im. Jana Kochanowskiego, Kielce 2010, p. 236 – 255.

⁶² Stangor Ch., Crandall Ch. S., The threat and social structure of a stigma (in:) Social psychology of a stigma, ed. T.F. Heatherton, R.E. Kleck, M.R. Hebl and J.G. Hull, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2008, p.76.

said: "For majority of people leaving prison, the return to a life in freedom is not only the freedom of making decisions and deciding for themselves, but also - especially for adults, the need for taking care of basic needs. Therefore, it is not surprising that only few (...) will handle all problems without the assistance of anyone else" ⁶³. Social support provided to people leaving prisons contributes to successful social re-adaptation of a former convict, and thus plays a decisive role in consequent prevention. However, lack of social support may condition commitment of further crimes by people who were not able to successfully overcome barriers to their re-adaptation.

Convicts are often aware of the difficulties they may face after leaving prison. Therefore, the long-awaited and desirable prospect to be free again becomes the source of stress, fear or frustration for many of them⁶⁴. The difficulties they anticipate, which may become a major barrier in their social re-adaptation are the subject matter of the conducted empirical research.

Social re-adaptation barriers anticipated by convicts and their socio-demographic characteristics in the light of empirical research

The presented research study aimed at showing convicts' concern for their future social re-adaptation on the background of the prospect of leaving prison. These concerns will be associated with the need to rebuild, and sometimes build from scratch, social relationships in workplaces, family units and local communities, as well as fulfil basic social roles, which convicts were not able to implement for a long time during their imprisonment. Within the course of the research study, answers to the following questions were sought:

1. What type of constraints that hinder future social rehabilitation do convicts serving a sentence predict?
2. Is there a relation between the stage of imprisonment and the intensity of convicts' concerns to leave prison?
3. What type of social re-adaptation barriers do convicts belonging to different age groups point to?
4. To what extent does the nature of the social environment (rural or urban), which convicts will return to after serving a sentence,

⁶³ A. Szymanowska, *Prison and what next?*, Warszawa 2003., p. 282.

⁶⁴ D. Pstrąg, *Fears of convicts related to re-adaptation to a life in freedom* (in:) *Understanding social re-adaptation of convicts*, edited by F. Kozaczuk, Wyd. UR, Rzeszów 2009, p. 111 - 124.

differentiate their concerns about functioning in the real world?

5. What is the connection between convicts' level of education and the nature of their concerns about leaving prison and beginning a life in freedom?

The research studies conducted over a diagnostic survey included eighty convicted men serving a sentence for the first time. Respondents were diversified in terms of age, environment, education, crime committed and sentence.

Most of the respondents were young people who did not exceed 40 years of age. Nearly half of them (45%) was in the age group of 20 - 30 years and 26.3% in the range of 31 - 40 years, being a total of 71.3% of the study group. The remaining 28.7% of the respondents were aged 40 and older of whom only 10% (8 people) exceeded 50 years of age. It was a typical age range in Polish prisons. Majority of the respondents (60%) had lived in urban environments before imprisonment but it was a group that was characterized by a considerably lower than the average level of education (primary and grammar education - 45%, vocational - 33.3%, secondary and higher - 21.7%). They were imprisoned based on various criminal acts: against life and health - 5%, safety in traffic - 23.8%, freedom - 1.2%, sexual and moral freedom - 2.5%, family and care - 20%, personal inviolability - 8.8%, credibility of documents - 2.5%, and property - 36.6%. Majority of convicts (i.e. 65%) served short sentences of up to two years, 25% of imprisoned people served sentences in the range of 2-6 years and only 10% of the respondents was sentenced to serve more than a period of 6 years.

As shown by the results of the survey, convicts are afraid to return to freedom, even though it is the supreme and unquestioned value for them. The scale of this phenomenon and the nature of the respondents' concerns about their future life in freedom are confirmed by the results presented in table no.1.

Upon leaving prison, ex-convicts return to different environments and therefore their concerns depend on the social specifics of a former place of residence. Although the rural environment undergoes gradual processes of urbanization, there are still considerable social differences between urban and rural areas to be observed. These relate to the nature of social relations, interpersonal relationships and the degree of integration of a local community. Undoubtedly, characteristics of the environment influence the way people treat an ex-convict, who is trying to return to function in a particular community after a long absence. The

table shows concerns of the respondents' who come from urban and rural environments.

Table 1

Social re-adaptation barriers as perceived by convicts and their chosen sociodemographic characteristics

Socio-demographic characteristics	Social re-adaptation barriers										Fears in total		Perceives no barriers	
	Work problems		Social marginalisation		Intrapersonal problems		No family acceptance		Loss of friends		n	%	n	%
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%				
Place of residence														
City n=48	19	39,6	13	27	9	18,7	8	16,7	1	2,1	31	64,6	17	35,4
Village n=32	14	43,7	8	25	8	25	3	9,3	3	9,4	28	87,5	4	12,5
Total N=80	33	41,3	21	26,3	17	21,3	11	13,8	4	5	59	73,8	21	26,2
$\chi^2 = 5,21 > \chi^2_{0,05; 1} = 3,84; H_1 \neq 0; r_c = 0,56$ (high connection strength)														
Age														
20-30 n=36	15	41,7	11	30,5	4	11,1	3	8,4	3	8,3	21	58,3	15	41,7
31-40 n=21	9	42,8	5	23,8	6	28,6	6	28,6	1	4,8	19	90,5	2	9,5
41-50 n=15	6	40	4	26,6	6	40	0	0	0	0	12	80	3	20
Above 50 n=8	3	37,5	1	12,5	1	12,5	2	25	0	0	7	87,5	1	12,5
Total N=80	33	41,3	21	26,3	17	21,3	11	13,8	4	5	59	73,8	21	26,2
$\chi^2 = 8,54 > \chi^2_{0,05; 3} = 7,81; H_1 \neq 0; r_c = 0,34$ (medium connection strength)														
Education														
Elementary n=36	15	41,7	8	22,2	13	36,1	2	5,5	4	11,1	24	66,7	12	33,3
Vocational n=27	9	33,3	6	22,2	7	25,9	1	3,7	2	3,7	18	66,7	9	33,3
Secondary and higher n=17	9	52,9	3	17,6	1	5,9	1	5,9	5	29,4	17	100	0	0
Total N=80	33	41,3	17	21,3	21	26,3	4	5	1	13,8	59	73,8	21	26,2
$\chi^2 = 7,68 > \chi^2_{0,05; 3} = 7,81; H_0 = 0; r_c = 0,29$ (no connection)														
Imprisonment phase														
Beginning of imprisonment n=27	11	40,7	4	14,8	7	25,9	3	11,1	2	7,4	16	59,3	11	40,7
Half of sentence served n=44	20	45,5	12	27,3	6	13,6	8	18,2	2	4,5	34	77,3	10	22,7
Final period of imprisonment n=9	2	22,2	5	55,5	4	44,4	0	0	0	0	9	100	0	0
Total N=80	33	41,3	21	26,3	17	21,3	11	13,8	4	5	59	73,8	21	26,2
$\chi^2 = 6,41 > \chi^2_{0,05; 2} = 5,99; H_1 \neq 0; r_c = 0,27$ (weak connection strength)														

Source: Empirical studies

Results obtained based on the survey and their statistical analysis indicate there is a particularly strong relationship between the respondent's place of residence and his concerns about the return to a life in freedom after leaving prison. Rural residents anticipate adaptation problems more often and are increasingly afraid to return to their old

social roles. Concerns of this type are declared by 87.5% of the respondents who originate from rural environments, and only 64.6% of the respondents from urban areas.

As shown by the results obtained, the nature of anticipated problems concerning social re-adaptation is similar in both groups. Regardless of the place of residence, the respondents are most afraid of difficulties concerning their future employment. Trouble getting a suitable job is a bit more often anticipated by convicts from rural areas (43.7%) than from the city (39.6%), what reflects knowledge of the situation on the labour market, as indeed it is easier to find a job in the city than in rural areas. Both the respondents living in rural areas and those from the city declare a number of concerns about social relations in the environment to which they return after serving their sentences. A similar percentage of convicts from both groups anticipates the possibility of social discrimination and lack of acceptance in the local environment. The difference between people in rural areas and in town is not especially significant in this field, which proves that social control in the rural environment is decreasing and both communities are gradually becoming similar. However, the respondents' answers indicate differences concerning micro-social relations in both environments. The rural area is still characterized by stronger and more stable family relationships, which makes ex-convicts from this environment less afraid of difficulties in rebuilding their family ties. Such concerns are experienced only by 9.3% of the respondents from rural areas and 16.7% of the respondents from the city. However, the residents of the rural area fear intrapersonal problems associated with a sense of shame, guilt, and alienation (25% in rural areas and 18.7% in urban areas) and loss of friends (9.4% and 2.1%, respectively). Overall, problems related to relationships with friends belong to the least frequently indicated ones by the respondents in both groups.

Social re-adaptation has different courses in different age categories of convicts. Depending on the age of an individual, different expectations and social requirements have to be met. Age determines the possibility of obtaining social support a convict can get from people and social institutions upon leaving prison. As shown by the results of the research presented in the table, the respondents belonging to different age groups differently perceive potential problems that may arise in their lives after regaining freedom.

The statistical analysis made shows there is a relationship between

the age of the convicts and their perception of future difficulties in adaptation. The most optimistic about the future are the youngest respondents aged 20 - 30 years. These people probably anticipate the support of their parents, caregivers, or other family members. They show a tendency to focus on the current state, without interest in the future and problems that may arise after leaving prison, which is typical for socially unfit youth.

In a slightly older age group (31 - 40 years), concerns about the future life in freedom are intensified. More than 90% (90.5%) of persons belonging to this category anticipates adaptive problems, which indicates their greater maturity, responsibility, and awareness of their situation. It should be noted that this actually is a group that can have the most difficult problems in re-adaptation, probably because many of them began to serve their sentences at a relatively young age, making it impossible for them to gain experience in fulfilling social roles typical for mature people, even though they had left youth-related roles. After leaving prison, they will be forced to rebuild their own social status, as they can count on neither support given to very young people by their parents nor social assistance provided to the elderly and disabled.

The respondents from older age groups (41 - 50 and over 50 years) are in a better situation, because prior to imprisonment, they had managed to achieve stability in life, gain experience in fulfilling social roles, acquire rights to certain benefits (pension, benefits, etc.). Therefore, their re-adaptation to a life in freedom can be easier and this is probably why they foresee problems after being released from prison (80 and 87.5%) less frequently than the 30-year-olds.

The studies have also shown that slightly different concerns related to re-adaptation to a life in freedom dominate in particular age categories.

The most common concern expressed by all age categories of the respondents to a similar extent is the difficulty in finding a job. The least (i.e. 37.5%) worried are the respondents who are over 50, hoping, perhaps, the social institutions to help them.

Other categories of difficulties indicated by the convicts are largely varied depending on their age. The youngest ones (20 - 30 years of age) are mainly concerned about social discrimination and lack of acceptance in the environment to which they return after serving their sentences. Such opinions point to the characteristic of young people striving to gain acceptance of others, achieve popularity and fulfil their status in the

community. Their social needs go beyond their family ties, which is why they care about greater social acceptance and have greater concerns about loss of friends and acquaintances. Along with age, the respondents are becoming more independent from the opinion of the social environment and their concerns are rather about themselves and the circle of family members. The respondents belonging to the older age groups focus on intrapersonal problems related to the experienced sense of shame, guilt, alienation (especially those aged 41 - 50 years) and are afraid of difficulties in regaining their family ties, which have been weakened during their imprisonment (persons aged 31 - 40 years of age and above 50 years of age).

As the results presented above show, the convicts express concerns about fulfilling future work roles the most frequently. A possibility of getting a job is significantly associated with educational background and the nature of professional qualifications. Therefore, the subsequent independent variable adopted in the study was the level of education of the surveyed convicts. However, statistical data analysis showed no significant relationship between the level of education of the respondents and their fears of social re-adaptation. As the percentage results show, a higher level of education does not reduce the scale of the studied phenomenon. On the contrary, people with a relatively low level of education, i.e. incomplete primary, primary and vocational, rarely anticipate adaptive problems (66.7%). The respondents with secondary and higher education fell less certain (100%). This is probably due to a better understanding of their own situation, better self-reflection abilities, more extensive knowledge of social life, and thus a more adequate prediction of future functioning, which better educated people make. Therefore, despite the fact that their life perspectives are objectively better than of those who have no education, they anticipate more potential problems associated with social re-adaptation.

In this case, the obtained results also confirm that the most frequently reported problem related to the convicts' re-adaptation to a life in freedom is the difficulty in getting a suitable job. Such concerns are the least frequent for the respondents with vocational education (33.3%), who probably think that having specific skills enables them to obtain employment more easily. People with secondary and higher education have probably higher aspirations and work expectations, and thus are more concerned that they will fail to get a job that would suit them (the problem is noticed by 52.9% of the respondents belonging to

the category). Moreover, the lack of specific vocational training in the respondents who are holders of secondary education can become a significant issue in gaining employment. This problem, in an even larger scale, occurs in the respondents with primary education (and even incomplete primary), although in this category, the respondents do not perceive it as often (41.7%) and underrate it. The results also indicate that the higher the level of the respondents' education, the less they fear social discrimination and lack of acceptance in the environment, which indicates a greater autonomy in meeting social needs, a lower level of conformism and greater independence of people with higher education. However, with the increase in the educational level, concerns about family life increase as well. It is probably that the respondents with a higher level of general education have a better understanding of issues related to interpersonal relationships and thus are fully aware of the fact that a long-term separation from their families due to their imprisonment may have contributed to weakening or breaking family ties, which will be difficult to rebuild.

The respondents' answers confirm that the return to a life in freedom, although desired and expected, raises certain concerns. The vast majority of the convicts (73.8%) says that after leaving prison they anticipate problems associated with social re-adaptation. These concerns appear at the beginning of imprisonment (in 59.3% of the respondents) as the mere fact of being in prison changes the existing social status. The loss of freedom is for many convicts proof of their moral rejection and condemnation by society. Along with adaptation to new prison conditions, convicts experience a feeling of discrepancy between their current situation and social requirements to be met after being released. Therefore, among the respondents who have completed approximately half their sentence, these fears begin to significantly increase (77.3% of the respondents). However, in most cases, the sense of risks associated with leaving prison occurs in people preparing to start a new life in freedom. All the respondents (100%) ending a sentence declare such concerns. The obtained results may indicate a progressive prisonization process of the convicts combined with the loss of relationships with the open environment, weakening of interpersonal relationships with relatives in freedom and deepening of abandonment of previously performed social roles. The fear of returning to a normal life and fulfilling basic social roles becomes the effect of a long-term isolation.

The convicts fear problems associated with the return to perform professional and social roles, as well as those related to family life. Due to the difficulties in the labour market and a low level of educational and professional qualifications of the respondents, they are afraid of difficulties in finding suitable employment (41.3%). It is worth emphasizing that this type of concerns is often shown by people that will still remain in prison for a long time (40.7% and 45.5%) than those ending the imprisonment period (22.2%). Perhaps, people who are preparing to leave prison have already arranged to secure a job position in freedom or hope to get various forms of social assistance. Their concerns are associated rather with discrimination and lack of social acceptance (55.5%) as well as interpersonal problems, e.g. sense of shame, guilt, and alienation (44.4%). The other two categories of the respondents rarely point to this type of fears. The respondents who will soon leave prison do not anticipate problems with functioning in their own social microenvironment, which is the family and a circle of close friends. Probably, although experiencing a long-term isolation in prison, they retained a sense of bond with these people and are not afraid of rejection on their part or have long lost the contact with the family and this situation is no longer a personal problem.

Concerns reported by the convicts are, of course, of a subjective nature and do not always reflect real problems and threats that may arise in relation to leaving prison and the need to readapt to the conditions of freedom. However, their analysis allows formulating some conclusions regarding the preparation of the convicts ending a sentence to leave prison and re-adapt to basic social roles.

Conclusions concerning social assistance provided to convicts leaving prison

The conducted studies indicate the convicts' numerous concerns about leaving prison, which significantly worsen during the imprisonment period. All the respondents (100%), who will soon end the sentence anticipate problems associated with re-adaptation to the conditions in freedom. However, most frequently, this relates to the respondents aged 31 - 40 years, with a slightly higher level of education (secondary and higher) than most convicts, residing in the rural environment.

As predicted by the respondents, their biggest problem after leaving prison is the necessity to re-enter the role of an employee. Difficulties on the labour market, the lack of relevant skills and

employers' reluctance to hire people with a criminal record can effectively prevent them from getting a job and thus sources of income, which determine their self-dependency and performance of other social roles. Such concerns were most often emphasised by the convicts with uncompleted secondary and secondary education (52.9%), the respondents who have already completed approximately half the penalty of imprisonment (45.5%), those residing in rural areas (43.7%) and those under the age of 50. Their concerns must be considered fully justified. Current conditions on the labour market make job position the most desirable product even for the most attractive group of employees, that is, young people with high education. Unemployment among young people in our country is continuously growing. According to the research by the CSO, almost every third graduate (30.7%) is registered as an unemployed person. Thus, the results of the research point to the category of prisoners who require special assistance in the process of professional re-activation. Other problems indicated by the respondents are related to the need to rebuild social bonds. Those ending their sentences (55.5%) most often express the concern. The respondents showing a low level of education (36.1%) and the respondents belonging to the youngest age group, i.e. 20 - 30 years (30.5%) fear discrimination and lack of acceptance in the environment. For many prisoners, a problem may also be to renew the weakened family ties. This type of concern is expressed especially by the respondents at the age of 31 - 40 years (28.6%) who live in the city, have secondary or incomplete secondary education.

Intrapersonal issues must not be omitted as well. They significantly affect experienced emotions and feelings, determine motives of people's actions and thus indirectly determine the manner of their functioning in the social environment and fulfilling essential roles. More than 1/5 of the respondents are afraid of shame, guilt, and alienation. Most often, these are people who are already ending a sentence (44.4%), aged 41-50 years (40%), living in rural areas (25%).

The respondents' concerns about functioning in the conditions of freedom can contribute to states of frustration leading, in turn, to attitudes that involve aggression, unwillingness towards other people and a conviction that they lack the ability to function in accordance with recognized standards. A. Jaworski said: "Only a motivated activity in overcoming one's own internal attitude may lead to changes in a given situation - passivity becomes an imperative to destructive and self-

destructive activities"⁶⁵. Therefore, an important condition for a successful re-adaptation process is to support the convicts and activate them socially, especially in the final period of their imprisonment and immediately after leaving prison. The presented results of the studies also show some areas of social interactions necessary for a proper conduct of the social re-adaptation process of prisoners, such as:

1. Vocational activation in the period of imprisonment, active job search courses, possibilities to take up employment before the end of imprisonment,

2. Extension of the convicts' contacts with the social environment in penitentiaries and beyond them, participation in work for the environment, social, cultural, and sports activities not only on the premises of prison, but in the open environment as well,

3. Prevention of weakening of family ties, cooperation with the convicts' families, possibility of regular contacts with spouses and children, family events and undertaking family activities by the convicts,

4. Psychotherapeutic aid,

5. Wider use of the possibility of probation, as they allow pursuing rehabilitation goals without the convicts' isolation from the social environment and thus avoiding re-adaptation problems.

However, financial aid provided to convicts and their families should be limited to a minimum, because it does not promote vocational and social activation of people leaving prisons, strengthens and deepens the learned helplessness syndrome, creates attitudes aimed at searching for assistance and extorting resources from individuals and institutions, and thus strongly disrupts social re-adaptation.

Bibliography:

1. Ciosek M., *Psychologia sądowa i penitencjarna (Judicial and penitentiary psychology)*, Warszawa 2001.
2. Jaworska A., Program „Prison Smart” i jego efektywność w zakładach karnych, (Program „Prison Smart” and its effectiveness in prisons) „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, nr 58, Warszawa 2008.
3. Pstrąg D., *Die gesellschaftliche Stigmatisierung In der Wahrnehmung der Verurteilten (w:) Horizonte der sozialen Wiedereingliederung*, pod red. A. Kieszkowskiej, Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistycznego im. Jana Kochanowskiego, Kielce 2010.

⁶⁵ A. Jaworska, Program „Prison Smart” and its effectiveness in prisons, „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, no. 58, Warszawa 2008, p.157.

4. Pstrąg D., Obawy skazanych związane z readaptacją do życia na wolności (w:) Zagadnienia readaptacji społecznej skazanych (Fears of convicts related to re-adaptation to a life in freedom (in:) Understanding social re-adaptation of convicts), pod red. F. Kozaczuka, Wyd. UR, Rzeszów 2009.
5. Pstrąg D., Rola wychowawcy penitencjarnego w systemie resocjalizacji skazanych (w:) Edukacja i animacja społeczno – kulturalna dorosłych. Diagnoza – potrzeby – prognozy (The role of a penitentiary tutor in the re-adaptation system of convicts (in:) Education and sociocultural animation of adults. Diagnosis – needs – forecasts), pod red. A. Horbowskiego i J. Potoczego, Wydawnictwo UR, Rzeszów 2007.
6. Stangor Ch., Crandall Ch. S., Zagrożenie i społeczna konstrukcja piętna (w:) Społeczna psychologia piętna (The threat and social structure of a stigma (in:) Social psychology of a stigma), red. T.F. Heatherton, R.E. Kleck, M.R. Hebl i J.G. Hull, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2008.
7. Szymanowska A., Więzienie i co dalej? (Prison and what next?), Warszawa 2003.
8. Szymanowski T., Powrót skazanych do społeczeństwa (The return of convicts to society), Warszawa 1989.

Психолого-педагогічні основи ресоціалізації депривованої особистості

Ресоціалізація як поліфундаментальний процес повернення індивіда до соціуму є об'єктом активного вивчення цілої низки науковців (Т. Авельцева, О.Беца, Т. Говорун, П. Гусак, О. Димитров, М. Кондратьєв, В. Кривуша, Й.Лангмейєр, Ю. Лобков, З. Матейчек, В.Медведєв, В. Москаленко, В. Ослон, В.Сафронов, О. Сєверов, В. Синьов, В. Пірожков, Г. Радов, П. Фрейре, Z.Bartkowicz, M. Kalinowski, O. Lipkowski, L. Rytka, K. Rospiszyl, Cz. Czarow та ін.). Термінологічне наповнення ресоціалізації має розлогі інтерпретаційні межі, тому тлумачиться у широкому змістовому полі: від філософсько-онтологічних вимірів буття-небуття людини в соціумі до вузьких, приватних випадків повернення „блудного сина чи доньки” в лоно нуклеарної сім'ї⁶⁶.

Ми розглядаємо ресоціалізацію насамперед як складний комплекс реабілітаційних, рекреаційних, інкультураційних, реадаптаційних та інших заходів і технологій, завданням яких є повернення, прилучення депривованої людини до усталених норм і моделей просоціальної життєдіяльності. У наукологічному осмисленні ресоціалізації ми спираємося на системний, структурно-функціональний, синергетичний, діяльнісний, генетичний та інші підходи (П. Гусак, М. Кондратьєв, М. Костицький, В. Кривуша, С. Максименко, В. Синьов, С. Яковенко, Z. Bartkowicz, O. Lipkowski та ін.). Синтетичний зріз основних концептуальних підходів щодо дослідження проблеми ресоціалізації депривованої людини дозволяє вичленувати такі основні напрямки: 1) логіко-гносеологічний, у межах якого вивчається змістово-семантична сутність депривації та ресоціалізації, зокрема складна система їхніх взаємозв'язків та збігів/розбіжностей і взаємодії з іншими психологічними феноменами (депривація – ізоляція, шпиталізм, ретардація тощо; ресоціалізація – реабілітація, рекреація, реадаптація тощо); 2)

⁶⁶ Гошовський Я. Ресоціалізація як феномен: до проблеми виведення інтегративної дефініції. Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України. За ред. Максименка С.Д. Т.ХІІІ, част.1. К., 2011. С.99-105.

компаративістичний – порівняльно-історичний, в якому вивчається історіогенез проблеми, насамперед соціально-психологічні детермінанти особливостей, форм та інших характеристик депривації залежно від конкретних умов життєдіяльності особистості, а також система соціо-психореабілітаційних зусиль щодо знедолених і скривджених дітей; 3) генетичний, в якому розкривається генеза ресоціалізації депривованої особистості, а також вплив на цей процес соціальних, економічних, культурологічних, психологічних та інших чинників; 4) функціональний, спрямований на якнайповніше визначення різновекторного спектру функцій, що їх виконує ресоціалізація в процесі соціально-психологічного становлення депривованої особистості; 5) структурно-психологічний, пов'язаний з розвитком і диференціацією внутрішньої структури ресоціалізації й характеристикою взаємовпливу її елементів та інші.

Системні трансформації нашого часу істотно ускладнили продукування особистістю адаптаційних потенціалів, які, реалізуючись як своєрідне засвоєння соціальної матриці суспільства, прискорюють чи сповільнюють її базову соціалізацію у різнобічних напрямках життєдіяльності. *Тому в контексті багатомірних моделей цивілізаційної активності людей одне з чільних місць посідає феномен ресоціалізації як поновного соціалізування.*

Опис історії ресоціалізаційної роботи з депривованими людьми дуже часто визначається науковцями як історія невпевненості, застиглості, одвічного доганяння й відставання від реальних і нагальних запитів і проблем ⁶⁷. Маючи важливе значення, ресоціалізаційна діяльність здебільшого зводиться лише до „латання дірок”, усунення разючих огріхів і недосконалостей суспільної практики ⁶⁸. Тривале звільнення від ментально-емоційних негативів, активна трансформація нашого суспільства дуже болісно позначаються на психічному світі особистості, часто роблячи його досить часто вразливим, незахищеним, пригніченим, озлобленим і агресивним. У соціальному доквіллі невпинно зростає кількість дітей-інвалідів, дітей з девіантних і делінквентних сімей,

⁶⁷ Гошовський Я. Ресоціалізація депривованої особистості : [монографія]. Дрогобич : Коло, 2008. 480 с.

⁶⁸ Крайнова Н. Ресоциализация осужденных. Зарубежный опыт. Уголовное право. 2002. № 2. С.83-84.

збільшується мережа сиротинців, інтернатних закладів та інших навчально-виховних установ закритого типу. Відсутність досконалого правового поля для ресоціалізації як розгалуженої системи соціально-психологічної роботи, нестача кваліфікованих кадрів, брак коштів, воєнні загрози створюють гнітючу картину сьогодення. Вважається, що на зламі тисячоліть ми інволюціонуємо в смугу природних катаклізмів, проте значно глибшою і печальнішою видається існуюча матеріально-духовна прірва, спричинена формальними підходами державних інституцій до ментально-психологічних проблем депривованого дитинства. В умовах тотальної бідності і психологічного гноблення особливої гостроти набуває потреба соціального захисту скривджених дітей, задіяння на державному рівні потужної та інноваційної системи їхньої ресоціалізації.

Безперечно, ресоціалізація може відбутися лише за умови діалогу в найширшому розумінні цього поняття: від інтроспективного самодіалогу депривованої особистості з власним Я до її полілогу з ресоціалізуючим довкіллям. Тільки у межах плідного й зацікавленого діалогу кожен із його учасників (депривована особистість – ресоціалізатор) отримує можливість подолати однобічність свого підходу до вирішення актуальних завдань, усвідомлює обмеженість свого розуміння ситуації, завдяки чому спільна діяльність набуває власне ресоціалізаційної спрямованості. Якраз такий діалог є внутрішньо притаманним генетично-психологічному підходові, зокрема розвивальному навчанню як основній формі організації навчального (ресоціалізаційного) процесу.

Важливим завданням є окреслення основних змістово-семантичних і структурно-функціональних параметрів ресоціалізації депривованої особистості, яка завдяки кваліфікованій професійній допомозі та внутрішньому „генезисному саморухові” долає численні проблеми особистісного й соціального характеру і повертається до конвенційної моралі та нормативного устрою суспільства. Серед сучасних підходів до феномена ресоціалізації на чільне місце висувається спектр проблем, присвячених психології депривованої людини, яка, переживаючи різноманітні форми й режими обмежень, відчуває своєрідну елімінованість із соціуму, що спричиняє цілу низку дискомфортичних і деструктивних станів, а отже й має нагальну потребу отримання соціально-психологічної

допомоги. Проблематика надзвичайно ускладнюється, якщо об'єктом дослідження виступають діти, що позбавлені батьківського тепла, ласки і впливу, тобто мають гіркий досвід депривації сімейної взаємодії, виховуючись у пенітенціарних установах, школах-інтернатах та інших дитячих навчальних закладах закритого типу, або неповносправні діти, які перебувають у спеціалізованих школах-інтернатах ⁶⁹.

Депривовані діти як особлива велика група дітей, що внаслідок суспільних, економічних та морально-психологічних причин залишилися без сімейного піклування потребують різнопланової допомоги: від психолого-педагогічної до юридичної. До цієї широкої соціально-вікової популяції зараховують багатоманітну типологію дітей, яких називають безпритульними, бездомними, дітьми, позбавленими батьківського піклування, бездоглядними, дітьми вулиці, дітьми, які жебракують, неповнолітніми групи ризику тощо. Тому *ресоціалізація передбачає тривалу професійну соціо-рекреативну діяльність з ускладненим об'єктом – депривованими дітьми*, які, будучи суб'єктами власної життєдіяльності, характеризуються розлогим тезаурусом рис, умов і чинників девіантного розвитку. Ресоціалізаційної допомоги насамперед потребують: а) безпритульні діти – діти, які не мають постійного місця проживання в зв'язку з утратою батьків, асоціальними формами поведінки дорослих у сім'ї, та діти, яких вигнали з дому батьки; б) бездоглядні діти – діти, які мають певне місце проживання, але вимушені перебувати на вулиці в результаті матеріальної неспроможності опікунів (родичів, бабусь, дідусів); психічних розладів батьків; байдужого ставлення останніх до виховання дітей; в) діти-втікачі із виховних установ – діти, що зазнали психологічного, фізичного та сексуального насильства в закладах інтернатного типу та притулках; г) діти-втікачі із зовні благополучних сімей – діти з високим рівнем агресивності, конфліктності, патохарактерологічними особливостями, відхиленнями у психічному й особистісному розвитку; д) діти, що за своїми психологічними ознаками схильні до постійного перебування на вулиці, оскільки позбавлені систематичного батьківського піклування; аутсайтери шкільних класів; діти з яскраво вираженими ознаками важковиховуваності, схильні до безцільного проведення часу, дромоманії тощо.

⁶⁹ Лангмейер И. Психическая депривация в детском возрасте. Изд. 1-е русс. Прага : ЧССР : Авиценум. Медицинское издательство, 1984. 334 с.

Поняття ресоціалізації як макропроблеми повернення індивіда до соціуму має тривале минуле, але відносно коротку наукову історію. Власне науково-психологічний аспект проблеми набув особливої актуальності упродовж останніх десятиліть ХХ століття в американській, німецькій, польській та інших психологічних науках у зв'язку з глобальними трансформаційними процесами, що спричинили спалахи соціетальних психопатологій, загострення глобально-регіональних конфліктів, унаслідок чого відбулося різке збільшення кількості депривованих осіб, які потребують ресоціалізації⁷⁰.

Очевидно, *найрозповсюдженіше семантичне наповнення ресоціалізації зводиться до ствердження того, що це відновлення в особистості рис і властивостей, необхідних для нормальної життєдіяльності в суспільстві.*

У контексті наукового розвитку школи генетичної епістемології Ж. Піаже швейцарська вчена А.-Н. Перре-Клермон пропонує розглядати ресоціалізацію як визнання того, що на деяких фазах розвитку спільна діяльність декількох індивідів (наприклад, психолог-„ресоціалізатор” і депривовані діти), яка потребує вирішення конфлікту між їхніми різними центраціями (психолог на ре-соціалізацію, діти є де-соціалізовані), призводить до побудови (конструювання) нових координат в індивіда. Тобто за умови спільної координації діяльності, зокрема за „ефектом наслідування моделей” – позитивних просоціальних осіб, форм і способів життєіснування, можливі не лише імітаційні зрушення, а й справжній прогресуючий поступ у розвитку особистості. Тому для успішної ресоціалізації депривованих осіб можливий такий основний шлях – виправлення і відлагодження „неадекватної комунікації” у напрямку не тільки „компенсаторного виховання”, а й на рівні подолання соціокогнітивних конфліктів та залучення „адекватної педагогіки”⁷¹.

Ресоціалізацію ми розглядаємо як еволюційний системний процес, як спрямований і тривалий у часі процес виникнення нових

⁷⁰ Гусак П., Скіць А. Концептуальні засади процесу ресоціалізації неповнолітніх засуджених у виховних колоніях Державної пенітенціарної служби. Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки ; [редкол. : І. О. Смолук та ін.]. Луцьк, 2011. № 7 : Педагогічні науки. С. 74-81.

⁷¹ Перре-Клермон А.-Н. Роль соціальних взаємодій в розвитку інтелекту дітей; пер. с фр. М.: Педагогіка, 1991. 248 с.

структур у результаті самоорганізації їхніх елементів. *Ресоціалізацію особистості доцільно трактувати і в аксіологічному, і семантичному, і прагматичному аспектах, тобто як моделювання нових вітагенних цінностей у видозміненому (спотвореному депривацією) соціальному довіллі та їхнє конкретне реалізування у повсякденному житті.* Депривована особистість як ніяка інша потребує нагального подолання застиглих і психотравмуючих функціональних станів, спричинених тиском різноманітних деприваційних синдромів та перебудови їх в генетичному плані, зокрема в напрямку реадаптації, акультурації, абсорбції тощо.

У сучасних психолого-педагогічних дослідженнях йдеться про те, що у визначенні змісту поняття „ресоціалізація” існують різні погляди.

В. Москаленко стверджує, що „вперше цей термін застосували американські соціальні психологи А. Кеннеді і Д. Кербер для означення процесу „вторинного” входження індивіда в соціальне середовище в результаті певних „дефектів” соціалізації (ресоціалізація звільнених з місць позбавлення волі) або в результаті зміни соціокультурного оточення (ресоціалізація мігрантів). Сьогодні цей термін розуміється досить широко і поза специфікою суб’єктів процесу – як усвідомлена зміна поведінки людини в ситуації очевидного соціального неуспіху”⁷².

Дослідниками відзначається, що „ресоціалізація” може бути ототожнена як із широким поняттям „виправлення та перевиховання” (Е. Астеміров), так і лише з постпенітенціарною діяльністю звільненої особи (І. Шмаров). Вітчизняні вчені (В. Синьов, Г. Радов, В. Кривуша, О. Беца) солідарні з думкою О. Зубкова та М. Стурової, що ресоціалізація – це єдиний процес відновлення та розвитку соціально корисних зв’язків і відносин як у період відбування покарання, так і після звільнення⁷³. Результатом ресоціалізації повинна бути така зміна особистісних якостей засудженого, яка б дозволила розраховувати на його саморегульовану стабільну соціально-нормативну поведінку після звільнення. Ресоціалізація засуджених розглядається як одна з підсистем загальнодержавного виховання, що суттєво залежить від характеру та рівня розвитку суспільних відносин.

⁷² Москаленко В.В. Соціальна психологія. Підручник. 2-ге вид., допов. К.: Центр учбової літератури, 2008. 688 с.

⁷³ Синьов В.М. Педагогічні основи ресоціалізації злочинців. К. : МП “Леся”, 1997. 272 с.

Серед актуальних проблем і методів соціальної роботи Т. Семигіна виділяє й ресоціалізацію, відзначаючи, що це „комплекс заходів, спрямований на відновлення соціального статусу особистості, втрачених чи несформованих соціальних навичок, зміну соціальних орієнтацій девіанта за рахунок включення його у нові, позитивно орієнтовані відносини та види діяльності”⁷⁴. Впадає у вічі, що ресоціалізація трактується як компонент розгалуженої соціально-педагогічної моделі, яка застосовується переважно щодо осіб з девіантною поведінкою, тобто апріорі констатовано факт необхідності надання ресоціалізаційної допомоги людям з девіаціями, відхиленнями від соціально-нормативного гомеостазу суспільства.

Польський учений О. Lipkowski під ресоціалізацією розуміє „педагогічну діяльність, яка призводить до якнайповнішого розвою позитивних психологічних рис дитини, до її найкращого пристосування до виконання суспільних завдань і отримання особистого задоволення в реалізації оптимальних життєвих завдань”⁷⁵.

Інший науковець з Польщі Z. Bartkiewicz стверджує, що „сам термін „ресоціалізація”, означаючи поновну соціалізацію, чи радше її коректуру, вказує на віру у зворотність змін і процесів, які призвели до знання особистістю соціалізаційних недоліків. Без цієї віри втрачають сенс як виправні починання, так і самі роздуми на цю тему”⁷⁶.

Дуже цікавим і результативним є концептуальний підхід Н.Завацької, що вивчає психологічні особливості реадaptaції особистості, яка зазнала деприваційних обмежень в умовах соціальної ізоляції⁷⁷.

Безперечно, у процесі трактування базового терміну „ресоціалізація” постає проблема впорядкування, класифікації, таксономізації та розведення споріднених понять і окремих модальностей. Це зумовлено насамперед тим, що їхні заміна,

⁷⁴ Теорії і методи соціальної роботи : підручник. За редакцією Т.В. Семигіної, І.І. Миговича. К. : Академвидав, 2005. С.119.

⁷⁵ Lipkowski O. Wiktymologia a pedagogika resocjalizacyjna. Szkoła Specjalna. 1973. № 3. S.208.

⁷⁶ Bartkiewicz Z. Pomoc terapeutyczna nieletnim agresorom i ofiarom agresji w zakładach resocjalizacyjnych. Lublin : AWH Antoni Dudek, 2001. S. 10.

⁷⁷ Завацька Н. Є. Психологія ресоціалізації особистості в умовах соціальної ізоляції : монографія. Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2011. 270 с.

підміна, синонімічне вживання вносять інколи плутанину у визначення точніших і детальніших змістово-процесуальних аспектів шляху повернення депривованої особи в соціум. Найчастіше спостерігаємо конкретизацію й розведення таких понять, як соціореадаптація, інкультурація, соціально-психологічна реабілітація, соціорекреація тощо.

На наш погляд, структура наукологічного підходу до проблематики повинна враховувати сучасні психотехнологічні підходи щодо ресоціалізації (реадаптації, реабілітації, рекреації, реінтеграції, абсорбції, акультурації тощо) депривованої особистості як на рівні термінів, так і на рівні конкретних психопрофілактичних, психодіагностичних і психокорекційних методів та методик. Авторська концептуальна модель потребує звуження полісемантизму тлумачень головної дефініції та привнесення в її зміст конкретних сутнісних і операційно-технологічних відтінків. Обґрунтовуючи правомірність і доцільність оперування чітко визначеними поняттями „ресоціалізація”, ми підкреслюємо, що складні процеси ресоціалізування значної кількості маргінальних депривованих осіб у вітчизняній психології відносно малодосліджені, тому його широке теоретично-експериментальне вивчення, особливо на етапі підліткового онтогенезу, нагально потребує конкретних і вивірених термінів. Можна впевнено стверджувати, що, не дивлячись на відсутність єдиного, загальноживаного словникового визначення ресоціалізації, разом з тим її основна сутність, узагальнені й найважливіші ознаки вичленовані достатньо чітко і мають право на самостійне категорійне існування та розвиток у дослідженнях найширшого спектру проблематики подібного плану.

Ресоціалізацію ми розуміємо як системно організований суспільно-педагогічний процес відновлення соціально-психологічного статусу, втрачених або несформованих унаслідок депривації індивідуальних і групових рис і навичок у дезадаптованих осіб, переорієнтація їхніх атитюдів і референтних очікувань завдяки включенню в якісно нові просоціальні взаємини й види діяльності. Це сутнісно самоактуалізаційний процес, що базується на концептуальних засадах генетично-психологічного підходу до феномену особистості й передбачає задіяння засобів, спрямованих на адаптацію, абсорбцію, соціально-психологічну реабілітацію та акультурацію людини до норм конвенційної моралі соціуму як недепривуючого довкілля. (рис. 1).

Рис. 1. Основні змістово-функціональні складові ресоціалізації

Термінологічне наповнення поняття „ресоціалізація” передбачає розгалужений комплекс реабілітаційних, рекреаційних, інкультураційних та інших технологій для реального повернення депривованої особистості в нішу соціально-нормативного спокою. Реадаптація до „недепривуючого довкілля” відбувається здебільшого складно і тривало, потребуючи активного залучення потужної системи психолого-педагогічних, соціально-економічних та інших заходів. Усі вони спрямовані на відновлення, корекцію чи компенсацію порушених психосоціальних особистісних станів і статусів. Завдяки ресоціалізаційним заходам руйнівний вплив режиму депривації на особистісне становлення поступово і різноякісно нейтралізується, набуваючи рис і ознак, усталених у суспільній моралі співіснування⁷⁸.

Проблема інтеграції/реінтеграції депривованої особистості актуалізована насамперед тим, що дослідження підтверджують найсприятливіший перебіг розвитку для дитини в сім’ї, і, навпаки, чим довше вона знаходиться в інтернаті, тим більше втрачає шанс

⁷⁸ Гошовський Я. Ревіталізація психогенези депривованої особистості. Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Луганськ : Вид-во «Ноулідж», 2014. № 2 (34). С. 101-108.

вирватися колись із цієї закритої системи в звичайне життя. Оскільки екзистенційне (й освітнє) довкілля здебільшого налаштовані до депривованої дитини (особливо ж з проблемами розвитку) або нейтрально-байдуже, або агресивно, то відбувається своєрідне жорстке „відбракування” найслабших і спрямування їх в інтернатні заклади для сурогатного виховання. Отож нагальність проблеми реінтеграції таких дітей зумовлена майже повною відсутністю соціально і психічно дружніх для знедоленої дитини середовищ, через яку спеціальна психологія, дефектологія і медицина в основному спрямовані на сегрегацію як диференційне розмежування дітей за ознакою неповносправності й розміщення їх у спеціальних навчально-виховних закладах (здебільшого – закритого типу). Розповсюдження руйнівної соціально-психологічної практики – діагностика неповносправності без подальшої корекції, стає головною причиною дезінтеграції особистості й екстенсивності ресоціалізаційної системи. Спроби механічного пристосування депривованої дитини до абстрактно позитивного освітньо-виховного інтернатного середовища дуже часто є для неї травматичними, тому науково організована кваліфікована реінтеграція повинна призвести до покращання стану справ.

Депривована особистість під впливом професійних ресоціалізаційних засобів і зусиль повинна здійснити реконструкцію минулого життєвого досвіду і через реструктуризацію свідомості досягнути нових параметрів ревіталізації. Проблему потрібно розглядати з урахуванням рекреалогії як міждисциплінарної галузі знань, згідно з якою процес рекреації передбачає досягнення людиною як соціально-економічного, так і психофізіологічного ефекту завдяки розгортанню її рекреаційної діяльності в певним чином організованому просторі й часі (базальному хронотопі). Важлива роль відводиться набуттю суб'єктивного почуття вдовolenня, піднесення та примноження фізичного і психічного здоров'я рекреанта для реінтеграції в недепривуючий соціум.

Нами було розроблено концептуально-теоретичну модель ресоціалізації депривованих підлітків за допомогою засобів і методів генетичної психології ⁷⁹. Створення концептуально-теоретичної моделі базувалося на врахуванні впливу на складний

⁷⁹ Гошовський Я. Ресоціалізація депривованої особистості : [монографія]. Дрогобич : Коло, 2008. 480 с.

процес ресоціалізації депривованої особистості низки детермінант психологічного, соціально-педагогічного, соціально-правового, соціально-демографічного, матеріально-побутового, медико-соціального та іншого характеру. Модель ресоціалізації передбачає такі вузлові професійно-функціональні рівні: діагностичний, профілактичний, прогностичний і експертний, освітньо-виховний, організаційно-комунікативний, соціально-захисний, соціально-компенсаторний та ін. *Основними функціями ресоціалізації* повинні бути: корекційно-реабілітаційна, діагностико-прогностична, освітньо-консультативна, організаційно-методична, інтегративно-просвітницька, превентивно-профілактична та ін. *Процес ресоціалізації* передбачає наявність таких основних етапів: дезадаптація (втрата чи несформованість соціально значущих якостей); індивідуалізація (прояв власних поглядів, бажань, очікувань, настановлень тощо у соціумі); психореабілітація (система соціально-психологічних заходів, спрямована на відновлення втрачених особою суспільних зв'язків і відносин, відновлення соціального статусу); інтеграція (налагодження нормальних відносин у соціумі); соціальна адаптація (засвоєння і виконання нової соціальної ролі (ролей) та ін. Усі етапи наскрізно просякнуті психологізмом, оскільки їхня категоріальна сутність неминуче передбачає наявність людини, що перебуває в режимі дискомфорту і потребує ресоціалізування.

Важливим принципом стало твердження про інтегративну потребу координування упродовж процесу ресоціалізації зусиль виховних, медичних, правозахисних, спортивних, культурно-дозвіллєвих, громадських та інших засобів роботи з депривованими дітьми. Компонентом моделі є створення блок-схеми мережі освітніх закладів різного типу, в яких відбувається ресоціалізація депривованої особистості. Зокрема, ключовим підходом обрано інтеграцію діяльності освітніх суспільних інститутів у ресоціалізаційному процесі.

Ми розглядаємо ресоціалізацію як двобічну супідрядну єдність: парціальну і глобальну, тобто якщо перший вид характеризується як часткове, поетапне, ситуаційне, проміжне самоприйняття в нових недепривованих моделях самореалізації, що фіксує певний рівень самовизнання й самоусвідомлення особистості, то другий означає недиференційоване, синтетичне, повномірне й остаточне прийняття людиною самої себе у статусі

вільної та повноправної особистості, що подолала негативи деприваційного минулого.

Ресоціалізація особистості депривованої дитини залежить від сформованості її атрибутивного стилю манери і способу пояснювати все, що відбувається в житті, як усередині (почуття, думки, самооцінки тощо), так і ззовні (ставлення до інших людей, їхньої поведінки, оцінок тощо). Розвиток ресоціалізації як інтегрованої форми численних процесів самоусвідомлення відбувається крізь призму заломлення і розподілу семантично значущої для особистості інформації про себе. Однак у тривалому і складному ресоціалізаційному процесі інформація, здебільшого зовнішня, часто буває упередженою, необ'єктивною, неповною та недосконалою, тому її слід упорядковувати і фільтрувати. Накопичення значного обсягу важливої та актуальної інформації про себе дозволяє істотно розширити репертуар просоціальних моделей поведінки, підвищити варіативність поведінкових вчинків, спонукає загальний розвиток.

Ресоціалізація відбувається стадіально і проминає ті ж етапи, що й усвідомлення об'єктивного зовнішнього світу. Це шлях від часткових елементарних самовідчуттів до самосприймання, самоуявлення, розуміння себе і, насамкінець, до глобального самоприйняття в нових якісно видозмінених недепривованих моделях самоактуалізації. Якщо на початкових етапах усвідомлюються хіба зовнішні, поверхневі параметри своєрідного „звільнення” власної особистості від умов депривації, то на завершальних уже приймаються як постійні та стабільні ознаки всі риси „ресоціалізованого Я” та нової просоціальної поведінки.

Схематично процесуальна структура ресоціалізації передбачає такі етапи: постановка мети; виявлення шляхів, способів і засобів її досягнення, зважування, порівняння, вагання, прийняття рішення діяти; виконання прийнятого рішення; оцінка виконаного; фіксація та закріплення результату. Тобто, ставлячи перед собою прямо чи опосередковано мету ресоціалізації, депривована особистість за допомогою психолога-ресоціалізатора й усього розвивального соціально сприятливого середовища з'ясовує найтипівіші, проте глибоко суб'єктивні й унікальні шляхи, способи і засоби досягнення та здійснення цього складного процесу. Завдяки емпіричному й теоретичному порівнянню старих (закладова депривація) і нових (цивілізаційно-культурна норма) моделей

життєіснування, зважуванню та узгодженню приймається рішення діяти. Оптимізація власних механізмів рефлексії, ідентифікації, відособлення, абстрагування, конкретизації тощо, а також вплив ресоціалізуючих засобів (медіально-рефлексійні технології) дозволяють здійснити виконання прийнятого рішення. Аналіз продуктів самоосмислення, трансформація оцінок нового недепривуючого довкілля, закріпившись на рівні синтезованої адекватної самооцінки й позитивної Я-концепції, дозволяють дати оцінку всьому ресоціалізаційному процесові. Фіксування та закріплення „ресоціалізаційного ефекту” відбувається у стабільній та повноцінній просоціаліній поведінці й самореалізації в різних сферах життєдіяльності.

Ресоціалізація особистості депривованої дитини є сходженням до власної індивідуальності через послідовність своєрідних „внутрішніх перероджень”, які передбачають активне самопізнання й самовиховання та досягнення згоди й гармонії з оточенням та із самою собою, насамперед через оволодіння саногенним просоціально-адаптаційним мисленням.

Ресоціалізаційне самоусвідомлення як наближення одне до одного Я-реального та Я-ідеального, супроводжуючись підвищенням рівня самооцінки і самосприймання, оптимізує перспективу сприятливої оцінки свого Я-глобального, тобто активний просоціаліний розвиток особистості, яка звільняється від депривованого минулого. Кожна зі сфер самоосмислення у процесі ресоціалізації, маючи свою внутрішню градацію (наприклад, морально-вольова сфера самоосмислення: аксіологічний, емоційний, експресивний, інтуїтивний, регулятивний та інші рівні), перебуває в тісній взаємозалежності з іншою, насичує семантикою і створює обрамлення для повного й місткого загального самоприйняття особистості.

Одним із успішних ресоціалізаційних засобів у напрямку об'єктивного й адекватного просоціального й недепривованого самоприймання є переключення особистості в режим рефлексивного пошуку, засадовими положеннями якого повинні стати вивіреним аналітизм і виважений синтетизм власного Я в його найширших проявах: від переосмислення минулого до засвоєння культурно-нормативного тезаурусу теперішнього і майбутнього. Оскільки самоприйняття знаходиться в континуальній взаємодії з рефлексією, яка, як відомо, є здатністю

індивіда до самопізнання глибинних пластів своєї психіки, усвідомлення закономірностей власної діяльності, ієрархії мотивів і смислів свого існування, то його культивування в напрямку адекватного позитиву лише сприятиме ресоціалізації. Здатність депривованої особистості до самоаналізу актів життя і станів самосвідомості, спроможність пізнання індивідом того, як він сприймається й оцінюється новим недепривуючим середовищем детермінують розвиток не лише рефлексивних механізмів, але й усієї самосвідомості. Рефлексивна регуляція, сприяючи саморозвитку ресоціалізованої людини, допомагає у „відшліфуванні” адаптаційного потенціалу (а заодно й абсорпції та реабілітації) і проявляється в соціально прийнятній поведінці.

На наш погляд, ресоціалізацію на вищій стадії своєї сформованості –інтелектуально-регулятивний баланс у прийнятті особистістю себе в нових просоціальних ролях і статусах, можна розглядати як результат успішного афективно-когнітивного самоконтролю. Спроможність до самоконтролю є свідченням того, що ресоціалізованою особистістю аналізуються й регламентуються емоційні процеси й особливості, а також власні почуття, бажання, реакції-спалахи, уявлення, думки та рефлексії. Тобто для „утримання” позитивного самоприйняття з метою його прирощування, розвитку й утвердження, ресоціалізована особистість відчуває нагальну потребу в постійному когнітивному й афективному самоконтролі, що допомагає керувати змістом власної свідомості та просоціально орієнтованою поведінкою. Структуру ресоціалізації ми розглядаємо як синтез ключових особистісних потенціалів: гностичного, аксіологічного, творчого, комунікативного та ін.

Вітчизняні превентивна і коректувально-реабілітаційна практики мають здебільшого соціально-педагогічну орієнтацію, закорінену в потужні пласти педагогічної психології та зорієнтовані насамперед на створення такого виховного педагогічно організованого середовища і групового психологічного макро- і мікроклімату, які виступають основним інститутом ресоціалізації. У такому культурологічно-педагогічному довір'ї складний процес соціальної реабілітації здійснюється завдяки включенню дезадаптованої особистості в систему гуманізованих взаємин, опосередкованих соціально значущою діяльністю всіх учасників процесу.

Перебіг соціальної реабілітації здебільшого відбувається за загальновідомим принципом „паралельної дії”, тобто не стільки шляхом прямого педагогічного і психологічного коректувального впливу, скільки завдяки організації педагогом, психологом певної групи, здатної виконувати ресоціалізуючі функції. Соціально-педагогічна робота зі створення такої ресоціалізаційної фахової групи, безумовно, має свої закономірності й технологічні особливості, без знання і дотримання яких вона здатна перетворитися на гнітюче й авторитарне знаряддя нещадного пригнічення індивідуальності депривованої дитини, що здебільшого зауважується у пенітенціарній практиці. Наявність широкого розповсюдження численних фактів спотворення та вульгаризації соціо-психореабілітаційних практик і технік у роботі з депривованими дітьми як на практичному, так і теоретичному рівнях, не повинна знижувати інтерес і віру в ефективність ресоціалізації. Досвід ресоціалізаційної діяльності багатьох освітньо-виховних установ, сконструйованих, творчо відтворених і модернізованих за сучасними інноваційно-технологічними розвивальними підходами, дає підстави для констатації успішності перевиховання й реабілітації соціально депривованих осіб, до того ж без тотального і деструктивного тиску й насильства на їхні індивідуально-екзистенційні параметри.

Важливу духовно-ресоціалізаційну функцію виконує церква, яка через моральні постулати добра, милосердя, допомоги поліконфесійно здійснює залучення особистості до вічних цінностей. Цікавим прикладом інтегративної ресоціалізаційної діяльності з депривованими дітьми (діти з вадами розумового розвитку, слуху, зору) в інтернатних закладах України є спільна діяльність церкви, релігійних і громадських інституцій. Особливо помітна ресоціалізаційна діяльність (місія) церкви в місцях, де панує гіпертотальна депривація, насамперед у сиротинцях, пенітенціарних установах і армії.

В. Синьов, Г. Радов, В. Кривуша, О. Беца пропонують до задіяння ключовий принцип комплексного психологічного підходу, що дає розуміння цілісності особистості й означає необхідність вивчення, розвитку та корекції її інтелектуальної, емоційно-вольової, ціннісно-орієнтаційної сфер, поведінки. Ці завдання реалізуються засобами розумового, морального, трудового, правового, фізичного, естетичного та інших взаємопов'язаних

напрямків виховного процесу в їх єдності та взаємообумовленості. Комплексний підхід є методологічним принципом для педагогічної діяльності в будь-яких виховних системах, потребує раціонального використання всієї палітри форм, змісту, методів і прийомів виховання, наступність виховних дій, спрямованих на ресоціалізацію засуджених. Основні суперечності, на думку вчених, можуть виникати між новими цілями ресоціалізації засуджених і старими засобами та методами впливу (здебільшого, командно-адміністративними); між вимогами педагогічного процесу й якостями особистості вихователя, в деяких випадках його невірою в можливість корекції особистості засудженого, навіть неповнолітнього; між старими і новими ідеями ресоціалізації, впливу на засуджених тощо⁸⁰.

У дослідженні Й. Лангмейєра і З. Матейчека запропоновані численні способи покращання ситуації розвитку дітей, обтяжених режимом соціальної депривації. Зокрема, вчені стверджують, що успішній ресоціалізації повинна сприяти насамперед така парадигма: „Чим повніше ми пізнаємо дитину, тим глибше будуть впливати виправні заходи, а чим швидше ми їх задіємо, тим більша надія на успіх”⁸¹. Пропонується чотирирівнева модель „виправних намагань” щодо депривованої дитини: реактивація, редидактивне навчання, реєдукація, ресоціалізація. *Реактивація* передбачає стимулювання моторики і нормальної функції органів відчуття, які заблоковані через брак стимулів від соціального довкілля у найраншому дитинстві. Підхід учених дозволяє також фармакологічний вплив на активаційний рівень центральної нервової системи дитини. На нашу думку, остання пропозиція можлива лише в обмежених обсягах і вкрай ускладнених випадках, тобто задіяння медикаментозних і психотропних засобів можливе лише за умови виваженого наукового підходу з урахуванням принципів колегіального медико-педагогічного консилиуму, який передбачає незавдання шкоди кожній окремій дитині та враховує дотримання особистісної психофізичної та соціальної безпеки дитини-сироти на медичному, юридичному, моральному та інших рівнях. *Редидактивне навчання*, на думку вчених, дозволяє усунути

⁸⁰ Синьов В.М. Педагогічні основи ресоціалізації злочинців. К. : МП “Леся”, 1997. 272 с.

⁸¹ Лангмейєр И. Психическая депривация в детском возрасте. Изд. 1-е русск. Прага : ЧССР : Авиценум. Медицинское издательство, 1984. С. 270.

деякі наслідки депривації шляхом навчання з виправною спрямованістю, яке, по суті, тлумачиться як „переучування”, тобто, отримуючи вибрані й дозовані стимули, які закріплюють бажані норми поведінки, депривована дитина набуває нових доцільних навичок, замість попередніх – непридатних і набутих унаслідок „деприваційного пораження”. Сюди зараховується широкий спектр впливів і змін: від виправлення мовлення і рухових умінь до оптимізації шкільного навчання і просоціальної адаптації. *Реедукація* повинна передбачати організаційні фактори, які дозволять виправляти деякі порушення розвитку насамперед завдяки впорядкуванню системи взаємин депривованої дитини з соціальним мікро- і макродовкіллям. Методологічною засадою пропонується психотерапія, яка сприятиме перебудові особистості (або хоча б її окремих компонентів) у напрямку побудови стійких просоціальних взаємин довіри, симпатії, любові, впевненості до тих осіб, які працюють з дитиною. *Ресоціалізація* трактується як включення депривованої дитини в суспільство та надання їй реальної можливості оволодіти новими спрямованими ролями і статусами. Називаючи такий метод соціотерапією як синтезом сімейної та групової терапії, Й. Лангмейер і З. Матейчек вважають його потужним засобом позбавлення дитини гнітючих наслідків депривації в суспільстві та за допомогою суспільства ⁸².

Реінтеграційна модель роботи з девіантно-делінквентними дітьми активно втілюється в психолого-педагогічній науці США й Великобританії. Згідно з поглядами прихильників цієї моделі, існує нагальна потреба створення „гуманно ресоціалізаційного середовища”, яке можливе лише як відмова від режиму авторитарності й насильства і забезпечення нормальних (природних) для людини умов життєдіяльності (безпека, якісне здорове харчування, вільний доступ об’єктивної інформації про події в суспільстві, забезпечення медичною допомогою, комфортними побутовими умовами, справедливим ставленням з боку персоналу спецзакладу, чітка організація режиму тощо) ⁸³. Теоретична концепція ресоціалізації неповнолітніх делінквентів, що лежить в основі „реінтеграційної моделі”, передбачає

⁸² Лангмейер И. Психическая депривация в детском возрасте. Изд. 1-е русск. Прага : ЧССР : Авиценум. Медицинское издательство, 1984. 334 с.

⁸³ American Corrections. Ed. By Todd R. Clear, George F. Cole. 3 rd. ed. Belmont California : Wardsworth Publishing Company, 1994. P.357-361.

обов'язкове й цілеспрямоване задіяння трьох специфічних процесів (три „Р”): „реформація особистісна”, „реабілітація соціальна” й „реінтеграція поетапна в суспільство”. Реформація особистості повинна відбуватися на підставі даних психодіагностики та з допомогою індивідуальних і групових методів психокорекційного впливу. Загалом, пропонується доктрина „нового соціального захисту”, а, на думку М. Анселя, ресоціалізація як боротьба зі злочинністю неповнолітніх повинна базуватися на превентивно-пенітенціарній політиці і практиці, що закріплені на державному (федеральному, регіональному, муніципальному) рівні. Дослідник вважає, що засоби ресоціалізації мають розглядатись як засоби захисту суспільства гуманними методами, а не шляхом залякування й покарання індивіда. Активне використання методів корекції та соціальної реабілітації передбачає відновлення у правопорушника впевненості в собі, формування позитивного особистісного іміджу, відчуття відповідальності разом з розвитком морально-правових ціннісних орієнтацій та інших просоціальних вартостей. Причому все це пропонується робити переважно без ізоляції підлітка від суспільства, тобто в умовах „гуманного середовища проживання”⁸⁴. Помітною ознакою реінтеграційного підходу є реалізація „общинних” і „відволікаючих” програм, суть яких зводиться насамперед до того, щоб не допустити контакту неповнолітніх делінквентів із системою кримінальної юстиції та пенітенціарної субкультури. Покарання пропонується замінити штрафами, умовним засудженням, відбуванням покарання в межах інституту пробації тощо, а ключовими соціально-психологічними підходами рекомендуються групові корекційно-реабілітаційні та психотерапевтичні програми (комуни підлітків, пансіони інтенсивного соціально-реабілітаційного перевиховання, спортивно-воєнізовані табори, групові гуртожитки тощо).

Досліджуючи роль соціальних взаємодій у розвитку інтелекту дітей, А.-Н. Перре-Клермон в історіогенетичному ракурсі відзначає відносну невдачу „компенсаторного виховання” із соціально (матеріально) депривованими дітьми насамперед через неспроможність знайти педагогічні вирішення проблем, які одночасно виникають і в освітньому, і психологічному, і соціальному планах. Відомі технологічні інновації (класи

⁸⁴ Ансель М. Новая социальная защита. Москва : Политика, 1979. С.22-37.

вирівнювання можливостей, мозаїчні класи, класи компенсаторного навчання, „продовжені” класи), а також спеціальні державні програми, які передбачали фінансову допомогу бідним дітям, збільшення фінансування вчителів, зменшення кількості учнів на одного педагога, насичення навчально-виховного процесу аудіовізуальним обладнанням, соціально-змішані класи тощо, зорієнтовані на ресоціалізацію знедолених дітей, мали лише відносний успіх. Тому констатується, що, наприклад, розумова відсталість, як правило, тісно збігається з формою „культурного позбавлення”, які у свою чергу теж співмірні з поняттями „соціальна приналежність” і „географічний розподіл”⁸⁵.

Розкриття психологічної сутності ресоціалізаційної діяльності, на думку Z. Bartkiewicz, полягає в тому, що „людину можна ізолювати, карати, пробувати відлякати від злочинності, організувати їй сприятливі умови, однак не вдасться її змусити внутрішньо змінитись, якщо сама не висловить на те згоду” [27, 9].

Безперечно, ефективність ресоціалізації депривованих осіб залежить від відповідності змісту, форм і методів виховного (психореабілітаційного, рекреаційного, акультураційного та ін.) впливу конкретним специфічним умовам життєіснування особистості як цілісного психосоціального феномену, і насамперед від бажання й готовності ресоціалізуватися. Мова повинна вестися про активне використання технології створення „перспективних”, „генетично-моделюючих” ліній.

На нашу думку, в системі ресоціалізації серед різноманітних методів активного повернення депривованої особистості до нормативного устрою суспільства одним з найрезультативніших є медіально-рефлексійний підхід, зокрема медіально-рефлексійний тренінг. Його головною сутнісно-функціональною ознакою є спеціально організована посередницько-примирювальна діяльність, що полягає в оптимізації за участю третьої сторони процесу пошуку конфліктуючими сторонами вирішення проблеми, яке дозволило б припинити конфлікт і гармонізувати подальший перебіг мирного розвитку і співіснування. Тобто медіацію насамперед потрібно розуміти як процес цілеспрямованого втручання, що просуває конфлікт між особистістю й режимом депривації в напрямку його вирішення. По суті, медіально-

⁸⁵ Перре-Клермон А.-Н. Роль соціальних взаємодій в розвитку інтелекту дітей; пер. с фр. Москва: Педагогика, 1991. 248 с.

рефлексійна природа тренінгу дозволяє депривованим дітям через посередницьке вирішення конфліктів вивільнитися від ізоляціоністського минулого й набути завдяки психореабілітаційним впливам з боку акцептуючого суспільства якісної рефлексії нових просоціальних віддзеркалених „поглядів на себе”.

Успішне посередництво як поступове обопільне досягнення згоди відбувається поетапно й зумовлює набуття всіма учасниками тренінгу певної єдності і взаємності ресоціалізаційних інтересів, що з часом призводить до збільшення взаємодовіри і взаємодопомоги, зокрема в напрямку спільного пошуку.

На підставі аналітико-синтетичного вивчення окресленої проблематики можемо зробити такі **висновки**:

Ресоціалізація як розгалужений психолого-педагогічний феномен є надзвичайно складним комплексом реабілітаційних, рекреаційних, інкультураційних, реадaptaційних та інших засобів і технологій, завданням яких є повернення, прилучення депривованого індивіда до усталених повноцінних норм і моделей просоціальної життєдіяльності. Ресоціалізація може відбутися лише за умови діалогу в найширшому розумінні цього поняття: від інтроспективного самодіалогу депривованого суб'єкта з власним Я до його полілогу з ресоціалізуючим довкіллям. Завдяки кваліфікованій професійній допомозі та внутрішньому „генезисному саморухові” долаються численні проблеми особистісного й соціального характеру, і відбувається повернення депривованої людини до нормативного устрою суспільства.

Ресоціалізаційні зусилля повинні будуватися з урахуванням того, що на повносправний і гармонійний розвиток депривованих дітей особливо негативний вплив мають авторитарна гіперсоціалізація та сприймання їх у ролі пасивних аутсайдерів. Такі підходи призводять до розвитку акомодативної поведінки й невпевненого, хисткого, хаотичного, „флюгерного” способу і стилю життя, який суттєво ускладнює ресоціалізацію та перекодування у нові недеприваційні моделі особистісної життєдіяльності. Слід завжди пам'ятати, що упродовж депривованого спілкування відбувається блокування комунікативно-перцептивного розвитку, а це призводить до численних індивідуально-психологічних дисфункцій підлітка як на особистісному, так і соціальному рівнях. Статусно-рольова позиція депривованої дитини (сирота, „підкидьок”, „інкубаторець”, аутсайдер) містить психотравмуючу

сутність і стереотипність, що проявляється насамперед на рівні розбалансування соціальної перцепції та ускладнює ресоціалізацію.

Ресоціалізація є максимально інтеграційним процесом, тому принцип цілісності, який передбачає системний, комплексний, узгоджений характер професійної діяльності щодо депривованого підлітка, має враховувати синтетичне поєднання різнотипних (реактиваційних, реабілітаційних, рекреаційних, реєдукаційних та ін.) професійних функцій і компонентів фахової діяльності учителів, вихователів, практикуючих психологів і соціальних педагогів. Успішна ресоціалізація депривованої особистості можлива як подолання застиглих і психотравмуючих функціональних станів, спричинених тиском різноманітних деприваційних синдромів та перебудови їх у генетичному плані, зокрема в напрямку реадаптації, абсорбції, позитивної самоакцептації тощо. Вона має відбуватись як на діяльнісно-комунікативному, так і на рівні самоусвідомлення, у вигляді своєрідного „перекодування” у нові соціально-психологічні реалії, умови й норми.

Особистісне *самовизначення* є своєрідним системотвірним чинником, який забезпечує депривованому підліткови перехід від статусно-рольової позиції суб'єкта, якого піддають соціо-психореабілітаційним впливам, до усвідомлення власної екзистенційної цінності та спроможності до самокерованої діяльності з метою набуття нових соціально поціновуваних якостей і характеристик. Функціонально-семантичними характеристиками самовизначення депривованої особистості повинні стати насамперед суб'єктність як свідомо активність і цілеспрямованість у конструктивній діяльності щодо зміни несприятливих соціально-психологічних станів, статусів і ролей (суб'єктне подолання наслідків режиму депривації) та креативність як здатність до творчого мислення і прийняття нових творчих рішень упродовж ресоціалізаційного процесу (просоціально-адаптаційна лабільність до нових нормативних умов недеприваційної спільноти).

Повноцінна ресоціалізація як *соціально-психологічна адаптація* потребує таких цілеспрямованих дій, унаслідок яких у депривованих осіб формується психологічна готовність жити в нових умовах та забезпечується якомога безболісніше входження в нове соціальне середовище. Важливим напрямком вивчення ресоціалізаційної адаптивності людини, яка долає негативні

деприваційні наслідки, повинен стати аналіз порушень соціально-психологічної адаптації. Складний процес реадптації як пристосування до умов нормального життєіснування в пересічному соціально-культурному середовищі потребує активізації всіх особистісних потенціалів і можливостей реадптанта, насамперед стимуляції спонукально-мотиваційних компонентів і регулятивно-вольових зусиль.

Важлива роль належить *абілітації* як створенню нових можливостей, нарощування соціального потенціалу, що дозволяє особі реалізуватися в певній спільноті. Тому процес абілітації є розвитком у людини тих функцій і здібностей, які в нормі появляються без спеціальних зусиль макро- чи мікродовкілля, а в депривованій особі вони можуть виникнути лише завдяки кваліфікованим психолого-педагогічним ресоціалізаційним впливам фахівців.

Для успішної ресоціалізації важливу роль відіграє врахування соціально-психологічної та індивідуально-особистісної специфіки *абсорбції* як складової інтеграції депривованих людей у нове соціокультурне середовище.

Становлення і функціонування *самоакцептації* в депривованих осіб відбувається складно й неоднозначно та зумовлює перепади в модусі самосвідомості. В умовах депривації загальне самоприйняття дітей здебільшого формується як різномірне відчуття особистісної знехтуваності, занедбаності й аутсайдерства. Усталення в депривованих дітей завдяки ресоціалізації та гетерохронним змінам розгалуженої системи модальностей позитивного самоприйняття покращує їхні мотиваційні настановлення на просоціальність і збагачує розвиток усієї самосвідомості.

Утвердження в поведінці депривантів *самоактуалізаційних тенденцій* має позитивний ресоціалізаційний ефект. Завдяки ресоціалізації у сфері спілкування відбувається розширення системи взаємин, насичення і збагачення новим змістом комунікативно-перцептивних знань про інших людей та постійне вироблення навичок активної взаємодії, що дає змогу набути потенціалів для успішної та багаторівневої особистісної самореалізації.

Ресоціалізація є синтезом інноваційних технологій, що впроваджуються на інституційному рівні (модернізація навчально-

виховних закладів закритого типу, їхнє поступове скорочення та перепрофілювання за основним принципом – зменшення режимно-деприваційних обмежень) та на особистісному (підвищення кваліфікації персоналу, культивування гуманістичних перцептивно-емпатійних взаємин з вихованцями тощо).

Фундаментальним завданням ресоціалізації є нейтралізування численних негативів режиму депривації, який гальмує і спотворює нормальний перебіг індивідуального й соціального розвитку особистості та призводить до суттєвих деформацій на всіх рівнях життєдіяльності.

Ключовою лінією ресоціалізаційних/ревіталізаційних зусиль є створення просоціальних орієнтирів і позитивних моделей успішної й оптимістичної екзистенції особистості, яка долає деприваційні обмеження.

Наукове обґрунтування психолого-педагогічних основ цілісної системи ресоціалізації засобами генетичної психології допоможе подолати негативні наслідки патогенної депривації та приведе до реконструювання (створення) особистістю нових просоціальних інтенцій. Урахування всіх параметрів ресоціалізаційної генези дозволить виявити найтипівіші суспільні та функціональні видозміни, що засвідчують як нову недепривовану ідентифікацію особистості, так і всі інші аспекти її подальшого розвитку.

Безперечно, тільки у відкритій людиноцентричній і прогуманній системі, де відбувається різнобічна взаємодія з довкіллям шляхом енергетично-інформаційного обміну і взаємозбагачення, завдяки спеціально створеним умовам, можливе виникнення певного усталеного особистісного і соціального порядку.

Використана література

1. American Corrections / ed. By Todd R. Clear, George F. Cole. 3 rd. ed. – Belmont California : Wardsworht Publishing Company, 1994. – P. 357-361.
2. Bartkowicz Z. Pomoc terapeutyczna nieletnim agresorom i ofiarom agresji w zakladach resocjalizacyjnych / Bartkowicz Z. – Lublin : AWH Antoni Dudek, 2001. – S. 10.
3. Lipkowski O. Wiktymologia a pedagogika resocjalizacyjna / Lipkowski O. – Szkoła Specjalna. – 1973. – № 3. – S.208.

4. Ансель М. Новая социальная защита / М. Ансель – Москва : Политика, 1979. – С. 22-37.
5. Гошовський Я. Ревіталізація психогенези депривованої особистості / Я. Гошовський // Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Луганськ : Вид-во «Ноулідж», 2014. - № 2 (34). – С. 101-108.
6. Гошовський Я. Ресоціалізація депривованої особистості : [монографія] / Ярослав Гошовський. – Дрогобич : Коло, 2008. – 480 с.
7. Завацька Н. Є. Психологія ресоціалізації особистості в умовах соціальної ізоляції : монографія / Н. Є. Завацька, І. Є. Жигаренко. – Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2011. – 270 с.
8. Крайнова Н. Ресоциализация осужденных. Зарубежный опыт / Надежда Крайнова // Уголовное право. – 2002. – № 2. – С.83-84.
9. Лангмейер И. Психическая депривация в детском возрасте / И. Лангмейер, З. Матейчек ; пер. Г.А. Овсянникова. – Изд. 1-е русск.– Прага : ЧССР : Авиценум. Медицинское издательство, 1984. – 334 с.
10. Москаленко В.В. Соціальна психологія : підручник. – 2-ге вид., допов. / Москаленко В.В. – Київ : Центр учбової літератури, 2008. – 688 с.
11. Перре-Клермон А.-Н. Роль социальных взаимодействий в развитии интеллекта детей; пер. с фр. / Перре-Клермон А.-Н. – Москва : Педагогика, 1991.– 248 с.
12. Синьов В.М. Педагогічні основи ресоціалізації злочинців / Синьов В.М., Радов Г.О., Кривуша В.І., Беца О.В. – Київ : МП “Леся”, 1997. – 272 с.
13. Теорії і методи соціальної роботи : підручник / за редакцією Т.В. Семигіної, І.І. Миговича. – Київ : Академвидав, 2005. – С.119.

Prisoners with regard to female life and sex partners

Introduction

According to a well-known principle of perspective care, in the process of resocialization, it is indispensable to take into consideration present needs of prisoners, but also the ones aiming at the development of convicts. Obviously, the most fundamental human needs include not only physiological ones, but also needs for safety, affiliation, recognition and fulfillment. As the experience proves, the majority of men serving prison sentences fulfill their needs in stable marriages or partner relationships with a woman. It seems that it is a right assumption, for instance due to the fact that if a man has to stay in a correctional facility, his female partner can provide him with a lawyer and legal advice or support him financially. However, most importantly, when she maintains such a relationship, she shows acceptance of a partner's behaviour, love and affiliation. It is not without significance that a convict can perform the role of a husband, a partner and very often also of a father in a satisfactory way that is approved by the society. If a prisoner fulfills conscientiously his duties of a husband, a partner or a father, he is appreciated by the society despite having committed a crime and serving a prison sentence. Such an advantageous position may significantly increase the motivation for resocializing.

The teleology of resocialization indicates that the process aims at shaping prisoners' prosocial attitudes, such as acceptance, care, respect and protection of people and personal relationships – including the ones with their female partners. As Sobczak (2007) states, resocialization is also aimed at developing emotional maturity at a prisoner, his own identity, individual recognition, health but also prosocial attitudes and behaviours⁸⁶. It is not surprising that one of the most important objectives, particularly within the domain of penitentiary resocialization, is a collaboration with convicts' families in order to improve or reconstruct bonds with the prisoners⁸⁷.

⁸⁶ Sobczak, S. (2007). Cele resocjalizacji. In: Urban, B. & Stanik, J. M. (eds.). *Resocjalizacja*, vol.1., Warsaw: PWN.

⁸⁷ Machel, H. (2006). *Sens i bezsens resocjalizacji penitencjarnej – casus polski (studium penitencjarno-pedagogiczne)*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.; cf. Kalamán, M.R. (2013). Rola i znaczenie wychowawcy penitencjarnego w procesie wykonywania kary pozbawienia wolności. In: Kamiński, A. (ed.). *W dążeniu do*

Talking about an improvement or a reconstruction of bonds in relationships of convicts and women, it is necessary to refer to the notion of a *partnership bond*. According to Ryś (1999), it is a feeling of sympathy, understanding and collaboration of partners⁸⁸. Feeling the bond by partners is one of the most basic factors that contribute to the quality and stability of a relationship⁸⁹. Lew-Starowicz (1985) underlines that the bond refers to the emotional sphere, psyche, sexuality, parenthood, free time, home, financial sphere and relationships between men and women⁹⁰. Forming bonds between partners is supported by mutual respect, sense of responsibility, respect for another person's rights (including the right to sexual freedom of both partners) and beliefs, understanding and tolerance, an ability to empathize another person's problems, needs and mental states; tact and self-control in difficult situations⁹¹. The most basic factor that destroys bonds in a relationship and usually brings it to the end is aggression.

Jaczewski and Obuchowska (2002) claim that, in the context of sexual functioning, a human need for an emotional bond is closely related to a sexual need. The integration degree of the needs is of crucial importance for fulfilling sexual needs⁹². Meeting sexual needs in a satisfactory way for both partners constitutes a factor that has a huge strengthening value for a relationship, enriches it with an intimate dimension and gives a feeling of closeness⁹³. It is a peculiar kind of communication between partners⁹⁴.

skutecznej resocjalizacji. Warsaw: Ogólnopolskie Stowarzyszenia Pracowników Resocjalizacji, OWP SIM.

⁸⁸ Ryś, M. (1999). *Psychologia małżeństwa w zarysie*. Warsaw: CMPPP MEN.

⁸⁹ Jankowiak, B. & Kaczmarek, Ł. (2012). Jakość i trwałość współczesnych związków partnerskich. Propozycja skali. In: Lew-Starowicz, Z. & Waszyńska, K. (eds.). *Przemiany seksualności w społeczeństwie współczesnym. Teoria i rzeczywistość*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

⁹⁰ Lew-Starowicz, Z. (1985). *Seks dojrzały*. Warsaw: PZWL.

⁹¹ Izdebska, H. (1972). *Przygotowanie do życia w rodzinie*. Warsaw: Wiedza Powszechna.

⁹² Jaczewski, A. & Obuchowska, I. (2002). *Rozwój erotyczny*. Warsaw: Wydawnictwo Akademickie Żak.

⁹³ Foremniak, I. (2004). Satysfakcja seksualna w małżeństwie. Rozważania teoretyczne. In: *Małżeństwo i Rodzina*, 3(1), 3(2).

⁹⁴ Ryś, M. *see above*

Methodological assumptions of the research

The material presented shows some selected results of the research project conducted by the author in 2003 and in the years 2013-2014 in correctional facilities subordinate to the Regional Prison Service Inspectorate in Rzeszów.

The main objective of the first project was to diagnose convicts' relationships with their wives and female life partners, but also their expectations with regard to women and prisoners' sexual activity in the context of sexual aggression in relationships⁹⁵. The subjects of the research were 100 convicts (chosen randomly) that were serving prison sentences in the Rzeszów Correctional Facility (closed and half-open correctional facility). 94% of the interviewees were under the age of 51 and 42% under the age of 30.

The aim of the second research project was to diagnose attitudes of men serving prison sentences with regard to sex life and female sex partners. The research project also aimed at defining the role of sociodemographic, partnership, family, and sexual factors, but also the ones connected with the conviction to prison sentence, in diversifying the interviewed men's attitudes regarding sex life and female sex partners. The research was carried out in the following correctional facilities subordinate to the Regional Prison Service Inspectorate in Rzeszów: in Jasło, Łupków, Moszczaniec, Dębica, Sanok, Przemyśl, and Rzeszów. The analyses were made on the basis of 485 questionnaires⁹⁶. The sample was chosen randomly. The interviewees were in the 20 to 68 age bracket (the average age was 35.8 years old). An average total length of prison sentences served by the respondents in penitentiary institutions was 6.1 years.

In both research projects, the author used a diagnostic poll method based on questionnaires⁹⁷ and a research tool set prepared by the

⁹⁵ The project was described in detail in Łukaszek, M. (2004). *Postawy skazanych mężczyzn wobec żon i partnerek życiowych*. In: Kozaczuk, F. (ed.). *Resocjalizacja instytucjonalna*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.

⁹⁶ 33 questionnaires were rejected due to: lacks in answers exceeding 50%, answers that were not in the accordance with the instructions, random answers, withdrawal from the research

⁹⁷ The author's experience proves that a questionnaire ensures the biggest degree of anonymity among prisoners, which determines reliable research results – cf. Wołowicz, M. (1989). *Wstęp do metod i technik badań penitencjarnych*. Warsaw: Ministerstwo Sprawiedliwości, Instytut Badania Prawa Sądowego.

researcher herself⁹⁸. Due to the sample specificity, the research was conducted in groups of several people (the minimal surface per one respondent was 4 m²). The author performed the research in person. After the research, all the interviewees were provided with professional help (of a sex educator and a psychologist).

While preparing and performing the research, the author took into account the following methodological and ethical principles⁹⁹:

– **the ones concerning organizational issues:** knowing the specificity of the examined community, tools elaborated in a meticulous way (written in a simple language, clear notions, a homogenous question pattern; a logical design, e.g. the most important elements of the questions were additionally underlined; a big font, a limited number of questions), providing every research participant with time needed to answer questions, adapting to safety procedures in correctional facilities,

– **the ones concerning treating respondents in a subjective way:** providing full information on the research, conscious and voluntary agreement of the interviewees, anonymity and answer confidentiality, providing the respondents with a feeling of security and professional help.

Factors that condition attitudes of socially unadapted men serving prison sentences with regard to their female partners and sex life

In the analysis of convicts' attitudes towards their female life and sex partners, it is worth paying attention to the particular traits of people who are socially unadapted, which may determine their attitudes. As it is commonly known, all human behaviours and attitudes are closely connected with an adopted system of values. It was proved that social misfits have a different system of values than the standard one, namely the system represented by the majority of the society. According to the research conducted by Kozaczuk (2009), when it comes to penitentiary recidivists,

⁹⁸ More information on the research tool used in the project 2013-2014 may be found in Łukaszek, M. (2014). Ryzykowne zachowania seksualne mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności. In: Izdebski, Z. & Wąż, K. & Famicka, M. (eds.). *Rocznik Lubuski, Psychospołeczne uwarunkowania zachowań ryzykownych*, 40(2).

⁹⁹ cf. Izdebski, Z. (2000). *Wiedza, przekonania o HIV/AIDS w społeczeństwie polskim. Zachowania seksualne*. Warsaw: Wydawnictwo Naukowe PWN.; Łukaszek, M. (2013). *Szorstka młodość. Socjalizacyjne wyznaczniki zachowań seksualnych młodzieży*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.

hedonistic and vital values take the first place (22.5% of the answer variance), whereas in the group of people convicted for the first time, the values come in fourth (8.1% of the answer variance). In the standard system of values, they take the sixth place, which is also the last one¹⁰⁰.

People that come into conflict with the law are characterized by dogmatic behavioural integrity¹⁰¹, which means that they are inclined to adopt norms and imitate behaviours of subculture members in an unquestionable way. Moreover, they are not willing to oppose the group pressure. One of the norms is perceiving sexual activity as an entertainment, where a sex partner is treated as an object, a tool to relieve sexual tension.

While talking about prisoners' relationships with women, especially in the sexual sphere, it should be remembered that a substantial proportion of convicts have intoxicated themselves or are still addicted to alcohol or drugs. It has been proven that even while experimenting with toxic substances, people are more inclined to neglect moral principles in the sexual sphere. They are more willing to engage in a sexual activity that may lead to an increased number of sexual contacts. What is more, sex partner selectiveness decreases and people give up contraception. As a consequence, promiscuous attitudes are shaped¹⁰² and sexual aggression takes place¹⁰³. Being addicted to psychoactive drugs is connected with difficulties in taking decisions on sex life, with providing sexual services in exchange for psychoactive drugs¹⁰⁴, resorting to sexual violence against partners, including rapes, exhibitionism, sexual abuse of children¹⁰⁵.

¹⁰⁰ Kozaczuk, F. (2009). Hierarchie wartości osadzonych. In: Kozaczuk (ed.) *Zagadnienia readaptacji społecznej skazanych*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.

¹⁰¹ Górski, S. (1985). *Metodyka resocjalizacji*. Warsaw: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych.

¹⁰² cf. Izdebski, Z. & Walendzik, A. (2000). Zachowania seksualne osób uzależnionych od środków odurzających. In: Izdebski, Z. (ed.) *Zachowania seksualne kobiet świadczących usługi seksualne, mężczyzn homoseksualnych i osób uzależnionych od narkotyków*. Zielona Góra: Wydawnictwo Oragon.; Rodgers, J. (1995). *Narkotyki i seks*. Warsaw: Oficyna Wydawnicza Profi.

¹⁰³ Cekiera, C. (1985). *Toksykomania*. Warsaw: PWN.

¹⁰⁴ cf. Izdebski, Z. & Walendzik, A. *see above*; Woronowicz, B. (2003). *Bez tajemnic o uzależnieniach i ich leczeniu*. Warsaw: Instytut Psychiatrii i Neurologii.

¹⁰⁵ cf. Woronowicz, B. *see above*; Lew-Starowicz, Z. (2004). *Encyklopedia erotyki*. Warsaw: MUZA SA.; Gordon, M. (2000). Psychospołeczna charakterystyka

While talking about convicts' attitudes with regard to female life and sex partners, it should be remembered that a significant majority of convicts are characterized by antisocial personality traits. According to the ICD-10 classification, diagnostic criteria of an antisocial personality include: absolute ignorance of others' feelings, a strong attitude of irresponsibility and ignorance of norms, rules, and social obligations; very low tolerance for frustration and a low threshold of aggression expression, including violent behaviours; incapacity for feeling guilty and for learning lessons from experience, and particularly from experienced punishments; a strong inclination for blaming others or finding justifications for their behaviours that are only seemingly possible to accept, which are a source of conflicts with people around them¹⁰⁶. The sexuality of the abovementioned group is often presented as polymorphous perversity. According to J. R. Meloy (2002), the group is characterised by the following features:

- looking for numerous sex partners (random partners, lack of responsibility for sexual intercourses),
- lack of empathy (treating partners as objects, sometimes sexual sadism),
- lack of bonds, especially emotional ones with a female partner,
- looking for strong sensations, e.g. undertaking sexual activity that are not in accordance with the adopted sexual activity norms,
- inappropriate and too high self-esteem,
- feeling of being privileged, which may lead to focusing only on one's own sexual satisfaction,
- devaluation and objectification of a sex partner – focusing on the body or its fragments and not on the psychological and emotional spheres of a partner,
- dominance of violent behaviours,
- constant looking for new sex partners that offer more sophisticated forms of sexual intercourse producing more intense sensations¹⁰⁷.

sprawców przestępstw seksualnych. In: Nawoj, J. (ed.). *Przestępcy seksualni w więzieniu*. Conference paper from a Polish-Czech seminar, ODKSW in Kule, 7th-9th Nov 2000.

¹⁰⁶ Radochoński, M. (2000). *Osobowość antyspołeczna*. Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.

¹⁰⁷ Meloy, J. R. (2002). The „polymorphously perverse” psychopath: Understanding a strong empirical relationship. In: *Bulletin of the Menninger Clinic*, 66 (3). After:

Prisoners' marriages and relationships

Author's research projects reveal that a significant majority of the prisoners interviewed (87-93%) have been married or in a partner relationship. According to the data from the years 2013-2014, only 43% of the men declared being in a stable relationship in the moment of conducting the research, and 9% of the respondents said that they were not sure of that and supposed that their relationships were breaking off. What is more, it was stated that 46% of the men had been husbands or partners for several times. The data indicate that marriages and common-law marriages of the respondents were usually short-lived – over a half of the marriages and 70% of the common-law marriages lasted up to 3 years (data from the year 2003).

As the research shows, the majority of the men have tried to start a family, however, the attempts usually resulted in the end of a relationship after a short time. It is not astonishing that prisoners' relationships were not long-lasting, for instance, due to the fact that they were not faithful. The project carried out in the years 2013-2014 showed that 50% of the men had had numerous sexual contacts with other persons while being in stable relationships, and 12% of them had committed adultery once.

On the basis of the material from the years 2013-2014, it may be supposed that the majority of the men serving prison sentences reflect on the family value. It was stated that prisoners that had wives or female life partners had a motivation to maintain their relationships. Almost 51% of the men that have wives or female cohabitees (the sample of 248) think that their present female partners are amazing women with whom they want to stay in relationships. Only 8% of the respondents claim that their female partners often disappoint them or have totally let them down and that is why they are not planning their further lives with the women.

As it is commonly known, the permanence of a relationship is connected, among others, with mature motives for its establishment. As the research from 2003 reveals, only 50% of the prisoners' answers on the motives of establishing relationships concerned the feeling of love, attachment, desire to be with a particular woman. In 34% of the cases the motives included: a coincidence, curiosity about the future, a pregnancy of a woman, a woman or parents that insisted on marriage. In

14% of the cases, the motives for being in a relationship concerned money, a flat, having a female sex partner or suppressing the feeling of loneliness¹⁰⁸. For comparison, Plopa's research (2011) shows that for the men that were in stable marriages, more often than in marriages ending in divorces, the motives for establishing a relation were usually love (87% and 67% respectively) and attractiveness of a female partner (30% and 23% respectively). In the group of men that got divorced, more often than among the ones that live in stable relationships, the motives included the desire for having a family (53% and 46% respectively) and a pregnancy (30% and 14% respectively)¹⁰⁹. As can be seen, the motives chosen by the prisoners are closer to the ones indicated by the men from relationships that were breaking off.

Prisoners' expressions of aggression against women

On the basis of the material collected, it may be stated that aggression, which is a very destructive factor for a relationship, is a common form of convicts' behaviour with regard to female life and sex partners.

According to the data from 2003, almost 30% of all the men admit to having hit, pulled, and pushed their female partner, and, what is more, over one fourth of them admit to regular practices of this type. Almost a half of the men declare verbal violence, such as calling their female partners names and cursing them, whereas 18% admit to having intimidated their female partners in order to make them obedient. Over one fourth of the men declare that throughout all the time of their relationships, they have deprived their female partners of money for maintenance, and other 15% of the respondents say that they have done it periodically. Taking into consideration economic violence, it should be underlined that only 21% of the prisoners claim to have supported their families financially.

As the research results reveal, 15% of the respondents admit to have made scenes, screamed, wrecked a flat, or resorted to violence. All the acts resulted in the fact that a woman called the police or reported the case to the prosecutor's office. 14% of the men interviewed admit that they have forced their female partners to a sexual intercourse¹¹⁰.

¹⁰⁸ Łukaszek, M. *Postawy skazanych...*

¹⁰⁹ Plopa, M. (2011). *Psychologia rodziny. Teoria i badania*. Kraków: Wydawnictwo Impuls.

¹¹⁰ *more information in:* Łukaszek, M. (2004). *Postawy skazanych...*

According to the project from the years 2013-2014, among the prisoners that had been in an intimate relationship and answered the question (the sample of 464 persons), almost 20% stated that they had had a sexual intercourse which a woman below 15 years old¹¹¹.

In the research, the men were asked about different situations in which they had forced women to a sexual intercourse and resorted to a threat or a stratagem¹¹². Their responses reveal that almost 32% of the men have resorted to the acts at least once. They have usually forced a female partner to a sexual intercourse without using physical force, but, e.g., by making scenes, taking offense and threatening with breaking up, or they have forced a female partner who did not feel well or was pregnant to sexual contacts. 3.4% of the respondents admit that they have committed a rape.

20% of the interviewees state that, in order to have sex, they have taken advantage of the state of intoxication or narcosis of their female partner¹¹³. Moreover, 5.4% admit to have abused a woman and forced her to a sexual intercourse only because she was dependant to them or in a very hard life situation¹¹⁴. The majority of the men have regularly resorted to such acts. 32% of the men asked declare that they have forced a women to sexual activity forms that were unacceptable to her, e.g. having sex without a condom, playing scenes from pornographic films, having sex in the company of other persons or with other persons, or taking photos or recording films in intimate situations against a woman's will.

Prisoners opinions on different forms of aggression against women

The research results from 2003 reveal that only almost 18% of the respondents claim that there exist no circumstances in which a man has a right to be aggressive towards a woman. The rest of the men think that a man can use physical violence against his female life partner only when she has betrayed him (16% of the respondents), or when she is in a state of alcoholic intoxication (14% of the respondents). Other circumstances include stealing away money or appliances from a household (14% of

¹¹¹ a child in Poland is legally protected up to 15 years of age - cf. art. 200. § 1. of the Criminal Code

¹¹² cf. art. 197. § 1. of the Criminal Code

¹¹³ cf. art. 198 of the Criminal Code

¹¹⁴ cf. art. 199. § 1. of the Criminal Code

the respondents), neglecting children (12% of the respondents). The factors that allow to use a verbal aggression against a woman include: being unfaithful, alcoholic intoxication of a woman, robbing, refusing to have sex, ‘mouthing off’ to a man. 48% of the men claim that a woman may be punished by forcing her to a sexual intercourse. Circumstances that justify the infliction of such a ‘punishment’ include refusing to have sex by a woman or suspecting a man of being unfaithful to her.

The research (in the years 2013-2014) show that only 64% of the prisoners strongly condemn forcing a woman to oral, anal or vaginal sex by a man. The data reveal that the situations in which the interviewees accept violence were the most often: demanding a condom by a wife while having sex, woman’s resistance to adding variety to a sexual intercourse, e.g. changing positions, playing scenes from pornographic film and using sex toys; reporting a man’s theft to the police; applying for a treatment for a man addicted to alcohol; becoming pregnant while a partner is serving prison service in a correctional facility.

Prisoners’ expectations with regard to women – female life partners

While analysing attitudes of prisoners with regard to their female life and sex partners, it is worth knowing their expectations about women. According to the research (from the year 2003), among all women’s traits and competences men prefer the following ones: positive attitude regarding children, cheerfulness, taking good care of oneself, professional qualifications, not interfering in men’s business, diligence and absolute obedience to a husband. Women traits that are condemned by prisoners include: drunkenness, lying, sexual unfaithfulness, insincerity, not caring about personal hygiene.

On the basis of the results from the first stage of the project in the years 2013-2014, it was stated that among women’s traits of character preferred by prisoners, the most dominant may be denoted as an affiliation syndrome (chosen by 78% of the respondents) or an assertiveness syndrome (chosen by 52% of the respondents¹¹⁵). Women who have traits that belong to an affiliation syndrome are sociable, can give other people confidence, like taking care of other people, try to be liked by everyone, try to please everyone, are always nice and agreeable, are willing to help others; are friendly, good, and cheer others up; agree

¹¹⁵ the respondents could choose traits being part of 2 syndromes and that is why the data do not sum up to 100%

with everyone, are overprotective and sacrifice themselves for others too easily. It seems that the choice of the abovementioned traits is truly justified when it comes to prisoners. Women with such traits can be easily controlled and a man can impose his will on them.

Conclusions

The presented research results show a man-prisoner, who is or may be a husband or a life partner in the future, in a very unfavorable light. The results obtained allowed to draw a conclusion that although the majority of the convicts had tried to start a family, sometimes even many times, in general, they could not function in it. The relationships of the men interviewed were not usually long-lasting. Possibly, it was due to immature motives of establishing them. Another reason that led to the end of the relationships could be men's aggressive behaviours with regard to female partners.

In accordance with the principle of perspective care, correctional officers in correctional facilities face a huge challenge. They have to help prisoners to identify the reasons for being incapable of establishing relationships and staying in relationships that are satisfactory for both partners. It seems that the focus should be placed on the change of behaviours with regard to women, particularly treating them like an object and in a very exploitative manner and acceptance of violence against them.

References

1. Cekiera, C. (1985). *Toksykomania*. Warsaw: PWN.
2. Foremniak, I. (2004). Satysfakcja seksualna w małżeństwie. Rozważania teoretyczne. In: *Małżeństwo i Rodzina*, 3(1), 3(2).
3. Gordon, M. (2000). Psychospołeczna charakterystyka sprawców przestępstw seksualnych. In: Nawoj, J. (ed.). *Przestępcy seksualni w więzieniu*. Conference paper from a Polish-Czech seminar, ODKSW in Kule, 7th-9th Nov 2000.
4. Górski, S. (1985). *Metodyka resocjalizacji*. Warsaw: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych.
5. Izdebska, H. (1972). *Przygotowanie do życia w rodzinie*. Warsaw: Wiedza Powszechna.
6. Izdebski, Z. & Walendzik, A. (2000). Zachowania seksualne osób uzależnionych od środków odurzających. In: Izdebski, Z. (ed.). *Zachowania seksualne kobiet świadczących usługi seksualne, mężczyzn homoseksualnych i osób uzależnionych od narkotyków*. Zielona Góra: Wydawnictwo Oragon.

7. Izdebski, Z. (2000). *Wiedza, przekonania o HIV/AIDS w społeczeństwie polskim. Zachowania seksualne*. Warsaw: Wydawnictwo Naukowe PWN.
8. Jaczewski, A. & Obuchowska, I. (2002). *Rozwój erotyczny*. Warsaw: Wydawnictwo Akademickie Żak.
9. Jankowiak, B. & Kaczmarek, Ł. (2012). Jakość i trwałość współczesnych związków partnerskich. Propozycja skali. In: Lew-Starowicz, Z. & Waszyńska, K. (eds.). *Przemiany seksualności w społeczeństwie współczesnym. Teoria i rzeczywistość*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
10. Kalaman, M. R. (2013). Rola i znaczenie wychowawcy penitencjarnego w procesie wykonywania kary pozbawienia wolności. In: Kamiński, A. (ed.). *W dążeniu do skutecznej resocjalizacji*. Warsaw: Ogólnopolskie Stowarzyszenia Pracowników Resocjalizacji, OWP SIM.
11. Kozaczuk, F. (2009). Hierarchie wartości osadzonych. In: Kozaczuk, F. (ed.). *Zagadnienia readaptacji społecznej skazanych*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
12. Lew-Starowicz, Z. (2004). *Encyklopedia erotyki*. Warsaw: MUZA SA.
13. Lew-Starowicz, Z. (1985). *Seks dojrzały*. Warsaw: PZWL.
14. Łukaszek, M. (2004). Postawy skazanych mężczyzn wobec żon i partnerek życiowych. In: Kozaczuk, F. (ed.). *Resocjalizacja instytucjonalna*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
15. Łukaszek, M. (2014). Ryzykowne zachowania seksualne mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności. In: Izdebski, Z. & Wąż, K. & Farnicka, M. (eds.). *Rocznik Lubuski. Psychospołeczne uwarunkowania zachowań ryzykownych*, 40 (2).
16. Łukaszek, M. (2013). *Szorstka młodość. Socjalizacyjne wyznaczniki zachowań seksualnych młodzieży*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
17. Machel, H. (2006). *Sens i bezsens resocjalizacji penitencjarnej – casus polski (studium penitencjarno-pedagogiczne)*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
18. Meloy, J. R. (2002). The „polymorphously perverse” psychopath: Understanding a strong empirical relationship. In: *Bulletin of the Menninger Clinic*, 66(3).
19. Pastwa-Wojciechowska, B. (2013). *Psychopaci. Sprawcy przestępstw seksualnych*. Gdańsk: Harmonia Universalis.
20. Plopa, M. (2011). *Psychologia rodziny. Teoria i badania*. Kraków: Wydawnictwo Impuls.
21. Radochoński, M. (2000). *Osobowość antyspołeczna*. Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
22. Rodgers, J. (1995). *Narkotyki i seks*. Warsaw: Oficyna Wydawnicza Profi.

23. Ryś, M. (1999). *Psychologia małżeństwa w zarysie*. Warsaw: CMPPP MEN.
24. Sobczak, S. (2007). Cele resocjalizacji. In: Urban, B. & Stanik, J. M. (eds.). *Resocjalizacja*, vol.1., Warsaw: PWN.
25. Wołowicz, M. (1989). *Wstęp do metod i technik badań penitencjarnych*. Warsaw: Ministerstwo Sprawiedliwości, Instytut Badania Prawa Sądowego.
26. Woronowicz, B. (2003). *Bez tajemnic o uzależnieniach i ich leczeniu*. Warsaw: Instytut Psychiatrii i Neurologii.

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ

*Андрій Гусак,
Петро Гусак*

Правова регламентація процесу ресоціалізації в Україні

У цьому підрозділі ми розглянемо основні положення щодо правової регламентації процесу ресоціалізації в Україні, адже саме завдяки закріпленню відповідних норм у чинному національному законодавстві ресоціалізація як об'ємний процес набирає ознак чіткості та структурованості. Та перш ніж перейти до дослідження чинної законодавчої бази у цій сфері, варто розмежувати два ґрунтовні поняття – правове регулювання та правову регламентацію, оскільки попри наявність низки спільних рис, ці категорії мають самостійне юридичне значення.

Безумовно, нормативно-правовий та індивідуальний акти є визначальними засобами правового регулювання, однак вони не займають весь обсяг змісту поняття “правове регулювання”. Якщо на рівні повсякденної (емпіричної) правосвідомості таке ототожнення допустиме, то у науковій площині воно не є доречним.

Правове регулювання як цілеспрямований вплив держави на суспільні відносини належить до сфери “духу закону”, тобто має ідеалістичний, “належний” характер; усе ж те, що може бути поміщено у концепт “букви закону”, пов'язане із такими категоріями як сфера (соціальний простір, який можливо і необхідно впорядкувати за допомогою правових засобів), предмет (умовно виокремлене коло суспільних відносин, що мають спільну основу і потребують упорядкування), межі (“рубежі” владно-вольового впливу держави), механізм (система правових засобів, за допомогою яких держава здійснює упорядкування, охорону та сприяє розвитку суспільних відносин), засоби (видання нормативно-правових актів, їх зміна та скасування, правильне застосування законів), способи (дозволи, заборони, зобов'язання), типи (загально-дозвільний, спеціально-дозвільний), види (нормативний, індивідуальний) правового регулювання, правова

регламентація тощо – тобто має матеріальний, об’єктивований, “сущий” характер ¹¹⁶.

В юридичній літературі сформувалося розуміння правового регулювання як сукупності різноманітних форм та засобів юридичного впливу держави на поведінку учасників суспільних відносин, що здійснюються в інтересах усього суспільства або певного колективу з метою підпорядкувати поведінку окремих суб’єктів встановленому в суспільстві правопорядку (Гіда Є. О., Скакун О. Ф., Рабінович П. М., Алексєєв С. С.) ¹¹⁷.

Правове регулювання у широкому значення передбачає наявність усіх правових явищ, притаманних правовій системі тієї чи іншої країни. У вузькому розумінні – це система юридично значущих дій, які у взаємозв’язку породжують юридично значущі результати. До елементів правового регулювання належать норми права, нормативно-правові акти, юридичні факти, правовідносини, інтерпретаційно-правові акти, акти застосування правових норм, акти реалізації суб’єктивних юридичних прав і обов’язків, правосвідомість, законність, правова культура та інші. Як бачимо, правова регламентація при цьому є лише одним із елементів правового регулювання або, за іншим науковцями, однією із стадій правового регулювання.

Враховуючи особливості процесу ресоціалізації, очевидно, що він “пронизаний” усіма елементами правового регулювання, й залежно від етапу ресоціалізації засоби правового регулювання можуть варіюватися, однак первинною ланкою, яка у принципі робить можливим регулювання процесу ресоціалізації саме правом (зокрема, правовими нормами), є правова регламентація.

У сфері ресоціалізації, а надто у її пенітенціарний період правова регламентація має особливо широкий спектр дії, адже відбування покарання як обов’язок особи отримати негативні наслідки своїх протиправних дій зумовлює потребу детального врегулювання правом способу життя засуджених, в тому числі й тих його сторін, які поза установами виконання покарань регулюються іншими соціальними нормами.

¹¹⁶ Ващенко Р. В. Організаційно-правові питання ресоціалізації засуджених // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ. – К.: КІВС, „МП Леся”, 2003. – № 8. – С. 29-37

¹¹⁷ Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Харків: Консум, 2001. – 656 с. – С. 488-489

Будь-який правовий інститут чи правове явище, які функціонують у межах правової системи тієї чи іншої країни, потребують формальної визначеності для надання їм правового та загальнообов'язкового характеру. Закони та підзаконні нормативно-правові акти детально регламентують комплекс питань, пов'язаний з їхнім впровадженням, забезпеченням, удосконаленням тощо. Традиційно свою легітимність найважливіші політико-правові інститути черпають із найвищого у країні закону – Конституції. Саме цей акт фіксує наявність невід'ємних прав і свобод людини і громадянина, встановлює головні громадянські обов'язки, закріплює в загальному вигляді основні напрямки політики держави.

Запровадження в Україні інституту ресоціалізації можна вважати одним із засобів розбудови правової держави, в основі якої лежить соціальна політика. Соціальна політика, основна мета якої полягає у створенні максимально сприятливих умов для розвитку та оптимального функціонування соціальних відносин, наповнює своїми принципами та завданнями й інші види державної політики – інформаційну, екологічну, економічну, кримінальну тощо.

Кожен із напрямів державної політики містить у собі менші підсистеми та функціональні одиниці, налагодження яких сприяє загальній меті – створенню оптимального соціального середовища. У змісті кримінально-виконавчої політики (як складової кримінальної) часто виділяють три основних елементи: кримінально-виконавче право; кримінально-виконавчу діяльність органів і установ виконання покарань, прокуратури і суду; правовідносини учасників процесу виконання (відбування) покарання.

Важливе значення для формування і розвитку кримінально-виконавчої політики має вступ України до Ради Європи та прийняття нею зобов'язань щодо приведення чинного кримінально-виконавчого законодавства у відповідність з Мінімальними стандартними правилами поводження з ув'язненими і Європейськими тюремними правилами. Особливе значення виправлення та ресоціалізації засуджених полягає в гармонізації суспільного розвитку, адже при успішній ресоціалізації, замість девіантна, до соціального механізму залучається правослухняний, активний та позитивно орієнтований громадянин.

В Україні поняття ресоціалізації вперше з'явилося й отримало правове закріплення з прийняттям Кримінально-виконавчого

кодексу. Зазначимо, що Конституція України не оперує поняттям “ресоціалізація” чи будь-яким його аналогом: воно не було закладене ні з прийняттям Основного закону у 1996 році (що природно, адже до 2003 року це поняття не було відомим українському законодавству), ні під час здійснення конституційної реформи 2004 року.

Така практика притаманна і для європейських конституцій. Лише у Конституції Іспанського Королівства знаходимо положення, яким передбачено, що позбавлення волі та інші заходи соціального захисту повинні бути спрямовані на перевиховання та соціальну реабілітацію і не можуть пов’язуватися із примусовою працею¹¹⁸.

В умовах анонсованої конституційної реформи на підставі теоретичних напрацювань науковців різних сфер, політиків, фахівців конкретних галузей формується теоретична платформа для процесу трансформації застарілої соціальної бази в оновлену й таку, що відповідає вимогам часу. Такі перетворення можливі шляхом зміни моделі державності загалом, або ж деяких інститутів. Звідси постає запитання, чи доречно законотворцю передбачити у тексті Конституції окрему норму про ресоціалізацію. На користь включення такої норми свідчить те, що ідея ресоціалізації за своєю природою є гуманістичною, і будучи закріпленою в Основному Законі держави, підкреслювала б її соціальну спрямованість. По-друге, держава освоює значні ресурси для впровадження заходів ресоціалізації, формування мережі державних органів та громадських інститутів для її ефективного впровадження, створення програм диференційованого впливу (тим самим визнаючи її особливе значення та цінність), а тому включення до тексту Конституції України норми про ресоціалізацію виглядало б логічним і виправданим.

З іншого боку, вже саме внесення у національну правову систему інституту ресоціалізації є проявом конституційного принципу гуманізму (людиноцентризму), який, відповідно, входить до комплексу принципів функціонування соціальної, правової, демократичної держави і знаходить своє закріплення у текстах діючих європейських конституцій (ст. 1 Конституції Сербії, ст. 4

¹¹⁸ Конституція Іспанського Королівства // Конституції держав (країн) світу [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://worldconstitutioNs.ru/archives/149> – С.25

Конституції Болгарії, ст. 1 Конституції Латвії, ст. 2 Конституції Польщі, ст. 1 Конституції Чехії, ст. 1 Конституції України)¹¹⁹; ¹²⁰; ¹²¹; ¹²²; ¹²³; ¹²⁴.

Важливо пам'ятати, що метою ресоціалізації є не лише адаптація засудженого до соціального середовища (з якого він був тимчасово вимушено усунутий), але й зворотній процес – прийняття суспільством правопорушника як рівного учасника суспільних відносин. Витоки цього аспекту ресоціалізації лежать у концепції природного права.

Це означає, що держава не тільки не залишає осторонь політико-правових та інших соціальних процесів жодного громадянина, а й дбає про його соціально-правовий комфорт навіть тоді, коли особа порушила веління держави (закон). Доказом цього є залучення до процесу ресоціалізації фахівців різних галузей, фінансування програм корекції поведінки, створення сприятливих умов для відновлення чи формування ціннісних установок у засуджених тощо.

В Україні природні права людини знайшли своє відображення як в Конституції, так і в інших нормативно-правових актах. Стаття 3 Конституції України проголошує людину найвищою соціальною цінністю, а ст. 21 встановлено, що усі люди є вільними і рівними у своїй гідності та правах ¹²⁵. Варто зробити застереження про те, що конституційні акти не встановлюють переліку природних прав, а лише фіксують їх. Тобто у випадку, якщо природні права не передбачені у тексті конституції, це не означає, що громадяни ними не користуються.

¹¹⁹ Конституції Сербії // Конституції держав (країн) світу [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://worldconstitutio№s.ru/?p=369>

¹²⁰ Конституції Болгарії // Конституції держав (країн) світу [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://worldconstitutio№s.ru/?p=791>

¹²¹ Конституції Латвії // Конституції держав (країн) світу [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://worldconstitutio№s.ru/?p=116>

¹²² Конституция Республики Польша. Конституции государств Европы : В 3-х Т. / Под общ. ред. Л. А. Окунькова. – М.: Норма, 2001. – Т. 2. – С. 673-733

¹²³ Конституції Чехії // Конституції держав (країн) світу [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://worldconstitutio№s.ru/?p=106>

¹²⁴ Конституція України від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141

¹²⁵ Конституція України від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141

При аналізі суті природних прав (прав першого покоління) часто звертається увага на їхню “негативність”, тобто на обов’язок держави утримуватися від втручання у сфери, врегульовані цими правами. Але чи можливий взагалі такий варіант “поведінки” держави, зважаючи на те, що права неминуче кореспондують обов’язки. Наприклад, право на безпеку громадянина покладає на державу обов’язок забезпечити охорону прав і свобод, мир і безпеку людству, швидке, повне та неупереджене розслідування злочинів і судовий розгляд, запобігати злочинам, сприяти перевихованню злочинців тощо.

Зв’язок між ресоціалізацією та природними правами людини яскраво простежується на прикладі права на повагу до гідності, яке передбачене усіма демократичними конституціями Європи (ст. 95 Конституції Латвії, ст. 3 Конституції Польщі, ст. 22 Конституції Румунії, ст. 1 Конституції Німеччини, Ст. 10, 18 Конституції Іспанії, ст. 7 Конституції Швейцарії)^{126; 127; 128; 129; 130; 131}. Перебування особи в установі виконання покарань так чи інакше викликає негативну реакцію держави і суспільства. Якщо перша обмежується юридичними процедурами засудження винного (з усіма наслідками), то суспільний осуд часто переростає у проблему “клейміння”. В умах багатьох людей вирок має довічний характер, а статус судимого стає стійкою ознакою особи, навіть якщо в юридичному розумінні він втрачений (через зняття, погашення судимості, реабілітацію). Небезпека цього явища полягає у тому,

¹²⁶ Конституції Латвії // Конституції держав (країн) світу [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://worldconstitutio№s.ru/?p=116>

¹²⁷ Конституция Республики Польша. Конституции государств Европы : В 3-х Т. / Под общ. ред. Л. А. Окунькова. – М.: Норма, 2001. – Т. 2. – С. 673-733

¹²⁸ Co№stitutio№ of Roma№ia // Roma№ia Parliame№t Official Site. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.cdep.ro/pls/dic/site.page?de№=act2_2&par1=3#t3c1s3a74

¹²⁹ Конституция Федеративной Республики Германия. Конституции государств Европы : В 3-х Т. / Под общ. ред. Л. А. Окунькова. – М.: Норма, 2001. – Т. 1. – С. 565-637

¹³⁰ Конституция Испанского Королевства // Конституції держав (країн) світу [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://worldconstitutio№s.ru/archives/149>

¹³¹ Конституция Швейцарской Конфедерации. Конституции государств Европы : В 3-х Т. / Под общ. ред. Л. А. Окунькова. – М.: Норма, 2001. – Т. 3. – С. 531-581

що звільнена з пенітенціарної установи особа продовжує асоціювати себе із правопорушником, а відтак залишається під загрозою повернення на злочинний шлях. Тому ресоціалізація є способом уникнення стигматизації правопорушника та створення у нього стійкого переконання про правослухняність як єдину модель правової поведінки. Законодавець у нормативно-правових актах робить спробу згладити це явище. Наприклад, Інструкцією про порядок надання засудженим короткочасних виїздів за межі установ виконання покарань передбачено, що на час короткочасного виїзду засудженому видається цивільний одяг, який йому належить, а в Положенні про навчальний центр при кримінально-виконавчій установі закритого типу міститься норма про відсутність у документах слухачів про освіту будь-яких поміток про їх перебування в установі виконання покарань¹³²; ¹³³.

Тісний зв'язок із правом на повагу до гідності має конституційна вимога заборони дискримінації. Окрім “традиційних” видів дискримінації (вік, стать, раса, походження, мова, віросповідання, політичні погляди), європейські конституції завбачливо вказують у загальному вигляді й інші критерії, які у перспективі могли б стати підставою для дискримінації у зв'язку із вчиненням особою злочину чи відбування нею покарання, наприклад, “будь-яка причина особистісного характеру” (ст. 6 Конституції Фінляндії, ст. 21 Сербії, ст. 2 Болгарії, ст. 3 Чехії, ст. 3 Італії)¹³⁴; ¹³⁵; ¹³⁶; ¹³⁷; ¹³⁸.

¹³² Інструкція про порядок надання засудженим короткочасних виїздів за межі установ виконання покарань, затв. Наказом Міністерства юстиції України № 3361/5 від 22.11.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

¹³³ Положення про навчальний центр при кримінально-виконавчій установі закритого типу, затв. Наказом Міністерства освіти і науки України, Міністерства юстиції України від 19.12.2013 № 1794/2691/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

¹³⁴ CoNstitution№ of FiNela№d of 11 Ju№e 1999 [Електронний ресурс] // FiNela№d Parliame№t Official Site. Режим доступу: <http://web.edusku№ta.fi/Resource.phx/parliame№t/relatedi№formatio№/coNstitutio№.htx>

¹³⁵ Конституції Сербії // Конституції держав (країн) світу [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://worldcoNstitutio№s.ru/?p=369>

¹³⁶ Конституції Болгарії // Конституції держав (країн) світу [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://worldcoNstitutio№s.ru/?p=791>

Інша причина, що свідчить на користь не закріплення в Основному законі положень про ресоціалізацію, є вміщення її в рамки кримінально-виконавчого права, адже ресоціалізація входить до комплексу функцій кримінально-виконавчої політики і безпосередньо пов'язана з її прерогативною функцією – виконанням покарань. Оскільки ж кримінально-виконавча політика є не самостійною, а складовою кримінальної політики держави, то надмірне дробіння інститутів може перетворити Конституцію з базового документа на хаотичну підбірку правових норм. Крім того, Конституція в той чи інший спосіб закріплює за державою повноваження і функції у сфері кримінальної політики, навіть якщо не відводить для цього окремої статті.

Таким чином, ресоціалізація є одним із механізмів, через який держава утверджує і забезпечує права і свободи людини (що є основним її обов'язком). І хоча ресоціалізація прямо не закріплена Конституцією, вона неминуче базується і виходить з її основних положень. Окрім того, закріплення будь-яких норм у Конституції передбачає потребу чіткого формулювання та з'ясування її суті, що на сьогоднішній день важко зробити щодо ресоціалізації (є вона правом засудженого чи його обов'язком, є вона обов'язком держави чи функцією конкретної гілки влади і т.д.).

Зважаючи на те, що інститут ресоціалізації в українській правовій дійсності з'явився значно пізніше, ніж сформувалася кримінально-виконавча політика, його закріплення в національних нормативно-правових актах має деяку специфіку. Найяскравіше вона проявляється у тому, що правові норми, які стосуються ресоціалізації, закріплені у різних нормативно-правових актах галузевого законодавства (як тих, що безпосередньо регулюють процес відбування покарання та пов'язані з цим питання, так і тих, що мають загальний характер), а тому помітною є перевага бланкетного і відсильного способів викладення норм у статтях над прямим способом.

У зв'язку з тим, що законодавство у сфері ресоціалізації має розщеплений характер, серед розмаїття нормативно-правових актів можна виокремити лише кілька із найбільшою концентрацією

¹³⁷ Конституції Чехії // Конституції держав (країн) світу [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://worldconstitutio№s.ru/?p=106>

¹³⁸ Конституция Итальянской Республики. Конституции государств Европы : В 3-х Т. / Под общ. ред. Л. А. Окунькова. – М.: Норма, 2001. – Т. 2. – С. 95-133

правових норм у даній сфері. Це Кримінально-виконавчий кодекс¹³⁹, Закони України “Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк”¹⁴⁰, “Про Державну кримінально-виконавчу службу України”¹⁴¹, Порядок взаємодії суб’єктів соціального патронажу звільнених осіб¹⁴², Положення про відділення соціально-психологічної служби¹⁴³, Положення про дільницю карантину, діагностики і розподілу засуджених¹⁴⁴, Положення про самодіяльні організації засуджених до позбавлення волі¹⁴⁵, Правила внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України¹⁴⁶, Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань¹⁴⁷ та деякі інші. Значна кількість норм, окрім кримінально-виконавчого,

¹³⁹ Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 3-4. – С. 21

¹⁴⁰ Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк: Закони України від 17.03.2011 // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 38. – С.380

¹⁴¹ Про Державну кримінально-виконавчу службу України: Закон України від 23.06.2005 // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 30. – С. 409

¹⁴² Порядок взаємодії суб’єктів соціального патронажу звільнених осіб, затв. Наказом Міністерства соціальної політики України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров’я України, Міністерства юстиції України № 429/831/769/3279/5 від 07.11.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

¹⁴³ Положення про відділення соціально-психологічної служби, затв. Наказом Міністерства юстиції України від 04.11.2013 № 2300/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

¹⁴⁴ Положення про дільницю карантину, діагностики і розподілу засуджених, затв. Наказом Міністерства юстиції України від 04.11.2013 № 2300/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

¹⁴⁵ Положення про самодіяльні організації засуджених до позбавлення волі, затв. Наказом Міністерства юстиції України від 04.11.2013 № 2300/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

¹⁴⁶ Правила внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України, затв. Наказом Міністерства юстиції України від 18.03.2013 № 460/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua

¹⁴⁷ Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань: Наказ Міністерства юстиції України № 2186/5 від 29.12.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

міститься у цивільному, сімейному, трудовому, житловому законодавстві, законодавстві про освіту, охорону здоров'я тощо.

Ратифікація Україною ряду міжнародних документів надала можливість імплементувати міжнародні стандарти поведження із засудженими у національне, зокрема, й у кримінально-виконавче законодавство. Як зазначено у Мінімальних стандартних правилах поведження з в'язнями, покарання у виді обмеження волі чи позбавлення волі на певний строк зосереджує увагу не на сегрегації особи, її протиставленні суспільству, а навпаки – робить наголос на тому, що засуджений є частиною суспільства, в середовище якого він і повернеться після відбування ним покарання. Це означає, що за час перебування в УВП така особа як мінімум не повинна втратити набутих раніше соціальних навичок¹⁴⁸.

Законодавець намагається передбачити для засудженого максимально наближені до звичайних умови соціального буття в УВП, забезпечуючи дотримання його основоположних прав і свобод, відповідно до Загальної декларації прав людини і громадянина¹⁴⁹, Конвенції ООН та Ради Європи проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження та покарання¹⁵⁰, норми яких обов'язкові для виконання державами-учасниками, Мінімальних стандартних правил поведження з ув'язненими ООН¹⁵¹, Європейських пенітенціарних правила [29], які мають рекомендаційний характер.

Водночас нормативне закріплення процесуального статусу засудженого обов'язково передбачає встановлення відповідних обмежень як складової покарання, необхідної для досягнення мети останнього. Система цих обмежень утворює один із засобів виправлення та ресоціалізації засуджених на пенітенціарному етапі, а саме – режим.

¹⁴⁸ Мінімальні стандартні правила поведження з в'язнями від 30.08.1955 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

¹⁴⁹ Загальна декларація прав людини і громадянина від 10.12.1948 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

¹⁵⁰ Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання від 10.12.1984 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

¹⁵¹ Мінімальні стандартні правила поведження з в'язнями від 30.08.1955 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

Режим у процесі виконання покарань є одним із центральних інститутів кримінально-виконавчого права, саме тому його закріплення передбачене низкою нормативно-правових актів. Дослідженням цього питання займалися такі вчені як О. І. Плужнік, Г. С. Резніченко, А. П. Гель, Г. Колб, С. В. Познишев, А. Х. Степанюк, В. М. Трубніков, Б. С. Утевський, І. С. Яковець. Вперше спробу визначити сутність режиму зробили професори С. В. Познишев і Б. С. Утевський, які розглядали режим у широкому (заходи, за допомогою яких пенітенціарні установи прагнуть досягнути своїх цілей) і вузькому (розпорядок дня, форми комунікування засуджених, система заходів заохочення і стягнення) значеннях. Сучасні підходи до розуміння режиму диктують оновлені концепції даного інституту. У праці “Виправлення та ресоціалізація засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки” О. О. Шкута теж досліджує режим у широкому та вузькому розуміннях, проте, порівняно із здобутками наукової думки представників минулого століття, автор поширює визначення режиму включенням до нього структурних одиниць та методів його забезпечення. Так, під режимом у вузькому розумінні автор вважає уклад або спосіб життя засудженого, врегульований нормами права, що охоплює переважну більшість відносин, які відбуваються у виправних установах. У широкому розумінні ним розуміється спільна діяльність персоналу кримінально-виконавчих установ, спрямована на формування особистості засудженого як повноправного члена суспільства, здатного виконувати вимоги загальнообов’язкових правил поведінки та забезпечувати їх реалізацію в межах особистого життя¹⁵².

Законодавче визначення режиму міститься у ст. 102 КВК: це встановлений законом та іншими нормативно-правовими актами порядок виконання і відбування покарання, який забезпечує ізоляцію засуджених; постійний нагляд за ними; виконання покладених на них обов’язків; реалізацію їхніх прав і законних інтересів; безпеку засуджених і персоналу; роздільне тримання різних категорій засуджених; різні умови тримання засуджених

¹⁵² Виправлення та ресоціалізація засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки: автореф. дис ... канд. юрид. наук / О. О. Шкута . – Дніпропетровськ : Б.В., 2011 . – 20 с.

залежно від виду колонії; зміну умов тримання засуджених¹⁵³. Таким чином помилковим видається уявлення про режим як про систему та послідовність тих чи інших дій, що стосуються лише засуджених; працівники установи виконання покарань також повинні підкорятися вимогам режиму. Іншими словами режим є системою правил і заходів, спрямованих на досягнення мети кримінальної відповідальності (кара, виправлення, перевиховання, вплив на свідомість правопорушника, захист інтересів суспільства і держави, загальна і спеціальна превенція злочинності тощо).

У Європейських пенітенціарних правилах наголошено, що ув'язнення з позбавленням волі уже саме по собі є покаранням, і тому режим для засуджених не повинен збільшувати страждання, заподіяні ув'язненням, а мусить бути спрямований на те, щоб вони вели відповідальний спосіб життя без скоєння злочинів¹⁵⁴.

Українське законодавство охоплює усі найважливіші сфери соціального буття індивіда: освіту, роботу, розвиток особистості, медичне обслуговування, психологічну допомогу, забезпечення зв'язків із зовнішнім світом тощо. Це відображається як у характері окремих інститутів кримінально-виконавчого законодавства, так і в їхній структурі (окремі розділи стосуються праці засуджених, освіти, самодіяльних організацій засуджених).

Незважаючи на умови, в яких опинилися ув'язнені і засуджені (перебування у пенітенціарних установах), вони користуються всіма правами людини та громадянина, передбаченими Конституцією України, за винятком обмежень, визначених законодавством України і встановлених ухвалою слідчого судді (суду) або вироком суду. Перебування особи у пенітенціарній установі не виключає можливості для засудженого користуватися основними конституційними правами людини. Під час відбування покарання до засуджених застосовуються програми диференційованого впливу, які у т.ч. передбачають застосування до осіб заходів, що сприяють вільному розвитку особистості. Це означає, що незалежно від умов, в яких опинилася особа, вона на власний розсуд розвиває свої здібності та спрямовує їх на

¹⁵³ Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 3-4. – С. 21

¹⁵⁴ Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила: Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць від 12.02.1987 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

досягнення поставлених нею цілей. У свою чергу держава гарантує можливість особі користуватися громадянською та політичною свободою, враховуючи принцип загальної взаємодії членів суспільства. Виходячи з того, що людина неминуче є суспільною істотою, законодавець намагається встановити розумні межі між інтересами індивіда та суспільства, забезпеченням оптимальних умов соціального буття особи та гуманістичною спрямованістю суспільного ладу. Очевидно, що в умовах відбування покарання особа значно обмежена у своїх правах та у формах (засобах) їх реалізації, оскільки для забезпечення інтересів суспільства на деякий час вона перебуває в ізоляції від нього. Однак середовище УВП значною мірою формує власне мікросуспільство, і враховуючи цю тенденцію, законодавець намагається максимально наблизити умови виконання покарання до умов поза УВП.

З цією метою та для безпосереднього забезпечення оптимальних умов відбування покарання, проведення із засудженими соціально-виховної роботи, досягнення мети їх виправлення і ресоціалізації, відповідно до Положення про відділення соціально-психологічної служби, в УВП утворюється відділення соціально-психологічної служби як основна організаційна ланка у структурі установи виконання покарань¹⁵⁵.

Соціально-виховна та психологічна робота із засудженими здійснюється на підставі індивідуальних програм, які складаються на підставі класифікацій засуджених за їх соціально-психологічною характеристикою та реалізуються за допомогою програм диференційованого виховного впливу. Корисна ініціатива засуджених реалізується шляхом їх участі у програмах диференційованого виховного впливу, роботі гуртків за інтересами (прикладної творчості, художньої самодіяльності) та у спортивних секціях, порядок роботи яких затверджується наказом начальника установи.

Подібне положення передбачене і процесуальним законодавством. Відповідно до статті 127 Кримінально-виконавчого кодексу України, з метою розвитку в засуджених корисної ініціативи, соціальної активності, здорових міжособистісних взаємовідносин, участі у вирішенні питань

¹⁵⁵ Положення про відділення соціально-психологічної служби, затв. Наказом Міністерства юстиції України від 04.11.2013 № 2300/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

організації праці, навчання, відпочинку, побуту, впливу на виправлення засуджених, розвитку корисних соціальних зв'язків у колоніях створюються самодіяльні організації засуджених до позбавлення волі, що діють у формах ради колективу установи, ради колективів відділень соціально-психологічної служби, самодіяльних секцій, редакції стінних газет, теле- та радіостудій. До участі в роботі самодіяльних організацій засуджених можуть також залучатися представники громадських та релігійних організацій, які беруть активну участь у роботі із засудженими, працівники загальноосвітніх навчальних закладів, що діють при установах¹⁵⁶.

Функціонування самодіяльних організацій регулюється Положенням про самодіяльні організації засуджених до позбавлення волі. Рада колективу засуджених у межах своєї компетенції може обговорювати питання, що стосуються організації побуту, праці, навчання, дозвілля та інших сфер життєдіяльності засуджених. Стосовно обговорюваних питань членами ради розробляються пропозиції, що виносяться на розгляд загальних зборів засуджених та адміністрації установи¹⁵⁷.

Чільне місце серед нормативно-правових актів займають ті, котрі регулюють питання освіти і працевлаштування. Оскільки, відповідно до Закону України “Про загальну середню освіту”¹⁵⁸, загальна середня освіта є обов'язковою основною складовою безперервної освіти, оскільки на адміністрацію установи покладено обов'язок вести облік осіб, які не мають базової або повної загальної середньої освіти, та здійснювати контроль за охопленням загальною середньою освітою осіб, засуджених до позбавлення волі, і неповнолітніх ув'язнених.

Організація навчання засуджених регулюється Законами України “Про освіту”¹⁵⁹, “Про професійно-технічну освіту”¹⁶⁰, а

¹⁵⁶ Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 3-4. – С. 21

¹⁵⁷ Положення про самодіяльні організації засуджених до позбавлення волі, затв. Наказом Міністерства юстиції України від 04.11.2013 № 2300/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

¹⁵⁸ Про загальну середню освіту: Закону України від 13.05.1999 // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 28. – С. 230

¹⁵⁹ Про освіту: Закону України від 23.05.1991// Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 34. – С. 451

також Положенням про навчальний центр при кримінально-виконавчій установі закритого типу¹⁶¹, Порядком організації навчання у загальноосвітніх навчальних закладах при виправних колоніях та слідчих ізоляторах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України¹⁶².

25 лютого 2015 року Державна пенітенціарної служби України і Міністерство освіти і науки України підписали Меморандум про співпрацю з представництвом Німецької неурядової організації “Німецьке об’єднання народних університетів” DVV International, який передбачає узгоджену співпрацю у галузі освіти засуджених, осіб, звільнених від відбування покарання, та персоналу органів і установ, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України. Також з метою вирішення питань, пов’язаних з організацією і проведенням зовнішнього незалежного оцінювання засуджених та осіб, узятих під варту у 2015 році ДПтС України укладено Угоду про співробітництво з Українським центром оцінювання якості освіти. У минулому році пройшли такі тестування – 221 особа. Сьогодні у вищих навчальних закладах за заочною (дистанційною) формою навчається 25 осіб, які тримаються в установах ДПтС України.

Значна частина законодавства присвячена організації праці засуджених. Праця для засуджених слугує не тільки засобом виправлення, ресоціалізації та морального виховання, але й має економічну мету – забезпечення власних благ в умовах відбування покарання (відшкодування вартості харчування, одягу, взуття, оплата за користування мережею Інтернет), виконання повинностей, передбачених кримінально-виконавчим

¹⁶⁰ Про професійно-технічну освіту: Закону України від 10.02.1998 // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 32. – С. 215

¹⁶¹ Положення про навчальний центр при кримінально-виконавчій установі закритого типу, затв. Наказом Міністерства освіти і науки України, Міністерства юстиції України 19.12.2013 № 1794/2691/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

¹⁶² Порядок організації навчання у загальноосвітніх навчальних закладах при виправних колоніях та слідчих ізоляторах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України, затв. Наказом Міністерства освіти і науки України, Міністерства юстиції України 10.06.2014 № 691/897/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

законодавством (відрахування за виконавчими листами на користь громадян, юридичних осіб, відшкодування матеріальних збитків, заподіяних засудженими державі під час відбування покарання, тощо).

Ст. 43 Конституції України передбачає право кожної особи на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вільно погоджується¹⁶³. Водночас серед Основних принципів поводження із в'язнями (Резолюція 45/111 Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 року) закріплено необхідність створення в УВП таких умов, які дають в'язням можливість займатися корисною оплачуваною працею, що полегшить їх реінтеграцію на ринку робочої сили їх країн і зобов'яже їх надавати фінансову допомогу своїм сім'ям і родичам¹⁶⁴. Дослідження показують: чим більша кількість звільнених з УВП адаптується в суспільстві, зайнявши свою соціальну комірку, тим менше вчиняться повторних злочинів.

За своїми характеристиками праця засуджених є різновидом суспільної праці взагалі, а основні відмінності полягають в підпорядкуванні праці засуджених меті кримінально-виконавчого законодавства, наявністю специфіки деяких правовідносин та організації праці осіб, позбавлених волі. Якщо в умовах життя поза УВП використання права на працю є вибором особи, то в умовах відбування покарання праця, по-перше, є засобом ресоціалізації, по-друге, елементом режиму й, по-третє, обов'язком засудженого.

Перебування особи в деякій ізоляції від суспільства зумовлює специфіку організації роботи засуджених, хоча загалом праця засуджених регулюється загальним законодавством про працю (крім правил прийняття на роботу, звільнення з роботи, переведення на іншу роботу). Це стосується тривалості робочого часу, в т.ч. на роботах із шкідливими умовами праці, звільнення за загальним правилом від роботи у вихідні, святкові та неробочі дні, тарифікації робіт, встановлення кваліфікаційних розрядів відповідно до законодавства, розмір заробітної плати тощо. Усе це сприяє нормалізації життя засудженого та наближує умови їхньої

¹⁶³ Конституція України від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141

¹⁶⁴ Основні принципи поводження із в'язнями: Резолюція 45/111 Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

праці до звичних умов, притаманних трудовим відносинам поза УВП.

Поруч із цим законодавцем передбачена система ґрунтовних обмежень в організації праці засуджених: у виборі місця роботи, розпорядженні заробітною платою, умовами переведення на іншу роботу. Відповідно до Інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі, засуджені залучаються до праці у центрах трудової адаптації, майстернях, підсобних господарствах установ та слідчих ізоляторів, на підприємствах установ виконання покарань, на підприємствах державної або інших форм власності за умови забезпечення їх належної охорони та ізоляції відповідно до укладених угод, на роботах з господарського обслуговування установ та слідчих ізоляторів¹⁶⁵.

Більшість установ виконання покарань мають власне виробництво, де засуджені працюють, виконуючи замовлення. Працюючи на підприємствах та виробництвах установ виконання покарань, засуджені виготовляють продукцію, реалізація якої дозволяє забезпечувати відповідну установу, а сама продукція споживається суспільством. Наприклад, засуджені виготовляють столярні вироби, меблі, швейні та гранітні вироби, вироби з бетону та ін. Продукція, виготовлена засудженими в установі виконання покарань, користується попитом і є конкурентоспроможною на ринку відповідних товарів. Так, у Луцьку діє соціальний магазин “Лавка майстра”, де можна замовити та придбати товари, що виготовляються в пенітенціарних установах області та Луцькому СІЗО.

Характер роботи засуджених дає підставу законодавцю визначити відрядну систему оплати праці як найбільш оптимальну в умовах відбування покарання. Як зазначалося, розмір заробітної плати засуджених не може бути меншим встановленого законодавством мінімуму. Проте законодавець передбачив певні правові обтяження, а саме відрахування деякої частини (не більше 25%) із заробітної плати засудженого у такій послідовності: податок з доходів фізичних осіб; аліменти; вартість одягу, взуття,

¹⁶⁵ Інструкція про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі, затв. Наказом Міністерства юстиції України від 07.03.2013 № 396/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

білизни (крім вартості спецодягу); вартість харчування, комунально-побутових та інших наданих послуг (крім вартості спецхарчування); за виконавчими листами на користь громадян; за виконавчими листами на користь юридичних осіб; відшкодування матеріальних збитків, заподіяних засудженими державі під час відбування покарання.

Усі міжнародні та національні нормативні акти застерігають проти розуміння праці в УВП як примусової, а відтак залучення засудженого до праці не порушує норм чинного законодавства і, що особливо важливо, норм Конституції України. Піж час виконання покарання засуджені також мають змогу пройти професійну орієнтацію, яка відповідно до статті 32 Закону України “Про зайнятість населення”, в тому числі здійснюється установами виконання покарань¹⁶⁶.

Крім того, праця в умовах позбавлення волі не є елементом кари та не має на меті завдання засудженому фізичних страждань, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження із засудженими. Залучення до праці спрямоване, насамперед, на приучення засуджених ставитися до праці як до позитивної та необхідної складової їх життя, у тому числі й подальшого життя на волі. Такі ж вимоги ставлять до праці ув’язнених Європейські пенітенціарні правила. Необхідно, щоб звільнившись із установи виконання покарань, особа мала певні навички та вміння, які дозволять їй знайти “законні” засоби для існування та допоможуть безболісно увійти у життя на волі.

Ще одним об’ємним сектором регулювання життя засудженого нормативно-правовими актами є забезпечення підтримки його зв’язку із зовнішнім світом. На пенітенціарному етапі ресоціалізації таке забезпечення прав (комунікація з рідними, можливість знайомитися із новинами, надсилати кореспонденцію) особи має виняткове значення, адже уже саме по собі поміщення особи до установи виконання покарання неминуче тягне за собою переривання безпосередніх родинних зв’язків, обмежений доступ до інформаційних ресурсів тощо.

На пенітенціарному етапі ресоціалізації засуджена особа адаптується до умов позбавлення волі, режиму, обмежень звичних йому благ, засобів перевиховання та виправлення. Зв’язок із людьми

¹⁶⁶ Про зайнятість населення: Закон України від 05.07.2012 // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 24. – С. 243

поза УВП у цей період є важливим сегментом, який дозволяє їм підтримувати здоровий людський діалог та не почуватися ізольованими. Відповідно до вимог статті 113 Кримінально-виконавчого кодексу України, засудженим дозволяється одержувати і відправляти листи і телеграми за свій рахунок без обмеження їх кількості¹⁶⁷. Щоправда коло адресатів дещо обмежене: листування між засудженими, які перебувають у місцях позбавлення волі і не є родичами, допускається тільки з дозволу адміністрації установи виконання покарань на підставі письмової заяви засудженого. Законодавець також наділяє уповноважену особу (інспектора) повноваженням переглядати вхідну (вихідну) кореспонденцію, крім передбачених законом випадків (листи, що адресуються (відповіді, які надходять) Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини, Європейському суду з прав людини, іншим відповідним органам міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, уповноваженим особам таких міжнародних організацій, до суду та прокуророві чи захиснику у кримінальному провадженні, що здійснює свої повноваження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України).

Ще одне обмеження стосовно листів передбачене Інструкцією з організації перегляду кореспонденції (листування) осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах: листи, виконані тайнописом, шифром або із застосуванням інших умовностей, написані нерозбірливим почерком, а також відомості, що не підлягають розголошенню, адресату не надсилаються, засудженим або особам, узятим під варту, не вручаються, а вилучаються¹⁶⁸.

Як невід'ємний елемент загального режиму та форма зв'язку із зовнішнім світом для ув'язнених Європейські пенітенціарні правила передбачають систему відпусток з пенітенціарної установи. Ув'язнені, які погодились на таку систему, можуть бути задіяні у програмі відновлення справедливості та загладжування своєї провини за скоєні злочини.

¹⁶⁷ Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9-10, № 11-12, № 13. – С. 88

¹⁶⁸ Інструкція з організації перегляду кореспонденції (листування) осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах, затв. Наказом Міністерства юстиції України від 02.07.2013 № 1304/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

Українське законодавство, зокрема, Інструкція про порядок надання засудженим короткочасних виїздів за межі установ виконання покарань, передбачає, що засудженим, які тримаються у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, дільницях соціальної реабілітації виправних колоній мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання і виправних колоніях середнього рівня безпеки та виховних колоніях, дозволяються короткочасні виїзди за межі колонії на території України на строк не більше семи діб, не включаючи часу, необхідного для проїзду в обидва кінці (не більше трьох діб), у зв'язку з винятковими особистими обставинами (смерть або тяжка хвороба близького родича, що загрожує життю хворого; стихійне лихо, що спричинило значну матеріальну шкоду засудженому або його сім'ї; одержання медичної допомоги, якщо така допомога не може бути надана на території відповідного місця позбавлення волі)¹⁶⁹.

Засудженим до обмеження волі також може бути дозволено короткочасні виїзди за межі виправного центру за необхідності звернутися в медичний заклад з приводу захворювання чи лікування (за наявності відповідного медичного висновку), складання іспитів у навчальному закладі, попереднього вирішення питань трудового і побутового влаштування після звільнення, у разі виникнення інших життєво необхідних обставин, які потребують присутності засудженого (народження у засудженого дитини за наявності свідоцтва про її народження тощо).

У національній практиці виконання покарань дозвіл на короткочасне залишення території установи виконання покарання застосовується як засіб заохочення. За сумлінну поведінку і ставлення до праці засудженим до обмеження волі може бути надано дозвіл на виїзд до близьких родичів за межі виправного центру на святкові, неробочі та вихідні дні не більше одного разу на місяць.

Окрім можливості для засуджених спілкуватися завдяки листуванню, побаченням та телефонному зв'язку, законодавець передбачає й інші сучасні засоби комунікації. Розвиток технологій

¹⁶⁹ Інструкція про порядок надання засудженим короткочасних виїздів за межі установ виконання покарань, затв. Наказом Міністерства юстиції України від 22.11.2011 № 3361/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

та розширення інформаційного простору завдяки активному використанню глобальної мережі для поширення інформації диктує вимогу забезпечення доступу засуджених до Інтернету. Для організації надання засудженим послуг доступу до глобальної мережі у відокремлених приміщеннях житлової зони поза межами локальних дільниць відділень соціально-психологічної служби обладнується інтернет-клас. Перелік веб-ресурсів, до яких надається доступ для користування засудженими, затверджується комісією установи у складі начальника та керівників структурних підрозділів УВП. Забороняється доступ засуджених до веб-ресурсів, не включених до переліку, і таких, що демонструють жорстокість, насильство, агресію, носять еротичний або порнографічний зміст, а також до соціальних мереж та користування електронною поштою (користування засудженими засобами IP-телефонії та відеозв'язку через мережу Інтернет (Skype) можливе з дозволу комісії). Засудженим у цьому процесі надається активна роль. Відповідно до Порядку організації надання засудженим доступу до глобальної мережі Інтернет, щомісяця вони мають право подавати заяви про розширення переліку доступних веб-ресурсів, подаючи при цьому власні пропозиції¹⁷⁰.

Незважаючи на обмеження, які застосовуються до засуджених, законодавець не усуває таких осіб від участі й у цивільних і сімейних правовідносинах. Наприклад, у Роз'ясненні щодо державної реєстрації шлюбу з особами, засудженими до позбавлення волі, від 20.07.2011 року Міністерство юстиції зазначає, що ізоляція особи від суспільства не може бути абсолютною, і перебування особи у пенітенціарній установі не є підставою для обмеження конституційного права на шлюб та сім'ю. Проте його забезпечення передбачає залучення до цього процесу адміністрації установи, в якій утримується засуджений. Саме на неї покладено обов'язок забезпечення осіб, що збираються одружитись, відповідними документами, а також обрання приміщення проведення державної реєстрації шлюбу¹⁷¹. Окрім

¹⁷⁰ Порядок організації надання засудженим доступу до глобальної мережі Інтернет, затв. Наказом Міністерства юстиції України від 01.08.2014 № 1275/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

¹⁷¹ Роз'яснення Міністерство юстиції України щодо державної реєстрації шлюбу з особами, засудженими до позбавлення волі від 20.07.2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

того, що державна реєстрація шлюбу проводиться за місцезнаходженням установи виконання покарання, решта процедурних дій здійснюється на загальних підставах, передбачених законодавством України.

Відповідно до Порядку забезпечення речовим майном засуджених, які відбувають покарання в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах, засуджені мають право придбавати предмети першої необхідності, у тому числі речове майно, не передбачене нормами належності та не заборонене до використання в УВП, отримувати через посилки (передачі), придбавати за безготівковим розрахунком у крамницях установ постільні речі, білизну, одяг та взуття встановленого зразка, спортивний одяг і взуття, мати предмети власного речового майна замість аналогічних предметів, передбачених нормами належності, користуватися послугами з ремонту білизни, одягу та взуття за рахунок коштів, що знаходяться на особових рахунках. Водночас засуджені не наділені правомочністю розпоряджатися майном: їм заборонено продавати, дарувати або відчужувати в інший спосіб на користь інших осіб предмети речового майна¹⁷².

Ці та інші заходи, передбачені законодавцем у галузевому законодавстві, спрямовані на збереження у засудженого соціально корисних навичок, демонстрацію йому доброї волі держави, яка в умовах виконання покарання намагається максимально пом'якшити його повторну інтеграцію у суспільство.

Попри все це кримінально-виконавче законодавство передбачає суворі обмеження для засуджених з метою досягнення мети та цілей кримінального покарання як засобу державного примусу. Зокрема, йдеться про законодавче встановлення зразків одягу, білизни та взуття для засуджених до позбавлення волі та осіб, узятих під варту; норм належності майна; переліку продуктів харчування, предметів першої необхідності, інших речей та предметів, які забороняється передавати ув'язненим і засудженим, а також користуватися та зберігати при собі; час для прогулянок; порядку придбання ув'язненими і засудженими продуктів харчування та предметів першочергової потреби; обсяг передач (до

¹⁷² Порядок забезпечення речовим майном засуджених, які відбувають покарання в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах, затв. Наказом Міністерства юстиції України від 20.02.2012 № 280/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

50 кг на місяць); відрахування із заробітної плати; норм витрат мила на туалетні, санітарно-гігієнічні потреби і миття в лазні, норми та режим харчування осіб тощо.

Зазначені вище приклади нормативно-правового регулювання процесу ресоціалізації стосуються її пенітенціарного періоду. На постпенітенціарному етапі за участі і при сприянні громадських і соціальних інститутів, з належним урахуванням інтересів засуджених і потерпілих національним і міжнародним законодавством передбачено створення сприятливих умов для реінтеграції колишніх в'язнів у суспільство в найбільш сприятливих умовах (Резолюція 45/111 Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 року “Основні принципи поводження з в'язнями”).

Виконанню зазначеної рекомендації сприяє новий для української практики інститут соціального патронажу (допомога звільненим особам шляхом здійснення комплексу правових, економічних, організаційних, психологічних, соціальних та інших заходів, зокрема, надання послуг, спрямованих на їх соціальну адаптацію), організація якого покладена на центральні і місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, об'єднання громадян, а також фізичних осіб.

Особливістю законодавства постпенітенціарного етапу ресоціалізації є переважне закріплення норм у галузевому законодавстві. Окрім Законів України “Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі”¹⁷³ та “Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк”¹⁷⁴, на цьому етапі немає зведеного акту, який би акумулював норми щодо ресоціалізації засуджених звільнених з УВП.

Обидва закони спрямовані на запобігання поверненню особи на злочинний шлях та на повторну інтеграцію таких осіб у суспільство шляхом визначення загальних засад соціальної

¹⁷³ Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі: Закон України від 01.12.1994 // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 52 . – С. 455.

¹⁷⁴ Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк: Закони України від 17.03.2011 // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 38. – С.380

адаптації осіб, участі у ній підприємств, установ та організацій, об'єднань громадян, а також фізичних осіб.

Адміністративний нагляд за особами, звільненими з установ виконання покарань, встановлюється з метою запобігання вчиненню злочинів цими особами та здійснення виховного впливу на них. Специфіка Закону України “Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі” полягає в тому, що його дія поширюється не на усіх звільнених з місць позбавлення волі осіб, а лише на деякі категорії цих осіб. Критерієм встановлення над звільненими з пенітенціарних установ адміністративного нагляду є ступінь тяжкості вчинених ними злочинів, а також ступінь виправлення та розкаяння такої особи. До них належать: засуджені до позбавлення волі за тяжкі, особливо тяжкі злочини або засуджених два і більше разів до позбавлення волі за умисні злочини, якщо під час відбування покарання їх поведінка свідчила, що вони вперто не бажають стати на шлях виправлення і залишаються небезпечними для суспільства; засуджені до позбавлення волі за тяжкі, особливо тяжкі злочини або засуджених два і більше разів до позбавлення волі за умисні злочини, якщо вони після відбування покарання або умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, незважаючи на попередження органів внутрішніх справ, систематично порушують громадський порядок і права інших громадян, вчиняють інші правопорушення; засуджених до позбавлення волі за один із злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

Законодавець визначає і чіткий термін адміністративного нагляду – від одного до двох років, але не довше ніж терміни, передбачені законом для погашення або зняття судимості. Водночас у виняткових випадках (за наявності підстави вважати, що особа, щодо якої встановлено адміністративний нагляд, залишається небезпечною для суспільства) адміністративний нагляд може бути продовжено ще на шість місяців. У разі ж, якщо піднаглядний перестав бути небезпечним для суспільства і позитивно характеризується за місцем роботи і проживання, адміністративний нагляд може бути припинений достроково.

Природно, що за час перебування особи в УВП деякі її соціальні зв'язки порушені, а то й безповоротно втрачені. Існує велика ймовірність, що за час десоціалізації засудженого різні

системи соціального життя зазнають ґрунтовних змін: стандартів освіти, вимог до працівників, правил зайняття підприємницькою діяльністю, економічних відносин тощо. За таких умов людина потребує додаткової уваги та підтримки, надання якої покладено законом на державні та соціальні інституції. Процес сприяння особі повторному входженню в соціум називається соціальним патронажем. Ця система відповідних заходів є правом особи і застосовується з її ініціативи.

До процесу соціального патронажу на різних його етапах залучені органи державної влади та місцевого самоврядування, громадські об'єднання, підприємства, установи, організації різних форм власності, окремі фізичні особи. Базовим документом, що регулює соціальний патронаж є Закон України “Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк”, проте це не єдиний законодавчий акт, покликаний врегульовувати дане питання. Відповідно до п. а ч. 1 статті 34 Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні”, до відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належить здійснення згідно із законодавством заходів соціального патронажу щодо осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк¹⁷⁵. Трудове законодавство відносить до категорій громадян, що мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню осіб, звільнених після відбуття покарання або примусового лікування. Порядок взаємодії суб'єктів соціального патронажу звільнених осіб закріплює повноваження відповідних органів щодо виявлення звільнених осіб, які потребують допомоги та побутового влаштування, з метою своєчасної організації заходів соціального патронажу, зокрема, через мережу спеціалізованих установ, профілактики повторних злочинів, запобігання розповсюдженню соціально небезпечних хвороб та соціальної адаптації звільнених осіб.

Даний Порядок досить детально регламентує шляхи сприяння реінтеграції особи у суспільство різними органами державної влади, державних установ. Наприклад, адміністрація установ виконання покарань з'ясовує потреби засуджених, які звільняються, стосовно працевлаштування, побутового

¹⁷⁵ Про місцеве самоврядування в Україні: Закону України від 21.05.1997 // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – С. 170

влаштування, направлення до спеціалізованих установ для звільнених, інформує про виявлених осіб, які після звільнення потребуватимуть допомоги та влаштування до спеціалізованих установ, органи праці та соціального захисту населення. Органи внутрішніх справ забезпечують охорону громадського порядку в центрах соціальної адаптації, закладах соціального обслуговування, спеціальних будинках-інтернатах та інших закладах соціальної підтримки (догляду), проводять профілактичну роботу серед засуджених, які є клієнтами спеціалізованих установ соціальної адаптації, здійснюють адміністративний нагляд за особами, щодо яких його встановлено. Органи праці та соціального захисту населення вживають заходів стосовно влаштування до будинків-інтернатів, направляють звільнених осіб до відділень організації надання адресної натуральної та грошової допомоги. Центри соціальної адаптації здійснюють соціальний супровід звільнених осіб шляхом визначення індивідуальних потреб звільнених осіб, розроблення індивідуальних програм їх соціальної адаптації та моніторингу і контролю за їх виконанням. Заклади охорони здоров'я забезпечують проведення за направленням органів праці та соціального захисту населення, центрів соціальної адаптації, центрів соціальних служб для сім'ї дітей та молоді, закладів соціального обслуговування, а також у разі самостійного звернення звільненої особи медичного обстеження з метою виявлення соціально небезпечних та інфекційних хвороб, видають звільненій особі за результатами обстеження довідку про стан здоров'я з обов'язковими результатами рентгенівського обстеження органів грудної порожнини та у разі її згоди з результатом тесту на ВІЛ-інфекцію, направляють у разі потреби для проведення огляду до медико-соціальних експертних комісій щодо встановлення інвалідності або до закладу охорони здоров'я для проведення лікування, забезпечують необхідними лікарськими засобами звільнених осіб, які мають право на безоплатне або пільгове забезпечення лікарськими засобами відповідно до чинного законодавства тощо.

5 лютого 2015 року Верховною Радою України прийнято Закон України "Про пробацію". Прийняття Закону є підсумком восьмирічної роботи над створенням в Україні законодавчих підстав для впровадження європейської моделі роботи з правопорушниками. Закон передбачає запровадження системи

наглядних та соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до засуджених, виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого. Метою пробації є забезпечення безпеки суспільства шляхом виправлення засуджених, запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинувачених, з метою прийняття судом рішення про міру їхньої відповідальності.

Однією з функцій органів пробації, відповідно до Закону, є здійснення нагляду та проведення соціально-виховної роботи. Планується, що ця робота буде проводитися за індивідуальним планом з урахуванням оцінки ризиків вчинення суб'єктом пробації нових злочинів, передбачатиме диференційований підхід при наданні консультативної, психологічної та інших видів допомоги, сприятиме працевлаштуванню, залученню до навчання, участі у виховних заходах та соціально корисній діяльності.

Для впровадження ресоціалізації важливим чинником у процесі пробації є пробація пенітенціарна, що передбачає підготовку осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення з метою трудового і побутового влаштування таких осіб після звільнення за обраним ними місцем проживання.

Окремі положення Закону присвячені пробації неповнолітніх (осіб віком від 14 до 18 років), яка спрямована на забезпечення їх нормального фізичного і психічного розвитку, профілактику агресивної поведінки, мотивацію позитивних змін особистості та поліпшення соціальних стосунків.

Очікується, що прийняття Закону позитивно вплине на тенденцію до зниження засуджених осіб до покарань у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, сприятиме зменшенню державних витрат на утримання слідчих ізоляторів та установ виконання покарань.

Усе це дозволяє визначити особливості законодавства, що регламентує процес ресоціалізації в Україні. По-перше, воно має розщеплений характер, а тому відповідні норми знаходимо не тільки у нормативно-правових актах кримінально-виконавчого характеру, але й інших актах галузевого законодавства (цивільне, сімейне, трудове, конституційне). По-друге, законодавець надає

перевагу формулюванню статей у бланкетний та відсильний спосіб. По-третє, законодавство пенітенціарного та пост пенітенціарного етапів ре соціалізації піддаються чіткому розмежуванню.

Сьогодні в науці кримінально-виконавчого права не розроблено класифікації законодавства, що регулює питання ресоціалізації засуджених та звільнених з пенітенціарних установ. Конструювання законодавчих актів у такий спосіб, при якому ресоціалізація не є центральним предметом регулювання жодного з них, ускладнює розроблення якісної класифікації. На підставі вище викладеного спробуємо визначити окремі види законодавчих актів у сфері ресоціалізації.

Першою підставою для класифікації визначаємо характер (зміст) нормативно-правового акта. Так, законодавство у сфері ресоціалізації можна розмежувати на те, предметом регулювання якого є ресоціалізація безпосередньо (Кримінально-виконавчий кодекс, Закони України “Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк”, “Про пробацію”) та законодавство, яке опосередковано регулює питання ресоціалізації (Кодекс законів про працю, Закон України “Про зайнятість населення”, Типове положення про центр соціальної адаптації звільнених осіб)¹⁷⁶.

За стадіями ресоціалізації нормативно-правові акти у цій сфері поділяються на ті, які діють на пенітенціарному етапі, та ті, дія яких спрямована на постпенітенціарний етап (Закони України “Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі”, “Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей”)¹⁷⁷.

Розмаїття законодавчих актів пенітенціарного етапу дозволяє виокремити інші напрямки правової регламентації. Так, законодавство пенітенціарного етапу можна умовно поділити на обмежувальне, яке встановлює межі належної поведінки

¹⁷⁶ Типове положення про центр соціальної адаптації звільнених осіб, затв. Наказом Міністерства праці та соціальної політики України 14.02.2006 № 31 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

¹⁷⁷ Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей: Закон України від 02.06.2005 // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 26. – С. 354

засуджених (Про затвердження зразків одягу, білизни та взуття для засуджених до позбавлення волі та осіб, узятих під варту¹⁷⁸, “Про норми харчування осіб, які тримаються в установах виконання покарань, слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби, ізоляторах тимчасового тримання, приймальниках-розподільниках та інших приймальниках Міністерства внутрішніх справ”) та дозвільне, покликане виявити корисну ініціативу засуджених (Положення про самодіяльні організації засуджених до позбавлення волі).

Окрему групу нормативно-правових становлять акти залежно від сфери соціального буття особи, які вони регулюють – це ті, що стосуються організації навчального процесу, праці, відпочинку, виправлення, виховання, соціально-психологічної роботи, культурного і духовного розвитку тощо (Положення про навчальний центр при кримінально-виконавчій установі закритого типу, Порядок організації виробничої діяльності та залучення засуджених до суспільно корисної праці на підприємствах виправних центрів, виправних та виховних колоній Державної кримінально-виконавчої служби України¹⁷⁹, Інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі). Наступний критерій для класифікації законодавства пенітенціарного етапу має суб’єктно-об’єктний характер: нормативно-правові акти, що регламентують внутрішні відносини (Інструкція про порядок і умови утримання засуджених, узятих під варту та затриманих військовослужбовців, Правила внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України, Положення про організацію лазне-прального обслуговування осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах, Порядок забезпечення речовим майном засуджених, які відбувають

¹⁷⁸ Про затвердження зразків одягу, білизни та взуття для засуджених до позбавлення волі та осіб, узятих під варту: Наказ Міністерства юстиції України від 25.11.2014 № 1985/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

¹⁷⁹ Порядок організації виробничої діяльності та залучення засуджених до суспільно корисної праці на підприємствах виправних центрів, виправних та виховних колоній Державної кримінально-виконавчої служби України: Наказ Міністерства юстиції України від 03.01.2013 № 26/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

покарання в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах,) та зовнішні відносини (Порядку організації надання засудженим доступу до глобальної мережі Інтернет, Інструкція про порядок надання засудженим короткочасних виїздів за межі установ виконання покарань).

Окремо варто згадати про законодавство, яке регулює функціонування органів державної влади, інститутів громадянського суспільства, підприємств, установ, організацій різної форми власності, що беруть участь в ресоціалізації осіб. Наприклад, Закони України “Про Державну кримінально-виконавчу службу України”, “Про місцеве самоврядування в Україні”, “Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк”, Положення про спостережні комісії, Положення про піклувальні ради при спеціальних виховних установах, Положення про відділення соціально-психологічної служби, Порядок взаємодії установ виконання покарань та суб’єктів соціального патронажу під час підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, Порядок взаємодії суб’єктів соціального патронажу звільнених осіб, Типові положення про заклади соціального захисту для бездомних осіб та звільнених осіб, Типове положення про центр соціальної адаптації звільнених осіб, Інструкція про порядок організації здійснення адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі тощо. Зазначені нормативно-правові акти регулюють питання громадського контролю за дотриманням прав, основних свобод і законних інтересів засуджених та звільнених з УВП, механізм сприяння органам і установам виконання покарань у їх виправленні і ресоціалізації, залучення до цієї діяльності громадських організацій, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності та громадян, сприяння адміністрації установ виконання покарань у проведенні соціально-виховної роботи із засудженими особами, організації їх загальноосвітнього та професійно-технічного навчання, запобігання бездомності осіб, які звільняються з установ виконання покарань, застосування передбачених законом засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, сприяння трудовому та побутовому

влаштуванню осіб, звільнених від відбування покарання, та їх соціальної адаптації тощо.

Таким чином процес ресоціалізації в Україні можна вважати достатньо врегульованим нормативно-правовими актами: на рівні законів закріплене законодавче визначення ресоціалізації, окреслено коло суб'єктів, які здійснюють та сприяють ресоціалізації засуджених та звільнених з установ виконання покарань, зазначено основні напрямки та форми ресоціалізації. Деталі проведення ресоціалізації містяться у відомчих документах (наказах, інструкція відповідних органів), а також у рекомендаціях фахівців різних галузей (права, психології, педагогіки, соціології), які хоч не мають правового значення, але є важливими з огляду на комплексність ресоціалізації як політико-правового та соціокультурного явища.

Використана література

1. Constitution of Finland of 11 June 1999 [Електронний ресурс] // Finland Parliament Official Site. Режим доступу: <http://web.eduskuNota.fi/Resource.phx/parliameNot/relatediNoformatioNo/c oNostitutioNo.htx>
2. Constitution of Romania // Romania Parliament Official Site. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.cdep.ro/pls/dic/site.page?deNo=act2_2&par1=3#t3c1s3a74
3. Ващенко Р. В. Організаційно-правові питання ресоціалізації засуджених | Ващенко Р. В. // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ. – Київ : КІВС, „МП Леся”, 2003. – № 8. – С. 29-37.
4. Виправлення та ресоціалізація засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки : автореф. дис ... канд. юрид. наук / О. О. Шкута . – Дніпропетровськ : Б.в., 2011 . – 20 с.
5. Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила: Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць від 12.02.1987 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua
6. Загальна декларація прав людини і громадянина : від 10.12.1948 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua
7. Інструкція з організації перегляду кореспонденції (листування) осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах, затв. Наказом Міністерства юстиції України від 02.07.2013 № 1304/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

8. Інструкція про порядок надання засудженим короткочасних виїздів за межі установ виконання покарань : затв. Наказом Міністерства юстиції України № 3361/5 від 22.11.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua
9. Інструкція про порядок надання засудженим короткочасних виїздів за межі установ виконання покарань : затв. Наказом Міністерства юстиції України від 22.11.2011 № 3361/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua
10. Інструкція про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі : затв. Наказом Міністерства юстиції України від 07.03.2013 № 396/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua
11. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання : від 10.12.1984 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua
12. Конституція Італійської Республіки. Конституції государств Европы : В 3-х т. / под общ. ред. Л. А. Окунькова. – Москва : Норма, 2001. – Т. 2. – С. 95-133.
13. Конституція Республіки Польща. Конституції государств Европы : В 3-х т. / под общ. ред. Л. А. Окунькова. – Москва : Норма, 2001. – Т. 2. – С. 673-733
14. Конституція Федеративної Республіки Германия. Конституції государств Европы : В 3-х т. / под общ. ред. Л. А. Окунькова. – Москва : Норма, 2001. – Т. 1. – С. 565-637.
15. Конституція Швейцарської Конфедерації. Конституції государств Европы : В 3-х т. / под общ. ред. Л. А. Окунькова. – Москва : Норма, 2001. – Т. 3. – С. 531-581.
16. Конституції Болгарії // Конституції держав (країн) світу [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://worldconstitutioNs.ru/?p=791>
17. Конституції Латвії // Конституції держав (країн) світу [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://worldconstitutioNs.ru/?p=116>
18. Конституції Сербії // Конституції держав (країн) світу [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://worldconstitutioNs.ru/?p=369>
19. Конституції Чехії // Конституції держав (країн) світу [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://worldconstitutioNs.ru/?p=106>
20. Конституція Іспанського Королівства // Конституції держав (країн) світу [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://worldconstitutioNs.ru/archives/149> – С.25
21. Конституція України від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141

22. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9-10, № 11-12, № 13 . – С. 88.
23. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 3-4. – С. 21
24. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями від 30.08.1955 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua
25. Основні принципи поводження із в'язнями : Резолюція 45/111 Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua
26. Положення про відділення соціально-психологічної служби, затв. Наказом Міністерства юстиції України від 04.11.2013 № 2300/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua
27. Положення про дільницю карантину, діагностики і розподілу засуджених : затв. Наказом Міністерства юстиції України від 04.11.2013 № 2300/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua
28. Положення про навчальний центр при кримінально-виконавчій установі закритого типу : затв. Наказом Міністерства освіти і науки України, Міністерства юстиції України від 19.12.2013 № 1794/2691/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua
29. Положення про самодіяльні організації засуджених до позбавлення волі : затв. Наказом Міністерства юстиції України від 04.11.2013 № 2300/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua
30. Порядок взаємодії суб'єктів соціального патронажу звільнених осіб : затв. Наказом Міністерства соціальної політики України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства юстиції України № 429/831/769/3279/5 від 07.11.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua
31. Порядок забезпечення речовим майном засуджених, які відбувають покарання в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах : затв. Наказом Міністерства юстиції України від 20.02.2012 № 280/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua
32. Порядок організації виробничої діяльності та залучення засуджених до суспільно корисної праці на підприємствах виправних центрів, виправних та виховних колоній Державної кримінально-виконавчої служби України : наказ Міністерства юстиції України від 03.01.2013 № 26/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua
33. Порядок організації навчання у загальноосвітніх навчальних закладах при виправних колоніях та слідчих ізоляторах, що належать

до сфери управління Державної пенітенціарної служби України : затв. Наказом Міністерства освіти і науки України, Міністерства юстиції України 10.06.2014 № 691/897/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

34. Порядок організації надання засудженим доступу до глобальної мережі Інтернет : затв. Наказом Міністерства юстиції України від 01.08.2014 № 1275/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua
35. Правила внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України : затв. Наказом Міністерства юстиції України від 18.03.2013 № 460/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua
36. Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі : Закон України від 01.12.1994 // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 52 . – С. 455.
37. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23.06.2005 // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 30. – С. 409.
38. Про загальну середню освіту : Закону України від 13.05.1999р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 28. – С. 230.
39. Про зайнятість населення : Закон України від 05.07.2012р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 24. – С. 243.
40. Про затвердження зразків одягу, білизни та взуття для засуджених до позбавлення волі та осіб, узятих під варту : наказ Міністерства юстиції України від 25.11.2014р. № 1985/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua
41. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань : наказ Міністерства юстиції України № 2186/5 від 29.12.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.
42. Про місцеве самоврядування в Україні : Закону України від 21.05.1997 // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – С. 170.
43. Про освіту : Закону України від 23.05.1991// Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 34. – С. 451.
44. Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей : Закон України від 02.06.2005 // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 26 . – С. 354.
45. Про професійно-технічну освіту : Закону України від 10.02.1998р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 32. – С. 215.
46. Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк : Закони

України від 17.03.2011р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 38. – С.380.

47. Роз'яснення Міністерство юстиції України щодо державної реєстрації шлюбу з особами, засудженими до позбавлення волі від 20.07.2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua
48. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Харків: Консум, 2001. – 656 с. – С. 488-489.
49. Типове положення про центр соціальної адаптації звільнених осіб : затв. Наказом Міністерства праці та соціальної політики України 14.02.2006 р. № 31 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua
50. Про пробацію: Закон України від 5.02.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

*Андрій Скіць,
Тарас Гусак*

Детермінованість ресоціалізації неповнолітнього засудженого в умовах ізоляції від суспільства

Багаторічний міжнародний і вітчизняний досвід вивчення проблем пенітенціарної педагогіки вказує на численні проблеми у питанні забезпечення ефективності процесу ресоціалізації засуджених в умовах ізоляції від суспільства. Такий стан справ особливо актуальний для категорії неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, що передбачає особливі вимоги до організації і проведення соціально-виховної роботи з неповнолітніми злочинцями як основного засобу забезпечення їх ресоціалізації.

У зв'язку з цим важливого значення набуває детальний та глибокий аналіз усіх тих чинників, які визначають, обумовлюють та впливають на порядок організації та проведення соціально-виховної роботи, або, іншими словами, детермінують даний напрямок роботи.

Детермінація (від лат. *determinans* - визначати, зумовлювати) трактується як найбільш загальна категорія, що характеризує залежність одних явищ, процесів і станів від інших та свідчить про зв'язок між речами та явищами. Відповідно, детермінація розглядається як процес визначення, зумовлення, детермінування, а детермінанта - визначальний, зумовлювальний фактор, чинник¹⁸⁰.

У якості детермінант соціально-виховної роботи з неповнолітніми засудженими представлено комплекс зовнішніх та внутрішніх чинників, які обумовлюють зміст, особливості та порядок її проведення. Залежно від підходів та вибору критеріїв визначено різні детермінанти, які обумовлюють ті чи інші особливості соціально-виховної роботи як специфічного виду соціально-педагогічної діяльності (мотиваційні, психологічні, соціально-економічні, управлінсько-організаційні, матеріально-технічні і т. д.).

Нами зацентовано увагу на соціально-педагогічних детермінантах соціально-виховної роботи як найбільш важливих чинниках, які обумовлюють її мету, зміст, порядок проведення тощо.

Так як основним змістом соціально-педагогічної діяльності є допомога людині у процесі успішної інтеграції в суспільство і зміні

¹⁸⁰ Криминология : учебник для юр. вузов / под общ. ред. А. И. Долговой. Москва : Издательская группа НОРМА–ИНФРА, 1999. 181 с. С.181.

тих обставин, які цьому заважають, соціально-педагогічна діяльність в будь-яких її різновидах, в першу чергу, передбачає орієнтацію на особистість. Саме тому, в якості соціально-педагогічних детермінант соціально-виховної роботи з неповнолітніми засудженими, нами розглянуто характеристики особистості дитини-злочинця.

Очевидним є те, що лише за умови, коли через призму конкретної особистості неповнолітнього злочинця може будуватися весь процес організації соціально-виховної роботи з ним (діагностика та постановка конкретної мети стосовно конкретного вихованця, індивідуальний підбір та реалізація форм та методів, визначення та залучення необхідних суб'єктів виховного впливу тощо), можна досягнути успіхів у поверненні його до соціально-нормативного життя в суспільстві. З цього приводу варто відзначити позицію відомого американського державного діяча Р. Кларка, який стверджував, що «метою покарання є соціальне відновлення особистості злочинця. Воно передбачає програму соціального відновлення особистості із урахуванням особливостей кожного ув'язненого»¹⁸¹.

Сьогодні важко однозначно дати визначення терміну **«особистість неповнолітнього засудженого»**. Головною проблемою з цього напрямку, яка протягом багатьох років обговорюється та дискутується вченими, є співвідношення спадкових, вроджених якостей (біологічний чинник) та набутих у процесі життя та взаємодії з оточуючим суспільством особливостей (соціальний чинник) в детермінації злочинної поведінки. Аналіз історичного розвитку та результатів досліджень дає нам протилежні наукові позиції з повною абсолютизацією важливості спадковості (Ч. Ломброзо¹⁸², З. Фройд¹⁸³, Е. Фромм¹⁸⁴, У. Шелдон¹⁸⁵, та інші) або виключно соціального оточення (Е.Дюркгейм¹⁸⁶, Г.Лебон¹⁸⁷, Г.Тард¹⁸⁸ Дж.Уотсон¹⁸⁹, та інші).

¹⁸¹ Радов Г. Пенітенціарна ідея : Думки на тему. Київ : МП"Леся", 1997. 288 с. С.85.

¹⁸² Ломброзо Ч. Преступный человек. Мидгард, 2005. 876 с.

¹⁸³ Фройд З. Вступ до психоаналізу. Київ : Основи, 1998. 709 с.

¹⁸⁴ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва : АСТ, 2004. 635 с.

¹⁸⁵ William H. Sheldon, Atlas of Men. New York : Harper and Brothers, 1954.

¹⁸⁶ Дюркгейм Е. Соціологія. Її предмет, метод, призначення. Москва : Канон, 1995. 351с.

Досить аргументованим є розгляд цього питання з позицій діалектичного матеріалізму як загального методу дослідження природи, науки і мислення. Між біологічним і соціальним в структурі особистості злочинця є взаємообумовленість та взаємозалежність, результатом чого є їх постійний зв'язок та розвиток. Відповідно, зроблено висновок, що при умові здійснення цілеспрямованого та правильно організованого впливу можна досягати змін як в біологічному через вплив на соціальне, так і в соціальному через корекцію біологічного.

Під поняттям «особистість неповнолітнього засудженого» ми розуміємо фізичну осудну особу відповідного віку, яка характеризується сукупністю біологічно зумовлених та набутих у процесі життя та діяльності в певному соціальному оточенні властивостей та якостей, які мають, в тому числі і асоціальну спрямованість, та в певних умовах зумовили вчинення дитиною злочину.

Звичайно, немає і не може бути двох абсолютно однакових неповнолітніх, які утримуються у виховних колоніях. Стать, вік, рівень освіти, соціальне положення, рід занять до засудження, обставини скоєння злочину, ступінь кримінальної зараженості, сформованість правосвідомості, рівень розумового розвитку та моральної занедбаності, стан психічних процесів, стан здоров'я та розвитку організму, наявність психічних відхилень та патологій і т. п. є тими обставинами, які значною мірою детермінують процес організації соціально-виховної роботи з неповнолітніми засудженими.

Саме тому, одним із завдань, яке нами розв'язувалося, це вивчення в якості детермінант соціально-виховної роботи усього комплексу характеристик особистості неповнолітнього, засудженого до позбавлення волі, як об'єкта соціально-педагогічної діяльності.

Проблеми **вивчення особистості неповнолітнього злочинця** ще в другій половині ХІХ-ого століття у своїх наукових працях розглядали такі вчені як О. Герд¹⁹⁰, Д. Дріль¹⁹¹, П. Каптерев¹⁹²,

¹⁸⁷ Лебон Г. Психология народов и масс. Москва : Академический проект, 2011. 238 с.

¹⁸⁸ Тард Г. Мнение и толпа // Психология толпы. Москва, Институт психологии РАН. 1999.

¹⁸⁹ Хрестоматия по истории психологии / под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. Москва, 1980. С. 34–44.

¹⁹⁰ Герд А. Я. Избранные педагогические труды. Москва, 1953. 208 с.

Макаренко¹⁹³. І. Сікорський¹⁹⁴, В період радянського виправно-трудового права питання вивчення неповнолітнього, засудженого до позбавлення волі розглядалися такими вченими як М. Алемаскін¹⁹⁵, І. Башкатов¹⁹⁶, В. Дєєв¹⁹⁷, О. Ковальов¹⁹⁸, О. Міхлін¹⁹⁹, М. Певзнер²⁰⁰, В. Пірожков²⁰¹, О. Селецький²⁰², О. Ушатіков²⁰³, М. Фіцула²⁰⁴ та інші.

¹⁹¹ Дриль Д. А. Учение о преступности и мерах борьбы с нею. вступ. ст. В. М. Бехтерев, М. Ковалевский, А. Ф. Кони, М. Слобожанин. СПб. : Шиповник, 1912. 702 с.

¹⁹² Каптерев П. Ф. Избранные педагогические сочинения. Под ред. А.М. Арсеньева. Москва : Педагогика, 1982. 704 с.

¹⁹³ Макаренко А.С. О воспитании / [сост. и авт. вступит. статьи В.С.Хелемендик]. 2–е изд., перераб. и доп. Москва : Политиздат, 1990. 415 с.

¹⁹⁴ Сикорский И. А. Сборник научно–литературных статей по вопросам общественной психологии, воспитанию и нервно–психической гигиене. В 5 кн. Кн. 2. Статьи по вопросам воспитания / Сикорский И. А. Киев ; Харьков : Южно–русское изд–во Ф.А. Йохансона, 1899.

¹⁹⁵ Алемаскин М. А. Воспитательная работа с подростками. Москва : Знание, 1979. 42 с.

¹⁹⁶ Башкатов И. П., Фицула М. Н. Основы исправления и перевоспитания несовершеннолетних осужденных в воспитательно–трудовых колониях. Москва, 1984. 324 с.

¹⁹⁷ Деев В. Г. Изучение индивидуальных особенностей осужденных, содержащихся в ИТУ / Рязань : РВШ МВД СССР, 1975. 72 с.

¹⁹⁸ Ковалев А. Г. Психологические основы исправления правонарушителя. Москва : Юридическая литература, 1968. 136 с.

¹⁹⁹ Михлин А. С. Личность осужденных к лишению свободы и проблемы их исправления и перевоспитания : дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 1974.

²⁰⁰ Власова Т. А., Певзнер М. С. О детях с отклонениями в развитии. Москва : Просвещение, 1973. 175 с.

²⁰¹ Пірожков В. Ф. Кримінальна психологія. Подросток в умовах соціальної ізоляції. Кн. 2–я. М. : Ось–89, 1998. 320 с.

²⁰² Селецький А. І., Тарарухін С. Д. Несовершеннолетние с отклоняющимся поведением. Київ : Вища школа, 1981. 239 с.

²⁰³ Ушатіков О. І., Тихонов Ю. С. Соціально–психологічна адаптація неповнолітніх правопорушників, що відбули покарання // Соціально–психологічні і соціально–педагогічні проблеми профілактики правопорушень неповнолітніх : збірник наукових праць. Москва, 1981. С. 65–74.

²⁰⁴ Фіцула М. М. Педагогічні проблеми перевиховання учнів. 2-е вид., доповн., переробл. –Тернопіль, 1999. 141 с.

Протягом останніх років цю проблему вивчали Т. Авельцева²⁰⁵, А. Зелінський²⁰⁶, О. Колб²⁰⁷, В. Кривуша²⁰⁸, В. Кудрявцев²⁰⁹, Н. Максимова²¹⁰, Г. Міньковський²¹¹, В. Оржеховська²¹², В. Шакур²¹³ та інші.

На основі аналізу наукових підходів та результатів вивчення практики роботи спеціальних виховних установ ДПтС України нами виділено такі соціально-педагогічні детермінанти, які визначають та зумовлюють завдання та специфічні особливості проведення соціально-виховної роботи з неповнолітніми засудженими в умовах виховних колоній:

– соціально-демографічні детермінанти, що включають в себе інформацію про вік, стать, національність, освіту, зайнятість, місце проживання, особливості сімейного виховання та соціальний статус дитини до засудження;

– кримінально-правові детермінанти, які складаються з відомостей про характер та мотиви скоєного злочину, рівень криміногенної зараженості підлітка, наявність рецидиву та повторних правопорушень, строк призначеного покарання у виді позбавлення волі тощо;

²⁰⁵ Основи громадського здоров'я: теорія і практика : навч.–метод. посіб. Т. П. Авельцева, Т. П. Басюк, О. В. Безпалько, Т. В. Журавель, Н. В. Зимівець ; Укр. фонд "Благополуччя дітей", Центр з пробл. соц. педагогіки та соц. роботи АПН України, Луган. нац. пед. ун–т ім. Т.Шевченка. Ужгород : Патент, 2008. 322 с

²⁰⁶ Зелинский А. Ф. Криминальная психология : научно–практическое издание. Київ : Юринком Интер, 1999. 240 с.

²⁰⁷ Колб О. Г. Про деякі правові та соціальні аспекти ресоціалізації осіб, звільнених з місць позбавлення волі. Право України. 2001. № 8. С. 90– 92.

²⁰⁸ Кривуша В. І. Особливості ресоціалізації неповнолітніх злочинців. Київ : МП Леся, 2000. 140 с.

²⁰⁹ Кудрявцев В. М. Социальные деформации : (Причины, механизмы и пути преодоления). Москва : ИГПАН, 1992. 133 с.

²¹⁰ Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л., Піскун В. М. Основи дитячої патопсихології : навч. посіб. Київ : Перун, 1996. 464 с.

²¹¹ Міньковський Г. М., Тузов А. П. Профілактика правонарушень серед непереноснолітніх. Київ : Політиздат України, 1987. 215 с.

²¹² Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх. Київ : ІЗМН, 1996.

²¹³ Шакур В. І. Урбанізація і злочинність : монографія. Міністерство внутр. справ України. Укр. акад. внутр. справ. Київ : Видавництво Української академії внутрішніх справ, 1996. 256 с.

– психолого-педагогічні детермінанти, що містять інформацію про сформованість правосвідомості, рівень розумового розвитку та моральної занедбаності, структуру особистості, стан психічних процесів, наявність акцентуацій, агресивності, лідерських якостей підлітків тощо;

– медико-фізіологічні детермінанти, що складаються з оцінки стану здоров'я та розвитку організму підлітка, наявності у нього психічних відхилень та патологій тощо;

– пенітенціарні детермінанти, що включають сукупність інформації про рівень пристосування вихованця до умов виховної колонії та адаптації в колективі вихованців, дотримання суворої регламентації режиму відбування покарання, поведінку і ставлення до загальноосвітнього та професійно-технічного навчання, суспільно-корисної праці, участі в роботі самодіяльних організацій засуджених тощо.

Говорячи про неповнолітніх злочинців, ізольованих від суспільства в місцях позбавлення волі нашої держави, варто відмітити значне скорочення їх чисельності протягом останніх років. Так, за останні 13 років кількість неповнолітніх у виховних колоніях зменшилась більше, ніж в три рази. Всього на кінець 2015 року у 8 виховних колоніях нашої держави відбувало покарання майже 980 вихованців, в той час як в 2000 році в 11 спеціальних виховних установах перебувало 3268 вихованців²¹⁴.

Такий стан справ став можливим внаслідок гуманізації кримінального законодавства України, більш активної практики застосування до неповнолітніх альтернативних позбавленню волі кримінальних покарань, зменшення народжуваності та чисельності дітей в Україні тощо.

Водночас, як показує аналіз, зменшення загальної кількості вихованців в сучасних умовах супроводжується значним ускладненням багатьох їх якісних показників, в першу чергу соціально-демографічних, психолого-педагогічних, кримінально-правових тощо.

²¹⁴ Відомості про криміногенний та соціально-демографічний склад засуджених, які відбували покарання у виховних колоніях протягом 2000–2012 років : відомості відділу діяльності виховних колоній, загальноосвітнього та професійно-технічного навчання засуджених Державної пенітенціарної служби України ; ДПтС. 2012. 13 с.

Так, згідно офіційної статистики ДПтС України станом на 01 січня 2010 року в порівнянні з 2000 роком у виховних колоніях нашої держави на 8,6% збільшився відсоток дітей, які виховувались в неповних сім'ях (відповідно 46,7% та 55,3%), на 15,7% збільшився відсоток сиріт (відповідно 6,7% та 22,4%), на 30% збільшився відсоток підлітків, які раніше вже вчиняли злочини та притягались до кримінальної відповідальності (відповідно 33,6% та 63,6%), на 12,8% збільшився відсоток неповнолітніх із строками покарання більше 5 років (відповідно 16,6% та 29,4%), на 13,6% зріс відсоток підлітків, засуджених за вчинення розбою та пограбування (відповідно 25,2% та 38,8%), на 5,9% збільшився відсоток дітей, засуджених за умисне вбивство та умисне тяжке тілесне ушкодження (відповідно 8,4% та 14,3%)²¹⁵.

Використана література

1. William H. Sheldon, *Atlas of Men* / William H. – New York : Harper and Brothers, 1954.
2. Алемаскин М. А. Воспитательная работа с подростками / Алемаскин М. А. – Москва : Знание, 1979. – 42 с.
3. Башкатов И. П. Основы исправления и перевоспитания несовершеннолетних осужденных в воспитательно–трудовых колониях / Башкатов И. П., Фицула М. Н. – Москва, 1984. – 324 с.
4. Відомості про криміногенний та соціально–демографічний склад засуджених, які відбували покарання у виховних колоніях протягом 2000–2012 років : відомості відділу діяльності виховних колоній, загальноосвітнього та професійно–технічного навчання засуджених Державної пенітенціарної служби України ; ДПтС. – 2012. – 13 с.
5. Відомості про криміногенний та соціально–демографічний склад засуджених, які відбували покарання у виховних колоніях протягом 2000–2012 років : відомості відділу діяльності виховних колоній, загальноосвітнього та професійно–технічного навчання засуджених Державної пенітенціарної служби України ; ДПтС. – 2012. – 13 с.
6. Власова Т. А. О детях с отклонениями в развитии / Власова Т. А., Певзнер М. С. – Москва : Просвещение, 1973. – 175 с.
7. Герд А. Я. Избранные педагогические труды / Герд А. Я. – Москва, 1953. – 208 с.

²¹⁵ Відомості про криміногенний та соціально–демографічний склад засуджених, які відбували покарання у виховних колоніях протягом 2000–2012 років : відомості відділу діяльності виховних колоній, загальноосвітнього та професійно–технічного навчання засуджених Державної пенітенціарної служби України ; ДПтС. 2012. 13 с.

8. Деев В. Г. Изучение индивидуальных особенностей осужденных, содержащихся в ИТУ / Деев В. Г. – Рязань : РВШ МВД СССР, 1975. – 72 с.
9. Дриль Д. А. Учение о преступности и мерах борьбы с нею / вступ. ст. В. М. Бехтерев, М. Ковалевский, А. Ф. Кони, М. Слобожанин. – Санкт-Петербург : Шиповник, 1912. – 702 с.
10. Дюркгейм Е. Соціологія. Її предмет, метод, призначення / Дюркгейм Е. – Москва : Канон, 1995. – 351 с.
11. Зелинский А. Ф. Криминальная психология : научно–практическое издание / Зелинский А. Ф. – Київ : Юринком Интер, 1999. – 240 с.
12. Каптерев П. Ф. Избранные педагогические сочинения / Каптерев П. Ф. ; под ред. А. М. Арсеньева. – Москва : Педагогика, 1982. – 704 с.
13. Ковалев А. Г. Психологические основы исправления правонарушителя / Ковалев А. Г. – Москва : Юридическая литература, 1968. – 136 с.
14. Колб О. Г. Про деякі правові та соціальні аспекти ресоціалізації осіб, звільнених з місць позбавлення волі / Колб О. Г. // Право України. – 2001. – № 8. – С. 90–92.
15. Кривуша В. І. Особливості ресоціалізації неповнолітніх злочинців / Кривуша В. І. – Київ : МП Леся, 2000. – 140 с.
16. Криминология : учебник для юр. вузов / под общ. ред. А. И. Долговой. – Москва : Издательская группа НОРМА–ИНФРА, 1999. – 181 с. – С. 181.
17. Кудрявцев В. М. Социальные деформации : (Причины, механизмы и пути преодоления) / Кудрявцев В. М. – Москва : ИГПАН, 1992. – 133 с.
18. Лебон Г. Психология народов и масс / Лебон Г. – Москва : Академический проект, 2011. – 238 с.
19. Ломброзо Ч. Преступный человек / Ломброзо Ч. – Мидгард, 2005. – 876 с.
20. Макаренко А. С. О воспитании / [сост. и авт. вступит. статьи В. С. Хелемендик]. – 2–е изд., перераб. и доп. – Москва : Политиздат, 1990. – 415 с.
21. Максимова Н. Ю. Основы дитячої патопсихології : навч. посіб. / Н. Ю. Максимова, К. Л. Мілютіна, В. М. Піскун. – К. : Перун, 1996. – 464 с.
22. Михлин А. С. Личность осужденных к лишению свободы и проблемы их исправления и перевоспитания : дис. ... д-ра юрид. наук / Михлин А. С. – Москва, 1974.
23. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх / Оржеховська В. М. – Київ : ІЗМН, 1996.

24. Основи громадського здоров'я: теорія і практика : навч.–метод. посіб. / Т. П. Авельцева, Т. П. Басюк, О. В. Безпалько, Т. В. Журавель, Н. В. Зимівець ; Укр. фонд "Благополуччя дітей", Центр з пробл. соц. педагогіки та соц. роботи АПН України, Луган. нац. пед. ун–т ім. Т. Шевченка. – Ужгород : Патент, 2008. – 322 с
25. Пирожков В. Ф. Криминальная психология. Подросток в условиях социальной изоляции. Кн. 2 / Пирожков В. Ф. – Москва : Ось–89, 1998. – 320 с.
26. Профілактика правонарушень среди несовершеннолетних / Миньковский Г. М., Тузов А. П. – Киев : Политиздат Украины, 1987. – 215 с.
27. Радов Г. Пенітенціарна ідея : Думки на тему / Радов Г. – Київ : МП "Леся", 1997. – 288 с. – С. 85.
28. Селецкий А. И. Несовершеннолетние с отклоняющимся поведением / Селецкий А. И., Тарарухин С. Д. – Київ : Вища школа, 1981. – 239 с.
29. Сикорский И. А. Сборник научно–литературных статей по вопросам общественной психологии, воспитанию и нервно–психической гигиене. В 5 кн. Кн. 2. Статьи по вопросам воспитания / Сикорский И. А. – Киев ; Харьков : Южно–русское изд–во Ф.А. Йохансона, 1899.
30. Тард Г. Мнение и толпа / Тард Г. // Психология толпы. – Москва, Институт психологии РАН, 1999.
31. Ушатіков О. І. Соціально–психологічна адаптація неповнолітніх правопорушників, що відбули покарання / Ушатіков О. І., Тихонов Ю. С. // Соціально–психологічні і соціально–педагогічні проблеми профілактики правопорушень неповнолітніх : збірник наукових праць. – Москва, 1981. – С. 65–74.
32. Фіцула М. М. Педагогічні проблеми перевиховання учнів / Фіцула М. М. – 2-е вид., доповн., переробл. – Тернопіль, 1999. – 141 с.
33. Фройд З. Вступ до психоаналізу / Фройд З. – Київ : Основи, 1998. – 709 с.
34. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Фромм Э. – Москва : АСТ, 2004. – 635 с.
35. Хрестоматия по истории психологии / под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. – Москва, 1980. – С. 34–44.
36. Шакун В. І. Урбанізація і злочинність : монографія / Шакун В. І. ; Міністерство внутр. справ України. Укр. акад. внутр. справ. – Київ : Видавництво Української академії внутрішніх справ, 1996. – 256 с.

*Józef Rejman,
Andrij Husak*

Resocjalizacja penitencjarna w Polsce. ważniejsze aspekty organizacyjne i metodyczne pracy z młodocianymi

Wprowadzenie

Praktyka polskich rozwiązań organizacyjno - pedagogicznych więziennictwa ma słabe odniesienia do teorii. Jest to szczególnie widoczne w tworzeniu struktur organizacyjnych zakładu karnego i warunków, które by zapewniły intensywną realizację grupowych, obejmujących całą zbiorowość skazanych programów oświatowo – wychowawczych.

To dobre zarządzanie organizacją więziennictwa i właściwa budowa struktur zakładu karnego, w połączeniu z rzeczywistymi, a nie formalnymi kwalifikacjami personelu decydują o resocjalizacyjnej efektywności zakładu karnego. Jej miarą jest realizacja celu głównego kary pozbawienia wolności, określonego przez ustawę Kodeks karny wykonawczy (Kkw), mierzonego taką trwałą zmianą w postawach społeczno - moralnych osób opuszczających zakład karny, która powoduje przestrzeganie przez nie norm prawnych²¹⁶. Wadliwa organizacja systemu penitencjarnego i zarządzanie procesami służącymi realizacji jego podstawowego (głównego) celu, a nie programy wychowawcze - w przekonaniu autorów tej publikacji stanowią główny, chociaż nie jedyny czynnik osłabiający efektywność resocjalizacji penitencjarnej w polskich zakładach karnych. One też mają skuteczną moc osłabiającą, a nawet eliminującą innowacje pedagogiczne²¹⁷.

Polskie więziennictwo od wielu już lat oceniane jest krytycznie. Przedmiotem tej krytyki jest wiele jego obszarów działalności, zwłaszcza niska efektywność resocjalizacyjna kary pozbawienia wolności. Rzadziej poddawana krytyce jest jego organizacja ograniczająca jego personelowi pedagogicznemu efektywne wykorzystanie czasu pracy na kontakty wychowawcze ze skazanymi. Stan zawodowych stosunków kadry więziennej i społeczny klimat organizacji zakładów karnych spotyka się również z negatywnymi ocenami.. Np. renomowany polski tygodnik „Polityka” – obecne relacje społeczne w

²¹⁶ Te cele określa art. 67 ustawy Kodeks karny wykonawczy z dnia 6.06.1997 r., Dz.U. z 1997 nr 90 poz. 557 • Brzmienie od 8 kwietnia 2015. Ustawa z dnia 6.02.2015 r. o zmianie ustawy - Kodeks karny wykonawczy (Dz. U. z 2015 r. poz. 431).

²¹⁷ Dowiodły tego empiryczne badania J. Rejmana. Zob. J. Rejman, *Zmiana w systemie penitencjarnym, Ograniczenia i możliwości*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2013, s.236 – 248.

zakładach penitencjarnych ukazuje jako w dużym stopniu destrukcyjne, a podstawową (resocjalizacyjną) działalność więzień jako nieefektywną²¹⁸. Podobne oceny ich klimatu społecznego można spotkać w innych polskich publikacjach..

Krytyce podlegają także inne elementy systemu penitencjarnego przez wyspecjalizowane organizacje międzynarodowe. Np. Europejski Komitet do Spraw Zapobiegania Torturom oraz Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu albo Karaniu (CPT) opublikował raport z wizyty w Polsce, która miała miejsce w dniach 5-17 czerwca 2013 r.²¹⁹. W tym raporcie Komitet wzywa polskie władze do:

- zmiany, tak szybko, jak to możliwe, ustanowionej przepisami prawnymi normy dotyczącej powierzchni mieszkalnej przypadającej na jednego osadzonego tak, by we wszystkich jednostkach penitencjarnych na jednego osadzonego przypadają co najmniej 4 m² w celach wieloosobowych i co najmniej 6 m² w celach jednoosobowych, nie wliczając w to powierzchni zajmowanej przez kąpki sanitarne znajdujące się w celach,

- podjęcia działań koniecznych dla rozwijania programów zajęć dla skazanych poza pomieszczeniem mieszkalnym (cełą). Powinno to prowadzić do tego, by każdy osadzony spędził część dnia (osiem godzin albo więcej) poza celą, angażując się w celowe i zorganizowane różnorodne zajęcia (praca, edukacja, szkolenie zawodowe, sport itd.),

- zapobiegania i zwalczania przemocy oraz zastraszania wśród skazanych,

- priorytetu przyznania skazanym poniżej 21 roku życia możliwości uczęszczania do szkoły lub na szkolenia zawodowe²²⁰.

Pomimo pozytywnych zmian sytuacja dotycząca zapewnienia osadzonym w wizytowanych przez ten europejski komitet jednostkach zorganizowanych zajęć (praca, szkolenia zawodowe, edukacja, sport itd.) - w roku 2018 nadal pozostaje niesatysfakcjonująca. Co się tyczy w szczególności aresztów śledczych, to ze względu na niemal zupełny brak

²¹⁸ Piotr Pytlakowski, Jak się siedzi, w: Polityka, Nr 16 (3005), 15 – 21.04.2015, s. 26 -28.

²¹⁹ <http://ms.gov.pl/pl/informacje/news,6151,europejski-komitet-do-spraw-zapobiegania-torturom.html> - 3.05.2015 r.

²²⁰ Zob.: § 69-72 Europejskiego Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom oraz Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu albo Karaniu (CPT) - <http://ms.gov.pl/pl/informacje/news,6151,europejski-komitet-do-spraw-zapobiegania-torturom.html> - 3.05.2015.

w nich takich zajęć czyni sytuację osób w nich przebywających, znacznie gorszą od sytuacji skazanych. Dodając do tego: zbyt małą powierzchnię mieszkalną, trudną sytuację materialną panującą w niektórych z wizytowanych jednostek oraz ograniczone możliwości socjalizacji, to wszystko razem tworzy warunki opresyjne, a jednocześnie otępiające.

Pomimo licznych niedostatków strukturalno - organizacyjnych polskiego więziennictwa na uwagę zasługują humanitarne regulacje prawne dotyczące chociażby praw i obowiązków skazanych, ich kontaktów ze światem zewnętrznym, w tym z osobami najbliższymi. Podkreślić należy to, że o stanie warunków społecznych polskich więzień i możliwościach prowadzenia w nich pracy resocjalizacyjnej pośrednio decyduje polityka karna i kryminalna państwa. W Polsce powoduje ona od ponad 15 lat ustawiczne przepełnienie zakładów karnych. Nadmierna liczba osób w więzieniach uniemożliwia lub utrudnia ich funkcjonowanie, nie tylko w wymiarze społeczno - pedagogicznym, ale także remontowo- budowlanym, infrastrukturalnym i higienicznym.

Resocjalizacyjne cele i systemy kary pozbawienia wolności oraz zakłady karne

Cele kary pozbawienia wolności

Całokształt zadań związanych ze stosowaniem kary pozbawienia wolności w Polsce regulują przepisy prawa mające rangę ustawy, stanowione przez parlament (Sejm Rzeczypospolitej Polski)²²¹. Głównym jej celem kary jest uzyskanie efektu wychowawczego w stosunku do odbywającego tę karę skazanego. Efekt ten w ustawie kodeks karny wykonawczy jest zapisany w art. 67. Został on sformułowany następująco: „Wykonywanie kary pozbawienia wolności ma na celu wzbudzanie w skazanym woli współdziałania w kształtowaniu jego społecznie pożądaných postaw, w szczególności poczucia odpowiedzialności oraz potrzeby przestrzegania porządku prawnego i tym samym powstrzymania się od powrotu do przestępstwa”. Zakłady karne to organizacje, w których wykonywana jest kara pozbawienia wolności w Polsce (w języku potocznym ich nazwa to *więzienia*). Od roku 1956 usytuowane są one w resorcie Sprawiedliwości.

²²¹ Ustawa z dnia 6.06.1997 r. (Dz. U. z 1997 r. nr 90, poz. 557), Kodeks karny wykonawczy Ustawa z dnia 6.02.2015 r. o zmianie ustawy - Kodeks karny wykonawczy (Dz. U. z 2015 r. poz. 431).

W treści wyżej wymienionego przepisu można zauważyć, że ustawodawca zakłada cel minimum. A jest nim uzyskanie podczas odbywania przez skazanego kary chęci konstruktywnego współdziałania skazanego z personelem penitencjarnym, dzięki któremu będzie on zdolny i chętny do przestrzegania obowiązującego porządku prawnego.

Polski system penitencjarny - uwzględniając wielorakie czynniki etiologiczne i zróżnicowaną fenomenologię zachowań kryminalnych przewiduje różne :

- A) systemy wykonywania kary,
- B) rodzaje zakładów karnych,
- C) typy zakładów karnych.

To zróżnicowanie systemów wykonywania kary oraz rodzajów i typów zakładów karnych służy indywidualizacji penitencjarnej. Indywidualizacja ta polega na dostosowaniu środków i warunków środowiskowo – wychowawczych zakładu karnego do potrzeb terapeutyczno – resocjalizacyjnych. Uwzględnia ona przede wszystkim typologię i klasyfikację skazanych²²².

Typy i rodzaje zakładów karnych

Polskie ustawodawstwo penitencjarne oraz praktyka uwzględniają, zarówno różny stopień zagrożenia ze strony pozbawionych wolności przestępców, jak i zmiany zachodzące w ich osobowości podczas pobytu w więzieniu. Te ich znacznie zróżnicowane właściwości znajdują odzwierciedlenie w stopniu izolacji skazanych i przeciwdziałania ewentualnym zagrożeniom z ich strony. Uwzględniając te kryteria wychowawcze, osobowościowe i bezpieczeństwa zakłady karne są organizowane jako placówki typu:

1. zamkniętego²²³,
2. półotwartego,
3. otwartego²²⁴.

²²² Szerzej zob. M. Ciosek, Psychologia sądowa i penitencjarna, Wydawnictwa Prawnicze PWN, Warszawa 2001, s.198 – 210.

²²³ Kieruje się do nich skazanych stwarzających bardzo duże zagrożenie społeczne lub takie też zagrożenie dla bezpieczeństwa zakładu karnego. Wszystkie czynności skazanego w takim typie zakładu odbywają się przy bardzo ścisłej kontroli i nadzorze. Jeżeli postawa i zachowanie skazanego za tym przemawiają, przenosi się go z zakładu karnego typu zamkniętego do zakładu typu półotwartego lub otwartego. Zob. art. 89 § 1 Kkw.

²²⁴ W zakładach typu półotwartego i otwartego istnieje duża swoboda poruszania się skazanych wewnątrz ich miejsc zakwaterowania, a także prawo do ich zatrudnienia

Obok stopnia izolacji skazanych zakłady te różnią się w szczególności stopniem zabezpieczenia ochronnego skazanych oraz wynikającymi z tego ich obowiązkami i uprawnieniami w zakresie poruszania się na ich terenie i poza obrębem tych placówek. Zabezpieczenia te mają także na celu zapewnienie bezpieczeństwa, zarówno wewnątrz zakładu karnego, jak i ochrony społeczeństwa przed potencjalnymi zagrożeniami ze strony przebywających w nim przestępców.

To zróżnicowanie rozmieszczenia więźniów, stwarza możliwość wolnej progresji w postępowaniu resocjalizacyjnym. Progresja polega na różnicowaniu uprawnień, obowiązków, a zwłaszcza stopnia izolacji skazanych, w zależności od ocen zachowania i ich postępów w resocjalizacji. Progresja w postępowaniu ze skazanymi podczas odbywania kary pozbawienia wolności jest współczesną, zmodyfikowaną odmianą jednego z rozwijanych w XX wieku, zwłaszcza w krajach Europy zachodniej systemów penitencjarnych – systemu progresywnego.

Wymieniana wcześniej polska ustawa penitencyjna - Kodeks karny wykonawczy z dnia 6 czerwca 1997 r. (z późn. zmianami) stwarza formalno -prawne warunki do innowacji polegających na tworzeniu jeszcze innych zakładów niż wymienione w tym akcie prawnym w celu sprawdzenia nowych środków i metod oddziaływania na skazanych²²⁵. Te inne zakłady mogą być tworzone na podstawie innowacyjnych projektów, stanowiąc zupełnie nowe, oryginalne rozwiązania organizacyjno - pedagogiczne. Taki projekt innowacyjnego zakładu karnego dla skazanych młodocianych przedstawił Józef Rejman²²⁶. Niestety ta koncepcja, pomimo wystawionej jej bardzo pozytywnej oceny naukowej²²⁷, podobnie jak wiele innych innowacyjnych

oraz udziału w zajęciach kulturalno – oświatowych, edukacyjnych i sportowych poza terenem zakładu, przy niewielkim dozorze ze strony personelu wychowawczego a zwłaszcza ochronnego. .

²²⁵ Zob. art. 71 Ustawa z dnia 6.czerwca 1997 r. Kodeks karny wykonawczy (Dz. U. z 2015 r. poz. 431).

²²⁶ Ten projekt zawarty jest w monografii p.t. System wychowawczy zakładu penitencjarnego dla młodocianych. Model organizacji resocjalizacji. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie, Rzeszów 2000.

²²⁷ Takiej jego oceny naukowej dokonał profesor Uniwersytetu Gdańskiego Mieczysław Ciosek – recenzent wyżej cytowanej monografii. Prof. M. Ciosek jest autorem licznych publikacji z zakresu psychologii sądowej i penitencjarnej oraz

propozycji nie spotkała się z zainteresowaniem decydentów polskiego więziennictwa. Do chwili obecnej nie została ona wdrożona do praktyki.

Służący indywidualizacji podział populacji skazanych rozróżnia jeszcze rodzaje i przeznaczenie zakładów karnych. Ważnymi czynnikami je różnicującymi są:

A) wiek życia, w tym wiek w którym skazany popełnił przestępstwo,

B) doświadczenie kryminalne, związane z odbywanych kar więzienia,

C) fakt odbywania służby wojskowej w okresie popełnienia czynu przestępczego.

W oparciu o te czynniki, zarówno w polskim prawie penitencjarnym, jak i w praktyce wykonywania kary pozbawienia wolności utworzone zostały następujące rodzaje zakładów karnych:

I) dla młodocianych²²⁸,

II) dla odbywających karę po raz pierwszy,

III) dla recydywistów penitencjarnych²²⁹,

IV) dla odbywających karę aresztu wojskowego.

O skierowaniu do określonego rodzaju i typu zakładu karnego, a także orzeczonego systemu terapeutycznego wykonywania kary orzeka sąd penitencjarny. W niektórych przypadkach decyzję o skierowaniu skazanego do danego rodzaju i typu zakładu karnego podejmuje komisja penitencjarna²³⁰.

Komisji penitencjarna, to wewnętrzny organ zakładu karnego powoływany przez jego dyrektora. Ma ona kompetencje klasyfikacyjne, decyzyjne i opiniodawcze w zakresie indywidualizacji postępowania

redaktorem pracy zbiorowej, p.t. Psychologia penitencjarna, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2016.

²²⁸ W zakładzie karnym dla młodocianych odbywają karę skazani, którzy nie ukończyli 21 roku życia; w uzasadnionych wypadkach skazany może odbywać karę w tym zakładzie po ukończeniu 21 roku życia. Także dorosły, skazany po raz pierwszy, wyróżniający się dobrą postawą, może, za swoją zgodą, odbywać karę w zakładzie karnym dla młodocianych; korzysta on wtedy z takich uprawnień jak młodociany. Szerzej, art.: 10 ustawy Kodeks karny z dnia 6 czerwca 1997 r., Dz.U. z 1997 nr 88 poz. 553 • Brzmienie od 9 lutego 2015 r.

²²⁹ W zakładzie karnym dla recydywistów penitencjarnych odbywają karę dorośli skazani za przestępstwo umyślne na karę pozbawienia wolności, którzy uprzednio już odbywali takie kary.

²³⁰ S. Leleńta, Kodeks karny wykonawczy. Komentarz, Wydawnictwo C.H.BECK 1999, s. 194 -196.

resocjalizacyjnego ze skazanymi, których z różnych przyczyn nie realizuje sąd²³¹. W zakładzie karnym dyrektor może powoływać także inne organy kolegialne, w skład których mogą wchodzić również osoby z innych organizacji społecznych. Te organy kolegialne mogą podejmować decyzje związane z oddziaływaniem na skazanych, zwłaszcza z organizacją ich zatrudnienia i przygotowywaniem do zwolnienia oraz ze współpracą z instytucjami, organizacjami, stowarzyszeniami i fundacjami świadczącymi pomoc skazanym i ich rodzinom²³².

Wśród wielorakich różnic pomiędzy tymi rodzajami zakładów - zasadnicza polega na udziale i aktywności skazanych w realizacji programów resocjalizacji.

Wobec skazanych młodocianych uczestnictwo w realizowanych programach oddziaływań resocjalizacyjnych ma charakter obowiązkowy. Natomiast wobec więźniów odbywających karę po raz pierwszy i skazanych recydywistów programy resocjalizacji mają charakter oferty, są dobrowolne. Uczestnictwo w nich podejmowane są przez tych skazanych, którzy to tego mają motywację. Zakłady karne dla odbywających karę aresztu wojskowego w swej resocjalizacyjnej działalności uwzględniają również konieczność zapewnienia szkolenia wojskowego osobom w nich przebywającym.

W tych wyżej wymienionych rodzajach zakładów odbywają karę zarówno mężczyźni, jak i kobiety. Nie mają one jednak charakteru koedukacyjnego. Kobiety przebywają oddzielnie, w zakładach o różniącej się od więzień dla mężczyzn infrastrukturze, która stwarza lepsze warunki, zwłaszcza do higieny osobistej oraz do opieki nad ich dziećmi. Skazana kobieta odbywa karę w zakładzie karnym typu półotwartego, chyba że stopień demoralizacji lub względy bezpieczeństwa przemawiają za odbywaniem przez nią kary w zakładzie karnym zamkniętym.

W celu umożliwienia matce pozbawionej wolności sprawowania stałej i bezpośredniej opieki nad dzieckiem organizuje się przy wskazanych zakładach karnych domy dla matki i dziecka, w których dziecko może przebywać na życzenie matki do ukończenia trzeciego roku życia, chyba że względy wychowawcze lub zdrowotne, potwierdzone opinią lekarza albo psychologa, przemawiają za

²³¹ Szerzej; Art.75 i 76 Kkw.

²³² Szerzej: B. Stańdo – Kawecka, Prawne podstawy resocjalizacji, Kantor Wydawniczy „Zakamycze”, Kraków 2000, s.11 -112.

oddzieleniem dziecka od matki, albo za przedłużeniem lub skróceniem tego okresu²³³.

Systemy wykonywania kary

W polskich zakładach karnych istnieją 3 systemy wykonywania kary. Są to systemy:

- 1) programowanego oddziaływania,
- 2) terapeutyczny,
- 3) zwykły²³⁴.

Te systemy wykonywania kary pozbawienia wolności mają na celu stworzenie warunków sprzyjających zindywidualizowanemu postępowaniu resocjalizacyjnemu ze skazanymi, zapobieganiu szkodliwym wpływom skazanych na siebie oraz zapewnieniu im bezpieczeństwa osobistego. W celu wyboru właściwego systemu wykonywania kary, rodzaju i typu zakładu karnego oraz rozmieszczenia skazanych wewnątrz zakładu karnego - dokonuje się ich klasyfikacji. Stanowi ona podstawowe kryterium indywidualizacji²³⁵.

Tej klasyfikacji skazanych dokonuje się, z uwzględnieniem ich:

- 1) płci,
- 2) wieku,
- 3) uprzedniego odbywania kary pozbawienia wolności,
- 4) umyślności lub nieumyślności czynu przestępczego,
- 5) czasu pozostałej do odbycia kary pozbawienia wolności,
- 6) stanu zdrowia fizycznego i psychicznego, w tym stopnia uzależnienia od alkoholu, środków odurzających lub psychotropowych,
- 7) stopnia demoralizacji i zagrożenia społecznego,
- 8) rodzaju popełnionego przestępstwa.

Podstawą klasyfikacji są w szczególności wyniki badań osobowości skazanych (psychologiczne i psychiatryczne)²³⁶. Badania te przeprowadza się przede wszystkim w odpowiednich ośrodkach diagnostycznych, które powołuje Minister Sprawiedliwości, w porozumieniu z Ministrem Zdrowia. W celu podjęcia właściwej decyzji klasyfikacyjnej i określenia warunków zindywidualizowanego oddziaływania na skazanego badania uwzględniają konieczność:

²³³ Z. Hołda, K. Postulski, Kodeks karny wykonawczy. Komentarz, Wydawnictwo „Stella Maris”, Gdańsk, 1998, s.247 -248.

²³⁴ Szerzej, tenże, s. 237 – 245.

²³⁵ Zob. Art. 82. § 1 i 2 i 3 Kkw.

²³⁶ S. Lelental, op.cit. s.197 – 202.

- 1) wyjaśnienia psychologicznych i socjologicznych procesów zachowania skazanego,
- 2) zdiagnozowania ewentualnych zaburzeń psychicznych skazanego,
- 3) określenia ewentualnego postępowania leczniczego i rehabilitacyjnego.

System programowego oddziaływania

Współczesna polska doktryna resocjalizacji przestępców w warunkach pozbawienia wolności preferuje intensywne oddziaływania na skazanych młodocianych. Tej intensyfikacji służą programy oddziaływań opracowane przez specjalistyczny personel więzienny (głównie pedagogów i psychologów), z czynnym udziałem skazanego w jego przygotowaniu. W tym systemie, nazywanym „programowego oddziaływania” – obok młodocianych odbywają karę także skazani dorośli, którzy po zaznajomieniu się z jego warunkami wyrażą zgodę na współudział w opracowaniu programu, a następnie jego realizacji pod kierunkiem personelu pedagogicznego. W tych programach indywidualnego i zindywidualizowanego oddziaływania ustala się zwłaszcza: rodzaje zatrudnienia i nauczania skazanych, ich kontakty przede wszystkim z rodziną i innymi osobami bliskimi, wykorzystywanie czasu wolnego, możliwości wywiązywania się z ciężących na nich obowiązków oraz inne przedsięwzięcia niezbędne dla przygotowania skazanych do powrotu do społeczeństwa²³⁷.

Efekty tych realizowanych programów oddziaływania resocjalizującego podlegają okresowym ocenom. W zależności od uzyskiwanych efektów programy te mogą być kontynuowane, lub zostać zmodyfikowane. Mogą też one stanowić podstawę do przeniesienia skazanego do systemu terapeutycznego lub zwykłego²³⁸.

System terapeutyczny

W systemie terapeutycznym odbywają karę skazani z:

- niepsychotycznymi zaburzeniami psychicznymi, w tym skazani za przestępstwo popełnione w związku z zaburzeniami preferencji seksualnych,
- upośledzeni umysłowo,
- uzależnieni od alkoholu albo innych środków odurzających lub psychotropowych,

²³⁷ Tamże, s. 213.

²³⁸ Tamże, s. 193.

- niepełnosprawni fizycznie - wymagający oddziaływania specjalistycznego, zwłaszcza opieki psychologicznej, lekarskiej lub rehabilitacyjnej²³⁹,

- jeżeli przemawiają za tym względy lecznicze i wychowawcze, w oddziale terapeutycznym mogą odbywać karę także inni skazani, za ich zgodą.

Przy wykonywaniu kary w systemie terapeutycznym - w postępowaniu ze skazanymi uwzględnia się w szczególności potrzebę zapobiegania pogłębianiu się patologicznych cech osobowości, przywracania równowagi psychicznej oraz kształtowania zdolności współżycia społecznego i przygotowania do samodzielnego życia²⁴⁰.

System zwykły

Istotą systemu zwykłego jest brak indywidualnych i zindywidualizowanych programów resocjalizacji. Poza wypełnianiem podstawowych obowiązków wynikających z Kodeksu karnego wykonawczego – prawa skazanych mają charakter dobrowolności, są ofertą przedstawioną im do wyboru. W tym systemie wykonywania kary i w ramach posiadanych praw - skazany może korzystać z dostępnego w zakładzie karnym zatrudnienia, nauczania oraz zajęć kulturalno-oświatowych i sportowych²⁴¹.

Działalność kulturalno-oświatowa, społeczna, kultura fizyczna i zajęcia sportowe

Organizacyjne ramy oddziaływania przez kulturę

W zakładach karnych stwarza się skazanym warunki odpowiedniego spędzania czasu wolnego. W tym celu organizuje się zajęcia kulturalno-oświatowe, wychowania fizycznego i sportowe oraz czytelnictwo a także pobudza się aktywność społeczną skazanych.

Ważna jest działalność biblioteki. Jej księgozbiór oraz tytuły gromadzonych w niej czasopism uwzględniają właściwości poznawcze i zainteresowania skazanych, a także potrzeby resocjalizacyjne. Biblioteka zakładu prowadzącego szkołę wyposażona być powinna w podręczniki dla skazanych – uczniów i lektury szkolne. Struktura

²³⁹ Z. Hołda, K. Postulski, op. cit., s. 261 – 263.

²⁴⁰ Tamże.

²⁴¹ B. Stańdo – Kawecka, op. cit., s.129.

księgozbioru i metodyka pracy z czytelnikiem są szczególnie ważne w zakładach typu zamkniętego²⁴².

W działalności kulturalno - oświatowej stwarza się warunki do korzystania z urządzeń audiowizualnych w świetlicach i w celach mieszkalnych. Szeroki dostęp do multimediów zainstalowanych w celach mieszkalnych ma wiele stron ujemnych. Ich charakterystyka przekracza jednak ramy tej publikacji. Dla zintensyfikowania działalności kulturalnej, oświatowej, społecznej i sportowej skazanym można zezwolić na tworzenie zespołów angażujących się w te obszary działalności pedagogicznej. Z tych względów uzasadnione jest również zezwalanie im na nawiązywanie kontaktów oraz na współdziałanie z odpowiednimi stowarzyszeniami, organizacjami i instytucjami. W ramach tejże działalności uzasadnione względami resocjalizacyjnymi jest podejmowanie takich prac, jak np.: remonty i renowację obiektów służących działalności sportowo – rekreacyjnej lub upowszechniania kultury. Dla efektywnej realizacji tych przedsięwzięć dyrektor zakładu karnego może powołać rzeczników skazanych w celu powierzenia im zadań opiniotwórczych i konsultacyjnych²⁴³.

Cele, treści i formy zajęć oświatowo – wychowawczy i sportowych – propozycja pracy z grupami młodocianych

W ramach szeroko rozumianej i ujmowanej działalności kulturalno oświatowej, społecznej i sportowej – autorzy tej publikacji zaproponowali wzbogacenie pracy resocjalizacyjnej w polskich zakładach karnych o specjalne programy angażujących skazanych zajęć oświatowo – wychowawczych i sportowych²⁴⁴. Te adresowane dla młodocianych zajęcia do chwili obecnej w Polsce nie zostały wprowadzone do ciągłej i systematycznej pracy ze skazanymi.

Obok oddziaływań indywidualnych, z pojedynczym skazanym, konieczne jest podejmowanie pracy grupowej, z różnej wielkości grupami skazanych, wyłonionymi na podstawie różnych kryteriów (np.: klasa szkolna, grupa zajęciowa²⁴⁵ grupa robocza, samorząd, starsi cel,

²⁴² Tę problematykę prezentuję J. Rejman. Tenże: System wychowawczy..., op.cit., s. 181 – 186.

²⁴³ Z. Hołda, K. Postulski, op. cit., s. 309.

²⁴⁴ Zostały one opisane w monografii: J. Rejman, system wychowawczy...op. cit., s.162 -178.

²⁴⁵ Jest to grupa formalna utworzona w celu uczestnictwa w obowiązkowych zajęciach oświatowo -wychowawczych.

zespół czytelniczy, zajęcia ze skazanymi nowoprzybyłymi do zakładu, kandydatami do szkoły i in.).

Według tejże propozycji programowo – metodycznej zespół wychowawców zakładu karnego²⁴⁶, konstruuje programy grupowych - obowiązkowych zajęć oświatowo – wychowawczych. Obejmują one 5 tematycznych dziedzin, realizowanych z odpowiednio licznymi grupami skazanych, w wymiarze 1 godziny tygodniowo dla każdej grupy. Są to zajęcia obejmujące problematykę:

- przysposobienia do życia w rodzinie²⁴⁷,
- społeczno – prawną,
- środowiskową - do dyspozycji wychowawcy grupy,
- z przyrody i techniki,
- wychowania fizycznego ze zdrowotnym²⁴⁸.

Oddziaływania indywidualne i grupowe powinny być częścią komplementarnej całości oddziaływań resocjalizacyjnych składającej się ponadto na społeczny klimat zakładu, jego i jego kulturę pedagogiczną oraz organizacyjną²⁴⁹.

Te środowiskowe determinanty skuteczności oddziaływań indywidualnych w warunkach zakładu karnego decydują, iż na pierwszy plan w programach działania wysuwana jest problematyka kształtowania środowiska społecznego osób, pozbawionych wolności, ze szczególnym zaakcentowaniem osłabiania destrukcji podkultury więziennej zakłócającej prospołeczne, wychowawcze wpływy²⁵⁰.

²⁴⁶ Przy konstruowaniu takich programów celową jest konsultacja ze specjalistami z poza zakładu karnego.

²⁴⁷ Por. J. Rejman, Przygotowanie do życia w rodzinie - aspekty zdrowotne i społeczne”, w: «Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки», № 13, Луцк 2010, Педагогічні науки, s.244 -250.

²⁴⁸ J. Rejman, Rola wychowania fizycznego w profilaktyce zaburzeń rozwoju społecznego i w resocjalizacji (wraz z D. Pstrąg), w: Сприяння здоров'ю дітей та молоді: теоретико – методичні аспекти, ред. Гусак П.М., Луцьк 2009, с. 426 – 438.

²⁴⁹ L. Pytka, Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej im. M. Grzegorzewskiej, Warszawa 2008, s. 174 – 185.

²⁵⁰ Zjawiska „drugiego życia” mają istotne znaczenie, związane nie tylko z funkcjonowaniem skazanych w środowisku zakładu karnego. Dotyczy to zarówno częstotliwości, form i natężenia zachowań agresywnych i konfliktów, jak i antyspołecznego zachowania po zwolnieniu z instytucji penitencjarnej. Zob. M. Szaszkiewicz, Tajemnice grypsarki, Wydawnictwo Instytutu Ekspertyz Sądowych, Kraków 1997, s.177 i dalsze.

Bowiem tylko w miarę normalnie społecznie i kulturowo środowisko skazanych może sprzyjać, zarówno pracy indywidualnej jak i grupowej ze skazanymi.

Niektóre, przykładowe programy zajęć i zasady ich realizacji

Wymienione wyżej tematyczne dziedziny zajęć kulturalno – oświatowych zaproponowane przez autorów tej publikacji nie są jedynymi propozycjami dla polskiego więziennictwa. Takich programów powstało znacznie więcej. Ich autorami są głównie pedagodzy i psycholodzy zatrudnieni w zakładach karnych. Programy te mają wielorakie cele terapeutyczna - resocjalizacyjne i są adresowane do różnych, wysoce zróżnicowanych grup skazanych²⁵¹. Niestety, głównie ze względów organizacyjnych i kadrowych były one realizowane epizodyczne i lokalnie²⁵². Podobnie, jak wiele innych oddolnych innowacyjnych inicjatyw nie spotkały się one z aktywnym zainteresowaniem centrum zarządzania polskim więziennictwem.

Poniżej scharakteryzowana propozycja zajęć kulturalno – oświatowych stanowi pewne novum nieznanym w istniejących rozwiązaniach w Polsce dlatego, że programy te zakładają cykliczne i systematycznie prowadzone w stałym wymiarze godzin zajęcia. Są one środkiem służącym wywoływania zamierzonych zmian w nastawieniach, postawach i zachowaniach skazanych. Treści i środki wyrazu tych zajęć służące wytworzeniu sytuacji wychowawczych koncentrują się wokół człowieka, jego spraw, powinności, losów i szczęścia. Będąc nośnikami takich wartości - stają się też jednym z elementów osłabienia dehumanizujących wpływów kary pozbawienia wolności na skazanych.

Programy te zakładają jedną godzinę tych obowiązkowych dla młodocianych zajęć z każdej dziedziny w tygodniu dla liczącej nie więcej niż 25 – 30 osób grupy wychowawczej. W sumie więc w każdym tygodniu jedna grupa uczestniczy w pięciu obowiązkowych godzinach zajęć. Obowiązują one skazanego przez okres 1 roku, począwszy od daty skierowania go do zakładu karnego. Konstrukcja programu

²⁵¹ Programy te zebrała i opisała dr Monika Marczak z Uniwersytetu Gdańskiego, zob. Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez Służbę Więzienną w Polsce, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2009.

²⁵² Epizodyczność ich realizacji ukazuje raport Komisji Europejskiego Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom oraz Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu albo Karaniu (CPT) - <http://ms.gov.pl/pl/informacje/news,6151,europaeski-komitet-do-spraw-zapobiegania-torturom.html> - 3.05.2015 r.

decyduje, iż każda godzina dydaktyczna (45 min) zajęć stanowi zamkniętą całością zaplanowanego tematu. Zajęcia są prowadzone od października do czerwca. Wskazaniem jest, by w projektowaniu tych programów wykorzystane zostały uwagi instytucji, towarzystw naukowych i społecznych oraz organizacji zainteresowanych żywotnie problematyką wykonywania kary pozbawienia wolności, a także resocjalizacji przestępców.

Programy tych zajęć powinny precyzyjnie określać ich cele, a także ich problematykę (tzn. bez rygorystycznego wyznaczania wymiaru czasu realizacji poszczególnych tematów). Zakłada się również, że potrzebne do ich efektywnego prowadzenia materiały pomocnicze, formy organizacyjne oraz metody wybiera realizujący je wychowawca (nauczyciel). Ta znaczna swoboda ich wyboru pozwoli te zajęcia indywidualizować, dostosowując je zwłaszcza do:

- cech emocjonalnych,
- możliwości intelektualnych i potrzeb poznawczych,
- zaburzeń w społecznym funkcjonowaniu,
- właściwości ich grupy odniesienia (np. grupy podkulturowej).

Pojawić się mogą pytania jakie ważniejsze cele przyświecają poszczególnym dziedzinom grupowych zajęć oświatowo - wychowawczych? Jakie też najważniejsze ich treści posłużą uzyskaniu zakładanych rezultatów? Poprzez jakie formy organizacyjne, oraz za pomocą jakich metod pracy ze skazanymi do uzyskania tych efektów i celów wychowawcy powinni zmierzać?

Poniższy szkic tych zajęć pomoże w uzyskaniu odpowiedzi na te pytania.

Przysposobienie do życia w rodzinie

Na ogół nieprawidłowo funkcjonująca rodzina decyduje o zaburzonym zachowaniu się człowieka, popełnionym przestępstwie i orzeczonej przez sąd karze pozbawienia wolności. Z powodu nieprawidłowych wzorców życia rodzinnego lub ich braku młodociani wykazują brak przystosowania do współżycia i współdziałania w tej najmniejszej komórce społecznej. Nie posiadają przede wszystkim wzorców i dyspozycji do pełnienia ról męża i ojca. Także w ich postawie wobec erotyki i życia seksualnego nierzadko dominuje skrajny wulgaryzm. Kobieta dość często traktowana jest przez nich dyskryminująco, a jednocześnie przedmiotowo i eksploratorsko. Suma tych nieprawidłowych, niekiedy już utrwalonych postaw skazanych,

staje się źródłem konfliktów małżeńskich, rodzinnych, demoralizacji dzieci, rozpadu życia rodzinnego, a więc i pomnażania zjawisk patologii społecznej. Te nakreślone wyżej potencjalne zagrożenia życia rodzinnego skazanych po opuszczeniu zakładu karnego nie są jedynym uzasadnieniem wprowadzenia zajęć o tym kierunku do działalności kulturalno – oświatowej. Główne ich cele zmierzają do kształtowania – potrzebnych nie tylko w rodzinie umiejętności współżycia. Przygotowanie do życia w rodzinie może rozwijać więc dyspozycje do rozumienia drugiego człowieka, utrzymywania konstruktywnych i harmonijnych stosunków międzyludzkich w różnych grupach społecznych. Chodzi tutaj bowiem o przygotowanie skazanych, zarówno do zadań w przyszłości, po ich zwolnieniu, jak i o ukształtowanie refleksyjnego podejścia także do problemów doraźnych, związanych z sytuacjami tworzonymi przez pobyt w zakładzie karnym. Przekazywane im w toku tych zajęć informacje i wiedza o człowieku, jego problemach – stanowią podstawę oraz płaszczyznę wymiany opinii, kształtowania przekonań i konfrontacji posiadanych doświadczeń i poglądów o życiu człowieka dorosłego, ych. Tych rezultatów oczekuje się przede wszystkim w sferze poglądów, dziecka i funkcjonowania rodziny. Służą zatem osiągnięciu efektów resocjalizacyjnych przekonań i nastawień odnoszących się do człowieka oraz podstawowej komórki społecznej – rodziny.

Wśród operacyjnych celów tej dziedziny zajęć – jedynie w odniesieniu do nielicznych ich tematów dominują cele poznawcze. I tylko dotyczące takich tematów metody pracy ze skazanymi będą posiadały cechy wykładu z elementami pogadanki i dyskusji. Większość jednak problemów, najczęściej mających charakter moralnych dylematów – przy zastosowaniu odpowiednich technik pracy – zmusza skazanych do trudnych dla nich wyborów moralnych, wywołuje ostre zderzenia norm przez nich uznawanych i respektowanych z normami lansowanymi przez wychowawcę. Dobrze dobrane metody i techniki sterowania grupą przez wychowawcę, sposoby prezentowanych treści i formułowanych problemów pobudzają skazanych emocjonalnie, wywołują wewnętrzne konflikty i spontaniczną wymianę myśli. Prowadzić to może do pewnych przewartościowań, zmiany nastawień, nowych wniosków oraz modyfikacji poglądów i przekonań. Obok umiejętności wychowawcy potrzebnych do wytworzenia tak spontanicznych reakcji skazanych niezbędne są pewne warunki warsztatowe. Bardzo pomocnymi okazać się mogą: odpowiednie

nagrania audycji, różnorodne filmy, głównie o tematyce obyczajowej, prawno - moralnej, fragmenty tekstów literackich, listów, uzasadnień wyroków sądowych, wycinków prasowych, itp. Konieczne jest też odpowiednie wyposażenie techniczne i przystosowanie do prowadzonych zajęć sali.

Niezależnie od każdorazowego podsumowania tych zajęć, oceną aktywności w nich skazanych wyrażające ich wkład pracy ważną będzie ocena słowna, opisowa. Na takich samych zasadach opiera się ocenianie aktywności skazanych w toku pozostałych, wyodrębnionych dziedzin obowiązkowych zajęć oświatowo - wychowawczych²⁵³. Pewne różnice pomiędzy nimi, obok treści dotyczą szczególnie ich form organizacyjnych. Za taki najbardziej wyraźny przykład tych różnic służyć mogą zajęcia z zakresu przyrody i techniki.

Zajęcia z zakresu przyrody i techniki

Scharakteryzowane wcześniej zajęcia oświatowo - wychowawcze, zawierają spory zasób treści humanistycznych o społeczeństwie i kulturze. Tymczasem do działalności praktycznej człowieka nieodzowne jest posiadanie głębszych zainteresowań otaczającą rzeczywistością przyrodniczą i rozwojem służącej mu techniki.

W odniesieniu do osób pozbawionych wolności istnieją dwie podstawowe grupy utrudnień, aby takie zainteresowania mogły być wcześniej rozwinięte oraz rozwijane podczas odbywania kary. Pierwszą stanowią wspomniane wcześniej bardzo często niekorzystne warunki rodzinno - środowiskowe oraz związane z nimi niepowodzenia szkolne skazanych, wraz z całym syndromem rozległych psychologicznych i społecznych skutków im towarzyszących. Drugą, są utrudnienia wynikające z izolacji, a więc i bardziej ograniczonych możliwości w dostępie do źródeł wiedzy oraz z zawężenia warunków pozwalających tę rzeczywistość poznawać i w niej doświadczać. Chociaż dobrze zorganizowana i kształcąca praca skazanych może mieć pozytywny wpływ na podniesienie wiedzy o przyrodzie i technice - to możliwości działalności praktycznej, która niewątpliwie może pomagać w uzyskaniu potrzebnych im umiejętności są ograniczone. Nie można bowiem zrozumieć zjawisk i praw rządzących rzeczywistością przyrodniczą i posługiwać się współczesną techniką, ani tym bardziej nauczyć się racjonalnie na tę rzeczywistość oddziaływać bez przyswojenia wiedzy, przynajmniej elementarnie ją opisujących i wyjaśniających. Takie

²⁵³ Szerzej, zob.: J. Rejman, Zmiana w polskim systemie penitencjarnym. Ograniczenia i możliwości, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2013, s. 165 – 195.

ukierunkowanie programu i procesu prowadzenia tych zajęć, eksponujących przygotowanie osób pozbawionych wolności do naturalnych warunków życia - gdzie naczelnym ich przedmiotem stają się wielorakie relacje człowieka wobec przyrody i bezpośredniego kontaktu z użytkową techniką - można też częściowo neutralizować ujemne wpływy kilkuletniej izolacji, powodującej zjawisko ich prizonizacji.

Zajęcia przyrody i techniki obejmują zagadnienia z pogranicza matematyki, fizyki, chemii, geografii, a także elementy informatyki. Popularno - naukowy charakter zajęć sprawia, że ich tematyka zawiera szereg bliskich życiu człowieka ciekawostek (które nie są nadmiernie abstrakcyjne). Jednym z tych założeń, analogicznie, jak i wcześniej opisanych zajęć przysposobienia do życia w rodzinie, jest dostosowanie ich treści przez prowadzącego je wychowawcę do takich właściwości grupy jak: zainteresowania, wiek, wykształcenie, okres oraz charakter doświadczeń zawodowych skazanych, a także uwzględnienie zgłoszonych przez nich potrzeb i dezyderatów.

Zajęcia do dyspozycji wychowawcy grupy o problematyce środowiskowej

W pracy resocjalizacyjnej na bieżąco pojawia się szereg problemów związanych z codziennym życiem podopiecznych w zakładzie penitencjarnym. Są to na ogół doraźnie powstałe w zakładzie karnym nieoczekiwane wydarzenia, np.: warunkowe zwolnienia, konflikty między skazanymi, niekiedy spotykane z ich strony przejawy bezinteresownej pomocy i opieki, zmiany w personalnym składzie zespołów samorządowych, szczególne sytuacje w życiu rodzinnym skazanych, rocznice państwowe i okolicznościowe imprezy w zakładzie oraz szereg innych zjawisk i faktów. Decydują one o potrzebie zamierzonego i celowego kontaktu wychowawcy ze swą grupą skazanych oraz nawiązywania do tych problemów oraz wydarzeń.

Wychowawcza wartość wyłącznie przypadkowych, okazjonalnych kontaktów z podopiecznymi jest na ogół niewielka. Dlatego cykliczność i systematyczność w podejmowaniu doniosłych i ważnych problemów z grupami skazanych dopełnia kontakty sytuacyjne z pojedynczymi skazanymi, podejmowane często z ich inicjatywy.

Opracowanie optymalnego programu grupowych zajęć wychowawczych, obejmującego nie tylko cele, dobór i układ treści, ale i form, metod i środków ich realizacji oraz materiałów pomocniczych, łącznie z ich doborem oraz zastosowaniem przekracza najczęściej

możliwości jednego specjalisty. To dodatkowo przemawia za opracowywaniem stałych, dość uniwersalnych programów przez zespoły teoretyków i praktyków penitencjarnych.

Zawarte w programie zajęć “do dyspozycji wychowawcy grupy” treści poznawcze służą kształtowaniu poglądów, przekonań i nastawień skazanych. Z generalnych założeń i celów zajęć wynika to, że ich formy organizacyjne i metody nie będą nastawione na dostarczanie skazanym głównie informacji. Obowiązującą w procesie realizacji tej dziedziny zajęć zasadą jest minimum werbalnych, pouczających i moralizujących czynności wychowawcy, a maksimum jego działań inspiratorskich, organizatorskich i kierowniczych. Zdecydowana większość zaleceń metodycznych, dotyczących wcześniej scharakteryzowanego przysposobienia do życia rodzinnego ma zastosowanie także przy realizacji programu zajęć do dyspozycji wychowawcy grupy. Obok wyrazistych i ekspresyjnych w swej wymowie materiałów pomocniczych oraz wytworzonych na zajęciach sytuacji - wychowawca powinien zadbać o odpowiedni dobór merytorycznie kompetentnych, a jednocześnie komunikatywnych, zaproszonych na spotkania ze skazanymi osób. Spotkania te i ich tematyka związane być powinny korespondować z tematyką zajęć. Pomocnymi z punktu widzenia celów zajęć mogą być przygotowane dyskusje, np. z udziałem kuratora, placówek pomocy społecznej, specjalistów do spraw zatrudnienia i pomocy bezrobotnym, pracowników zawodowo zajmujących się zwalczaniem narkomanii i terapią osób uzależnionych od narkotyków, pomocą rodzinie, sędziego orzekającego w sprawach rozwodowych, itp.

Wśród różnorodnych propozycji programowych - część zajęć do dyspozycji wychowawcy grupy powinna zostać przeznaczona na uczenie skazanych zachowania się na rynku pracy. Tematyka ta, ze względu na swą specyfikę celów i form zajęć wymaga specjalnego i odrębnego omówienia.

Podjmując blok tematyczny “zachowanie się na rynku pracy” należy pamiętać, że ubóstwo i jednostronność społecznych doświadczeń, szczególnie skazanych w młodym wieku, ich niepewność i zahamowania wynikające z kompleksów oraz obniżonej samooceny, niekiedy rekompensowane nonszalancją, brakiem poczucia dystansu, przesadną odwagą, zdecydowaniem itp. zachowań - mogą odwieść potencjalnego pracodawcę od decyzji zatrudnienia osoby zwolnionej z zakładu karnego. Taka odmowna decyzja może być podjęta ze względu na nietypowość zachowania się kandydata do pracy i “złe” wrażenie - z

pominięciem zupełnie dobrych i przydatnych w firmie umiejętności zawodowych penenta.

Celem zajęć poświęconych zachowaniu się na rynku pracy jest uczenie skazanych akceptowanych społecznie zachowań w różnych sytuacjach, głównie nawiązujących do ich przyszłych kontaktów z przedstawicielami instytucji zajmujących się zatrudnianiem. Zajęcia powinny przysposabiać skazanych do zachowań pozbawionych podkulturowych zabarwień, tak w sposobach werbalnego komunikowania się (mowie), jak i w mimice (gesty, poza). Właśnie sposób zachowania się wolny od form przyjętych w środowiskach przestępczych winien być lansowany przez wychowawcę jako jeden (choć nie jedyny) z koniecznych warunków pozyskania przychylności pracodawcy przez osobę poszukującą pracy.

W przysposabianiu skazanych do ról społecznych a więc i do roli pracownika - w toku prowadzonych zajęć za niezmiernie ważne należy uznać potrzebę eksponowania prawdomówności w kontaktach z ludźmi (będzie to np. ujawnienie pracodawcy przez byłego skazanego faktu karalności sądowej i pobytu w zakładzie karnym, szczerze i otwarte zreferowanie przyczyn i stosunku do popełnionego przestępstwa). Są to te płaszczyzny kontaktu skazanego z przedstawicielami instytucji zatrudniającej, które powinny być uznane za wyjątkowo ważne przez osobę realizującą tematyczny blok zajęć "zachowania się na rynku pracy".

Osoby pozbawione wolności posiadają różne, niekiedy unikalne umiejętności zawodowe, często poparte kilkuletnią praktyką. Ich przedstawienie pracodawcy w toku pierwszej rozmowy i przekonanie go do technicznych, manualnych czy artystycznych umiejętności i uzdolnień nie jest łatwe. Dlatego też, program i realizacja bloku tematycznego "zachowanie się na rynku pracy" powinny zostać nasycone ćwiczeniami w zakresie komunikowania się interpersonalnego. Symulowanie przyszłych sytuacji społecznych (np. poszukiwania pracy) przybliżyć może czekające skazanych problemy i ewentualne trudności. Takie urealnienie sytuacji - sprzyjając aktywnemu udziałowi w zajęciach - ułatwi pobudzenie uczestniczących w nich więźniów do krytycznej autorefleksji, dotyczącej zarówno swej przeszłości, jak i własnych, aktualnych kwalifikacji zawodowych.

Postawione przed zajęciami cele i służące ich osiągnięciu treści, formy organizacyjne, metody oraz techniki sprawiają, że mogą mieć one wartość zarówno resocjalizującą jak i profilaktyczną.

Wychowanie fizyczne ze zdrowotnym

Literatura traktująca o wychowawczym potencjale sportu jest niezwykle bogata, choć część zawartych w niej postulatów słabo lub w ogóle nie została naukowo sprawdzona. Pomimo istniejących luk w tym zakresie istnieją liczne badania i doświadczenia dostatecznie empirycznie zweryfikowane. Ich rezultaty nie budzą wątpliwości, co do tego, że sport ma ważne miejsce w socjalizacji człowieka i znaczący udział w rezultatach wychowania. Są to następujące, najczęściej wymieniane uogólnienia, podsumowujące wychowawcze wartości sportu, wedle, których najważniejszymi jego walorami są:

- uczenie lojalności;
- wzbudzanie altruizmu;
- uczenie samokontroli;
- wzmacnianie hartu ducha i męstwa;
- wzmacnianie uczuć patriotycznych;
- sprzyjanie dostosowaniu społecznemu ²⁵⁴.

Wśród wyników empirycznych eksploracji zwracają uwagę rezultaty badań uzyskane przez M. Sakowskiego. Dotyczą one osób uprawiających koszykówkę, piłkę ręczną, piłkę nożną i boks. Badacz ten stwierdził, iż w trakcie trwania ich kariery sportowej nastąpiły takie przemiany osobowościowe, jak: obniżenie niechlujstwa, skłonności do kradzieży, wandalizmu i kłamstw. Dalszej pozytywnej zmianie uległy takie pożądane cechy zawodników, jak: ambicja, pewność siebie, odpowiedzialność, zdyscyplinowanie²⁵⁵. Natomiast Z. Żukowska, badając przeobrażenia zachowania się osób uprawiających sport ustaliła zwiększenie się ich umiejętności współdziałania oraz podporządkowania interesów własnych interesom grupy.

Do ważnych uogólnień dotyczących wkładu sportu w uspołecznienie człowieka należą:

²⁵⁴ Szerzej, zob. K. Sas – Nowosielski, O możliwościach wykorzystania kultury fizycznej w resocjalizacji nieletnich, Wyższa Szkoła Pedagogiczna Towarzystwa Wiedzy Powszechnej w Warszawie, 2002, s. 102 – 103.

²⁵⁵ Tamże, s. 103.

– istnienie silnego pierwiastka normatywnego, który sprawia, że role społeczne w sporcie są czytelne i precyzyjnie określone, a wszelkie odstępstwa od nich natychmiast sankcjonowane,

– kształtowanie takich cech, jak systematyczność, wytrwałość, właściwe, nie powodujące negatywnych skutków znoszenie niepowodzeń i porażek,

– częste wchodzenie w socjalizująco pożądane kontakty interpersonalne.

Z badań empirycznych nad związkami uprawiania sportu z postawą i zachowaniem człowieka wypływają przekonujące wnioski i spostrzeżenia. Aktywność sportową osób społecznie niedostosowanych (czyli nie chcących lub nie potrafiących respektować powszechnie przyjętych norm społeczno – prawnych) wiążą one z właściwościami sportu silnie reintegrującymi, reedukacyjnym i resocjalizującymi. Wyniki badań do nich prowadzące wskazują, że dla osiągnięcia wyraźnych, konstruktywnych i uspołeczniających rezultatów wpływu sportu na postawy wychowanków ważne są długość czasu oraz warunki w jakich jest on uprawiany.

Pomimo istniejącej w tym zakresie wiedzy i bagażu dotychczasowej praktyki - dorobek ten jest jednak dalece niepełny. Jego niedostatki w działalności resocjalizacyjnej polegają na braku wyraźnego a więc i stałego miejsca sportu i wychowania fizycznego w całokształcie oddziaływań resocjalizacyjnych. Np. brak wyraźnie określonego miejsca i profesjonalnie wytyczonych celów wychowania fizycznego w więziennictwie sprawiają, że to, jak jest ono realizowane, zwłaszcza w zakładach penitencjarnych zależy głównie od entuzjazmu kadr, często też profesjonalnie nie przygotowanych pod względem merytorycznym do tych, wysoce specjalistycznych zadań. Istnieje więc konieczność zaproponowania i uporządkowania celów wychowania fizycznego w resocjalizacji skazanych młodocianych – w przekonaniu autorów publikacji – mogące się przyczynić się do przeobrażenia nieprofesjonalnej ich organizacji w formę masowego i intensywnego podsystemu oddziaływań terapeutycznych i korekcyjnych. Bowiem uspołecznienie jednostki poprzez proces wychowania jest tym bardziej optymalne, im bardziej wszechstronne i lepiej dobrane są jego nie kolizyjne cele a zastosowane środki są najbardziej intensywne oraz ekspansywne²⁵⁶.

²⁵⁶ Por. C. Czapów, op. cit., s. 26 – 27 i 34.

Treningiem interpersonalnym, mającym wysokie resocjalizujące wartości, bo uczącym współpracy i wzajemnej pomocy - przy jednoczesnym przestrzeganiu towarzyszącym im norm społeczno - moralnych i zasad współżycia - są odpowiednio zaprogramowane i przeprowadzone zajęcia wychowania fizycznego. Szczególnie gry i sporty zespołowe posiadają ten walor. Obfitują one w komplikujące się sytuacje, w których trzeba działać wytrwale - w sposób opanowany, świadomie i celowo, przy czym najczęściej na tle silnego podniecenia emocjonalnego. Dostarczają licznych okazji do kształtowania i utrwalania się nawyków, które w drodze generalizacji przenoszą się na stosunek do pracy, do siebie i do innych ludzi²⁵⁷.

Odpowiednio dobrana forma tych zajęć i właściwa metoda ich prowadzenia wyrabia poczucie odpowiedzialności, konsekwencji i samodyscypliny w przestrzeganiu obowiązujących reguł. Sportowa zabawa i sport wyzwalają konieczność poddania się zasadom gry, nieustannemu zdawaniu egzaminu z uczciwości i lojalności. Wszelkie przekroczenia w sporcie automatycznie odbijają się na powodzeniu, podlegają karze, bądź też spotykają się z dezaprobatą współuczestników i obserwatorów. O wartości sportowca decydują nie tylko jego rekordy, ale też zgodność jego sylwetki moralno - społecznej z normami utrwalonymi w tradycji sportowej i społecznie aprobowanymi.

Na boisku sportowym kształtują się stosunki międzyludzkie, w toku współdziałania i rywalizacji. Jest to też dogodny sposób obserwacji mikrosocjologicznych o cechach grup społecznych i układzie pozycji socjometrycznych. Wreszcie wymierność wyniku sportowego pomaga skazanemu wytworzyć obiektywny stosunek do siebie samego i innych. Sport może mieć również wartość niewielką. Dzieje się tak wówczas, kiedy podopiecznym pozostawi się zupełną swobodę inicjatywy co do organizacji, wyboru form i czuwania nad przebiegiem różnorodnych zabaw oraz rozgrywek. Program zajęć, ich organizacja i przebieg musi się opierać na podstawach teoretycznych: biologicznych, medycznych i resocjalizacyjnych. W pracy resocjalizacyjnej, szczególnie doniosłe są takie cele²⁵⁸ wychowania fizycznego jak: uczenie odpowiedzialności, dyscypliny i samodyscypliny oraz jego aspekty zdrowotne szczególnie dla niezakończonego jeszcze rozwoju fizycznego skazanych. Zajęcia z

²⁵⁷ M. Demel, Wychowanie fizyczne (z uwzględnieniem wychowania zdrowotnego), w: Pedagogika, red. B. Suchodolski, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1986, t. II, s. 582.

²⁵⁸ C. Czapów, op. cit., s. 269.

wychowania fizycznego mają także wartości terapeutyczne. Rozładowują napięcia, charakterystyczne dla stanów neurotycznych i redukują lęk. Wzmacniają także mechanizmy kontroli wewnętrznej²⁵⁹. Poprzez sport energia i popędy skazanych znajdujące często ujście w niekontrolowanych przejawach agresji, pobudliwości seksualnej, popisach siły oraz w konfliktach zostają wykorzystane w kierunku bardziej racjonalnym i właściwym. Uczestnicy zajęć sportowych, w porównaniu ze skazanymi takimi zajęciami nie objętymi wykazują więcej aktywności i energii w życiu codziennym, większą dozę optymizmu życiowego, bardziej życzliwy stosunek do personelu zakładu oraz innych odbywających karę osób²⁶⁰.

Wysokie terapeutyczne i resocjalizacyjne efekty uzyskać poprzez rekreację fizyczną i udział skazanych w zajęciach wychowania fizycznego. Ze względu na złożoność i skomplikowany charakter oddziaływań za pomocą tych zajęć, zarówno opracowaniem ich programu, jak i prowadzeniem wychowania fizycznego w unowocześnionym zakładzie karnym powinni się zająć przygotowani w tym kierunku specjaliści. Owe programy dotyczyć by mogły skazanych w różnym wieku i różnym stanie zdrowia somatycznego. Takich programów w polskim systemie penitencjarnym nie przygotowano. Według J. Rejmana – mając na uwadze terapeutyczno – resocjalizującą wartość wychowania fizycznego oraz sportu w oddziaływaniu na skazanych – autor ten proponuje od kilkunastu lat wprowadzenie tych zajęć, systematycznie realizowanych, zwłaszcza w pracy ze skazanymi młodocianymi²⁶¹.

Diagnoza - podstawą projektowania oddziaływań korekcyjnych i prognozowania kryminologicznego

Zaprojektowanie oddziaływania resocjalizującego bez rozpoznania stanu nieprzystosowania społecznego jednostki, jego opisu, wyjaśnienia

²⁵⁹ Zob. M. Demel i A. Skład, Teoria wychowania fizycznego, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1986, s. 74- 75 i dalsze.

²⁶⁰ A. Rejzner, T. Bulenda, Uwarunkowania kultury fizycznej w zakładach karnych w aspekcie realizacji prawa skazanych do tej kultury, w: Spory wokół reformy więziennictwa red. St. Walczak, Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1985, s. 206 - 207.

²⁶¹ J. Rejman, Rola wychowania fizycznego w profilaktyce zaburzeń rozwoju społecznego i w resocjalizacji (wraz z D. Pstrąg), w: Сприяння здоров'ю дітей та молоді: теоретико – методичні аспекти, ред. Гусак П.М., Луцьк 2009, с. 426 – 438.

etiologii - wraz z ukazaniem pierwotnych i wtórnych przyczyn wykolejenia²⁶² oraz jego oceny, a więc bez diagnozy jest niemożliwe. Nasuwa się jednak pytanie o warunki, które diagnoza powinna spełniać, by najlepiej służyć projektantom działalności korekcyjnej. Bez wątpienia powinna ona w szczególności:

- koncentrować się na opisie tych zachowań skazanego, które obrazują jego funkcjonowanie społeczne,

- eksponować wyjaśnienie tych mechanizmów zachowań skazanego, które umożliwiają trafne przewidywanie jego postępowania, a przede wszystkim ukazują, co w nim należy zmodyfikować,

- możliwie w pełni wykorzystywać współczesny dorobek nauki, zwłaszcza takich jej dyscyplin, jak kryminologia, psychiatria i pedagogika resocjalizacyjna.

Aktualnie w więziennictwie diagnozy psychologiczno - penitencjarne określane są po orzeczeniu kary pozbawienia wolności. Sporządzane są przez psychologów i lekarzy. W przypadku stwierdzenia istotnych zaburzeń w zachowaniu skazanych, w ich opracowywaniu bierze udział lekarz - psychiatra. Wpływ pedagogów na te diagnozy jest na ogół nieznaczny²⁶³. Nie biorą oni bezpośredniego udziału w formułowaniu orzeczenia psychologiczno - penitencjarnego zawierającego diagnostyczne opisy i oceny. Chociaż badania diagnostyczne odbywają się bez udziału pedagogów i socjologów - to treść sformułowanych w ich wyniku orzeczeń aspiruje do diagnoz o modelu interdyscyplinarnym²⁶⁴. Sięga ona szerzej i głębiej niż to się przyjmuje w behawioralnej diagnozie zachowania, czy też diagnozie interakcyjnej, koncentrującej się na konfiguracjach i jakościowych aspektach stosunków interpersonalnych. Przedmiotem tej diagnozy jest: etiologia nieprzystosowania społecznego jednostki i ocena stopnia wykolejenia przestępczego. Ponadto obrazuje ona stan osobowości w aspekcie:

²⁶² E. Wysocka, *Diagnoza w resocjalizacji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, s.97 – 108, zob też: B. Urban, *Diagnoza i selekcja dzieci społecznie niedostosowanych*, w: *Problemy Opiekuńczo Wychowawcze*, nr 10, Warszawa 1992, s. 449 - 456.

²⁶³ Szerzej, zob. P. Szczepaniak, *Indywidualne programy oddziaływań resocjalizacyjnych*, w: *Przegląd Kryminologiczny i Penitencjarny* nr 14 - 15, Warszawa 1989, s. 54 – 61.

²⁶⁴ Zob. L. Pytka, *Diagnostyka w wychowaniu resocjalizującym*, w: *Encyklopedia Pedagogiczna*, Warszawa 1993, s. 102 - 104.

- społecznych identyfikacji skazanego, ich manifestacji (wyrażających się zachowaniami, nastawieniami i postawą),
- identyfikacji przestępczych (np. włamywacz, kieszonkowiec, oszust),
- identyfikacji podkulturowych (np. git człowiek, fest człowiek, satanista, skin head),
- poziomu i trwałości internalizacji antyspołecznych norm (przepisów).

Wspomniane orzeczenia tylko sporadycznie koncentrują się na opisie tych zachowań skazanego, które obrazują jego funkcjonowanie społeczne. Tymczasem do dokonania oceny społecznego wykołajenia i uchwycenia jego obrazu potrzebna jest ilustracja ewolucji sposobów pełnienia przez skazanego podstawowych ról społecznych. Są to role:

- szkolne (ucznia, wychowanka domu dziecka, internatu, kolegi),
- płciowe (dziewczyny, chłopaka),
- zawodowe (członka zespołu pracowniczego, współpracownika, przełożonego, podwładnego),
- rodzinne (syna, brata, ojca, męża),
- towarzyskie (przyjaciela, kolegi, członka różnych grup zabawowych)²⁶⁵.

W związku z tym, że dla każdej z tych podstawowych ról przypisane są powszechnie znane normy i oczekiwania społeczne (obowiązujące standardy) - na podstawie ich spełniania przez jednostkę można scharakteryzować jej funkcjonowanie społeczne, w tym także występujące w tym zakresie zaburzenia. Nie kusząc się tutaj o pełne ich wyliczenie, przykładowo można podać, że za ich symptomy uważa się m. in.: brak podporządkowania oraz konflikty z rodzicami, przełożonymi i innymi autorytetami; wczesne rozluźnienie lub wręcz zerwanie więzi emocjonalnych z osobami bliskimi, a także brak zaangażowania uczuciowego w interakcjach międzyosobniczych; uchylenia się od realizacji i zaniedbywanie obowiązków szkolnych, zawodowych, rodzinnych i rodzicielskich; przedwczesne podejmowanie niektórych zachowań charakterystycznych dla osób dorosłych, np. współżycia seksualnego, palenia tytoniu, spożywania alkoholu albo też odwrotnie zbyt długie trzymanie się dziecięcych i młodzieżowych wzorców zachowań.

²⁶⁵ Szerzej: J.M. Stanik, Diagnostowanie niedostosowania społecznego i asocjalności, w: Resocjalizacja, red. B. Urban i J.M. Stanik, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, t.1, s. 170 – 189.

Diagnoza taka zazwyczaj dać może odpowiedzi na niezwykle ważne w projektowaniu oddziaływań resocjalizacyjnych pytania, o to, czy w osobowości skazanego dominują cechy (rysy) psychopatyczne, czy też neurotyczne²⁶⁶, a ponadto poinformować o:

- inteligencji,
- uzdolnieniach,
- zainteresowaniach,
- motywacjach do pracy i nauki,
- stopniu zaniedbań i braków szkolnych,
- defektach fizycznych,
- wadach rozwojowych.

Diagnostyczny obraz skazanego ukazywać powinien też pasywa i aktywa, na których personel pedagogiczny zakładu karnego budować może zręby efektywnych oddziaływań. Z tej diagnozy wyprowadzane są też zalecenia wyboru dla skazanego kierunku nauki w szkole, rodzaju pracy i zajęć kulturalno - oświatowych, niekiedy sposobu traktowania przez personel (np. bardzo stanowczego, konsekwentnego, a nawet surowego postępowania i stosunku do impulsywnego psychopaty), a niekiedy optymalnego doboru dla więźnia pod względem osobowości wychowawcy. Formułowane są też wskazania dotyczące współdziałania zakładu z rodzicami skazanych, a nawet sposobu ukierunkowywania rodziców. Zastrzec trzeba, że te zawarte w niej wskazania i sugestie nie stanowią diagnozy projektującej. Ta powinna być dziełem specjalistów - wyrastać z treści rozpoznania diagnostycznego i odnosić się do konkretnych warunków wychowawczych (wychowanków, nauczycieli, terapeutów, grupy szkolnej i zatrudnieniowej).

Etapy diagnozy projektującej i diagnozy weryfikującej - w działalności współczesnych (tradycyjnych) więzień faktycznie nie istnieją. Wprawdzie takie diagnostyczne próby można stwierdzić w postaci zapisów w dokumentacji osobopoznawczej - to merytoryczna jakość tych notatek nie pozwala uznać ich za diagnozy²⁶⁷.

²⁶⁶ Zob. K. Pospiszyl, Dostosowanie metod oddziaływania resocjalizacyjnego do cech psychicznych wychowanka, w: Resocjalizacja nieletnich. Doświadczenia i koncepcje, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1990, s. 148 - 155. Por. też J. M. Stanik, Psychopatia a problemy resocjalizacji w świetle klinicznych i eksperymentalnych badań, w: Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978, t. 8 s. 276 - 277.

²⁶⁷ Ten stan rzeczy, obok ograniczeń oraz perturbacji organizacyjnych we współczesnych zakładach karnych, J. Górski wyjaśnia niskimi kwalifikacjami

Drugim etapem diagnozy projektującej winien być “indywidualny program resocjalizacji”. Diagnoza ta - w następstwie ocen dotychczasowego postępowania resocjalizującego projektuje nowe etapowe lub finalne stany osiągnięć (zmian w postawie) wychowanka oraz adekwatne do nich zespoły czynności i środków oddziaływania korekcyjnego (może to być np.: zmiana nastawień do obowiązków szkolnych, podjęcie się pełnienia roli ucznia, modyfikacja oceny rodziców i manifestowanego do nich stosunku, złagodzenie skrajnie negatywnej postawy wobec pracowników zakładu karnego itp.). Pożądanym jest, by do wytyczonych celów etapowych zaprojektowane zostały adekwatne sposoby i środki ich osiągnięcia.

Diagnoza weryfikująca czyli sprawdzająca powinna zostać zawarta w “okresowej ocenie postępów w resocjalizacji”. Taka pierwsza ocena, sformułowana już w kilkanaście tygodni po sporządzeniu diagnozy konstatacyjnej, fakt może już dać odpowiedź przynajmniej na niektóre pytania, zarówno o prawdziwość pierwotnego obrazu diagnostycznego, jak i o trafność i skuteczność zaprojektowanych, a następnie podejmowanych działań. Służy też sprawdzeniu wcześniej postawionych hipotez diagnostycznych, dotyczących zarówno mechanizmów wykołajenia społecznego i przestępczego, jak i tych “obszarów” osobowości skazanego, które powinny podlegać oddziaływaniom korygującym. Zależnie od ewentualnych nowych faktów i okoliczności w następstwie tej oceny, celem jest:

- potwierdzenie i kontynuacja wytyczonych wcześniej celów działania,
- modyfikacja tych celów lub działań, które okazały się niezbyt poprawnie lub celnie zaprojektowane,
- wytyczenie nowych celów, sposobów oraz środków oddziaływania.

Dłuższy czas kontaktów personelu wychowawczego ze skazanym ułatwić powinien udzielenie odpowiedzi o rodzaj wpływów otoczenia, które sprzyjać będą uczynieniu go takim, jakim powinno się go uczynić z racji obowiązków zawodowych i celów resocjalizacji. Na tym etapie diagnozy i oceny powinniśmy zmierzać do przeprowadzenia dwojakiego rodzaju ustaleń a mianowicie do:

pedagogicznymi wychowawców tych instytucji. Zob. J. Górski, Orzecznictwo psychologiczno - penitencjarne, w: Przegląd Penitencjarny i Kryminologiczny, nr 1 (41), Warszawa 1982, s. 66 - 79.

1) przewidywać reakcji skazanego wynikających z wytworzonych układów sytuacyjno - osobowościowych,

2) przewidywać jego zachowań przy z góry założonej i zaprogramowanej ingerencji korekcyjnej w te układy.

Na etapie diagnozy weryfikującej można już uzyskać przybliżone odpowiedzi potrzebne dla określenia celów etapowych dalszych działań korekcyjnych, w tym na pytania dla wychowawcy fundamentalne o: obraz świata i własnej osoby skazanego, podstawowe jego potrzeby, zasadnicze zadania i cele życiowe. Stąd już łatwo dojść do innych istotnych dla praktyki resocjalizacyjnej kwestii, m. in. jak skazany spostrzega, rozumie i ocenia otoczenie społeczne, w tym konkretne osoby. Łatwiej też ustalić, czy dychotomicznie dzieli je na "ludzi" i "frajerów", na prześladowanych i prześladowanych, na wykorzystujących i wykorzystywanych itp.

Diagnoza w resocjalizacji nie może bynajmniej ograniczać się wyłącznie do poszczególnych jednostek. Jej przedmiotem powinny być także grupy skazanych: koleżeńskie, formalne (np. klasa szkolna, grupa robocza), a przede wszystkim te, które mają cechy przestępczych organizacji, lansują antyspołeczne, dewiacyjne normy i podkulturowe zasady współżycia. Problem takich diagnoz mogą stanowić przykładowo: cel grupowy, normy grupy, formy i techniki działania grupy - np. stosowanie nacisku). Podobnie jak przy diagnozach indywidualnych - grupowym należy także stawiać wymóg nie tylko opisujący - wyjaśniający ale i aksjologiczno - utylitarny²⁶⁸. Weryfikujące cele i rezultaty takich diagnoz grup skazanych udzielać winny odpowiedzi na takie, np. pytania o:

- słuszność zastosowanych kryteriów i zasad tworzenia grup,
- efektywność zabiegów zmierzających do tworzenia się spontanicznych grup koleżeńskich o konstruktywnych celach działania,
- skuteczność obniżania pozycji społecznej i zmieniania roli przywódczej w strukturze grupy lansującej przestępcze normy i cele,
- rezultaty nacisku grup o celach pozytywnych na jednostki cechujące się wysokim stopniem antagonizmu destruktywnego.

Biorąc pod uwagę zniewalający, deprawujący, desocjalizujący i demoralizujący wpływ dewiacyjnych grup podkulturowych na

²⁶⁸ Por. L. Pytka, op. cit., s. 102.

pozbawienie wolności jednostki²⁶⁹ - diagnoza i terapia grupowa winna uzyskać priorytet przed pracą indywidualną. Wszak bez stworzenia w nim miarę “zdrowych” warunków społecznych, powodzenie w indywidualnej pracy resocjalizacyjnej i skutecznej indywidualizacji oddziaływań stają się utopią. Bowiern praktykom i teoretykom dobrze jest znane, jak silną, niemal nieprzekraczalną barierę w oddziaływaniach resocjalizujących może stwarzać identyfikowanie się skazanego ze “światem git ludzi” (nazwa podlegająca czasowym i regionalnym zmianom), jak przemożny wpływ na jego postępowanie potrafią wywierać wartości i normy podkultury przestępczej, jak skutecznie mogą one odwodzić więźnia od zorientowania na społecznie aprobowany styl życia i społecznie pożądane cele²⁷⁰. Badania empiryczne dostarczają coraz więcej przekonujących przesłanek, wskazujących na to, iż długotrwały trening społeczny przebiegający w środowisku podkultury przestępczej (zarówno na wolności, jak i w zakładzie karnym) przyczynia się do konstytuowania się swoistej osobowości “git człowieka” i “frajera” oraz polaryzacji statusów i ról społecznych osób funkcjonujących w tych grupach²⁷¹.

Podstawowe środki oddziaływania resocjalizacyjnego

W postępowaniu resocjalizacyjnym wobec skazanych stosuje się przede wszystkim następujące podstawowe zespoły środków wychowawczo – terapeutycznych: Są nimi: zatrudnienie, nauczanie, działalność kulturalno – oświatowa, społeczna, kultura fizyczna i zajęcia sportowe.

W procesie zatrudnienia optymalna jest taka praca, która sprzyja zdobywaniu odpowiednich kwalifikacji zawodowych, koreluje z zainteresowaniami i kierunkiem prowadzonego w zakładzie karnym kształcenia zawodowego. Nie bez znaczenia jest częstotliwość i jakość kontaktów z rodziną i światem zewnętrznym, zwłaszcza młodocianych.

²⁶⁹ Por. A. Burek, Zmiany w systemie wartości pod wpływem pobytu w zakładzie resocjalizacyjnym, w: Profilaktyka społeczna i resocjalizacja młodzieży w środowisku otwartym, red. B. Urban, Kraków 1990, s. 101 – 106.

²⁷⁰. Zob.: M. Ciosek, Resocjalizacja w zakładach karnych, w: Resocjalizacja, red. B. Urban i J.M. Stanik, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, t. 1, s. 348 – 360.

²⁷¹ T. Kolarczyk, Diagnozowanie zachowania i osobowości na potrzeby praktyki penitencjarnej, w: Przegląd Penitencjarny i Kryminologiczny, Warszawa 1984, nr 4, s. 44 – 45.

W zakładzie karnym utrzymuje się dyscyplinę skazanych i porządek w celu zapewnienia bezpieczeństwa i realizacji zadań kary pozbawienia wolności, w tym ochrony społeczeństwa przed przestępczością. Dyscyplina jest ponadto jednym ze środków oddziaływania wychowawczego i służy realizacji zadań terapeutycznych oraz kierunkowych celów resocjalizacyjnych.

Wszystkie te środki oddziaływania resocjalizacyjnego, jeśli są stosowane prawidłowo mogą mieć także właściwości terapeutyczne.

Praca

Praca osób pozbawionych wolności od wielu lat uważane jest za podstawowy środek ich resocjalizacji. Dlatego też pomimo istnienia w Polsce od wielu lat wysokiego bezrobocia - skazanemu zapewnia się w miarę możliwości świadczenie pracy. Zatrudnienie skazanego następuje za zgodą i na warunkach zapewniających prawidłowy przebieg odbywania kary pozbawienia wolności, określonych przez dyrektora zakładu karnego. Przy kierowaniu do pracy uwzględnia się w miarę możliwości zawód, wykształcenie, zainteresowania i potrzeby osobiste skazanego. Pracę zapewnia się przede wszystkim skazanym zobowiązanym do świadczeń alimentacyjnych, a także mającym szczególnie trudną sytuację materialną, osobistą lub rodzinną²⁷². Skazany jest obowiązany pracować sumiennie i wydajnie, przestrzegać dyscypliny i regulaminu pracy, przepisów porządkowych, przeciwpożarowych oraz bezpieczeństwa i higieny pracy, a także dbać o porządek w miejscu pracy, jak również o stan obsługiwanych maszyn i urządzeń. Praca skazanego jest na ogół odpłatna. Z tytułu pracy wykonywane podczas odbywania kary pozbawienia wolności skazanemu przysługują podstawowe uprawnienia pracownicze, płacowe, urlopowe i rentowo – emerytalne.

Pojawić się mogą pytania - jakie są teoretyczne i praktyczne uzasadnienia resocjalizacyjnej efektywności pracy skazanych ?

Praktyka wykonywania kary pozbawienia wolności zrodziła i ukształtowała niekorzystne stereotypy ujmowania pracy jako środka resocjalizacyjnego²⁷³, według którego, praca jest środkiem

²⁷² Szerzej: Z. Hołda, K. Postulski, op. cit. s. 294 – 303.

²⁷³ Praca może nie być środkiem resocjalizacji, a tylko formą organizacyjną wykonywania kary pozbawienia wolności. Jeśli przed pracą stawia się określone cele rozwoju osobowości lub korekty nieprawidłowo ukształtowanych postaw oraz zmierza się do nich za pomocą pedagogicznie dopuszczalnych metod - to mówimy o wychowaniu (resocjalizacji) przez pracę. Przy takim ujęciu praca jest środkiem

najważniejszym. Nieco dalej znajdują się - mające mniejszą rangę nauczanie i działalność kulturalno – oświatowa, społeczna, kultura fizyczna i zajęcia sportowe²⁷⁴.

Poza wszelką dyskusją pozostaje to, że jedynie rytmiczna, racjonalnie zorganizowana i sprawiedliwie wynagradzana praca może mieć walor resocjalizacyjny. Natomiast nie sposób się zgodzić z tym, że wyłącznie te właśnie warunki stawiane zatrudnieniu osób pozbawionych wolności już samoistnie wystarczają do osiągnięcia resocjalizacyjnych efektów.

W praktyce penitencjarnej nie zawsze pamięta się o tym, że zatrudnienie traktowane być powinno jako:

- ważny, równoległy wobec innych środków oddziaływania,
- miejsce i środek nauczania zawodu,
- legalny sposób zdobywania pieniędzy, poprawienia warunków materialnych skazanego i jego osób najbliższych,
- pośredni środek wpływania na zmiany w strukturze grup społecznych, formalnych i nieformalnych oraz instrument rozbijania paraprzestępczych więzi podkulturowych, a jednocześnie zacieśnianie spontanicznych więzi koleżeńskich,
- środek uczenia umiejętności współżycia i kształtowania właściwych stosunków w grupie społecznej,
- jeden z podstawowych sposobów uczenia ról zawodowych,
- sposób na zachowanie i rozwój sił fizycznych,
- środek terapeutyczny.

W praktyce penitencjarnej nierzadko niesłusznie ocenia się postępy w resocjalizacji przede wszystkim na podstawie pracy oraz stosunku do niej ze strony skazanego. Należy jednakże pamiętać, że jakkolwiek pracę zalicza się do jednego z podstawowych środków oddziaływania penitencjarnego, obok niej istnieją jeszcze inne środki terapeutyczno - resocjalizacyjne, które muszą być uruchomione równoległe. Wszak sama tylko praca, bez równoczesnego kształcenia, bez jednoczesnego wychowania społecznego nie przynosi korzyści wychowawczych i jest procesem neutralnym. Dopiero suma wszystkich

resocjalizacji, zob. S. Górski: op. cit., s. 203. Takie też cele stawia przed pracą skazanych cytowana wcześniej ustawa Kodeks karny wykonawczy.

²⁷⁴ Zob. W. Gromadzki i E. Wasilewski, Europejskie reguły więzienne a polska praktyka traktowania więźniów młodocianych, w: Przegląd Więziennictwa Polskiego, nr 4 - 5, Warszawa 1993, s. 87.

tych oddziaływań, przy odpowiednio zindywidualizowanych metodach tego oddziaływania może przynieść efekty resocjalizacyjne.

Istotnymi dla wychowawczej skuteczności pracy są warunki w jakich ona przebiega, jej charakter, a także umiejętność posługiwania się tym środkiem w oddziaływaniu na skazanych. Aby praca skazanego mogła stać się czynnikiem wychowawczym powinna odpowiadać następującym warunkom:

- mieć charakter pracy w grupie,
- podlegać tej samej ochronie prawnej jak praca wykonywana na wolności;
- być wynagradzana,
- odpowiadać wyuczonemu zawodowi skazanego, bądź jego psychofizycznym predyspozycjom do wykonywania danego rodzaju czynności,
- być połączona z procesem nauczania zawodu, jeśli skazany takiego nie posiada²⁷⁵.

Zatrudnienie i praktyczne przygotowanie skazanych do szerokiej liczby zawodów i specjalności jest ze wszech miar pożądane. Dotyczy to takich zawodów jak: rolnictwo, ogrodnictwo, czy leśnictwo, a także budownictwo, górnictwo, hutnictwo, komunikacja, łączność, przemysł lekki, spożywczy, samochodowy i szereg innych dziedzin gospodarki²⁷⁶. W pracy produkcyjnej ważny jest nie tylko kierunek wykonywanej specjalności, ile jej powiązanie z poznawaniem nowoczesnej technologii i organizacji przedsiębiorstwa. Musi ona stwarzać warunki do kształcenia oraz okazję do różnorodnych, choćby skromnych innowacji²⁷⁷. Ważnym czynnikiem rozbudzania inicjatywy pracowniczej i aktywnego twórczego stosunku do przyszłej pracy jest konieczność przygotowania osób pozbawionych wolności do właściwych zachowań się na rynku pracy w warunkach gospodarki rynkowej. Dlatego, w programach szkolenia zawodowego znaleźć się powinna problematyka samozatrudnienia, drogą tworzenia 1 - 2 osobowych przedsiębiorstw.

²⁷⁵ St. Górski, *Metodyka resocjalizacji*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1985.

²⁷⁶ C. Czapów, *Wychowanie resocjalizujące*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe s. 263, oraz T. Szymanowski, *Wykonywanie kary pozbawienia wolności i tymczasowego aresztowania we Francji (Komentarz do ustawy)*, w: *Zachodnie ustawy penitencjarne*, red. A. Rzepliński, COSSW Kalisz 1994, s. 34.

²⁷⁷ Cz. Czapów, op. cit., Warszawa 1978, s. 263.

Uczenie przedsiębiorczości wzmacniane być powinno udzielaniem zezwoleń i wspieraniem pracy skazanych „na własny rachunek”²⁷⁸.

Przeobrażenia gospodarcze i występujące bezrobocie w Polsce wymagają i wymagać będą zatrudnienia przez zakłady karne części skazanych w przedsiębiorstwach i instytucjach nie zapewniających potrzebnych z punktu widzenia wychowawczego warunków. Zmierzać jednak trzeba do tego, aby praca skazanych w takich organizacjach stanowiła margines. Natomiast w umowach z firmami zatrudniającymi skazanych wymagać należy spełniania przez nie odpowiednich warunków organizacyjnych, motywacyjnych, psychospołecznych oraz dydaktycznych, które są niezbędnymi warunkami resocjalizacyjnych efektów pracy. W posługiwaniu się pracą jako jednym ze środków resocjalizacji należy zerwać zdecydowanie z niekiedy spotykaną w jednostkach penitencjarnych praktyką:

- przyjmowania wydajności pracy lub uzyskiwanych w niej wysokich wyników jakościowych i ilościowych za jedyne albo podstawowe kryterium udzielania skazanym pozamaterialnych, przewidzianych przez regulamin wykonywania kary nagród,

- utożsamiania wyników uzyskiwanych przez skazanego w pracy z postęпами jego resocjalizacji²⁷⁹.

Nauczanie, korygowanie aspołecznych i antyspołecznych postaw w procesie kształcenia

Oddziaływanie na skazanych przez pracę, nauczanie w szkole i na różnego rodzaju kursach zawodowych posiada w polskim systemie penitencjarnym kilkudziesięcioletnią tradycję.

Pobieranie przez skazanego nauki jest obowiązkiem, jednakże tylko w zakresie szkoły podstawowej i gimnazjum. Kształcenie w szkołach ponadgimnazjalnych i na kursach zawodowych jest prawem skazanych. By mogli oni je realizować - zakłady penitencjarne udzielają im wielorakiej pomocy – przede wszystkim - tworząc takie szkoły na terenie więzień. Pierwszeństwo w uzyskaniu możliwości objęcia nauczaniem w szkole ponadpodstawowej (ponadgimnazjalnej) i na kursach zawodowych mają skazani, którzy nie mają wyuczonego

²⁷⁸ Zob. Pracuję dla siebie, Przewodnik dla nauczyciela, praca zbiorowa, red. A. Unterschuetz, Gdańsk 1994.

²⁷⁹ A. Stankowski, Przystosowanie społeczne jako warunek prawidłowego funkcjonowania w roli ucznia i wychowanka, w: Nauczanie społecznie niedostosowanych, red. H. Gąsior, Katowice 1992, s. 24 - 30.

zawodu, albo po odbyciu kary nie będą mogli go wykonywać, a także nie ukończyli 21 roku życia.

W uzasadnionych wypadkach, za zgodą dyrektora zakładu karnego skazany może kształcić się w szkołach poza obrębem więzienia (jeżeli spełnia ogólnie obowiązujące wymagania w oświacie publicznej, zachowuje się poprawnie oraz nie zagraża porządkowi prawnemu). Znaczna część przestępców rekrutuje się spośród młodzieży opóźnionej w nauce szkolnej i systematycznie wagarującej, bądź też takiej, która w ogóle porzuciła naukę, niekiedy jeszcze przed ukończeniem szkoły podstawowej. Niepowodzenia szkolne są często przyczyną i punktem wyjścia trudności wychowawczych i zaburzeń zachowania, aż do przestępczości włącznie²⁸⁰. Spośród dzieci źle funkcjonujących w środowisku szkolnym, powtarzających klasy, systematycznie wagarujących, bądź porzucających naukę rekrutuje się ogromna większość młodzieży przestępczej (karanej pozbawieniem wolności i powracającej do przestępstwa).

Młodociani, w porównaniu do swoich rówieśników nie będących przestępcami kształcą się znacznie krócej, rzadko kontynuują naukę po 12-14 roku życia. W rezultacie ich poziom wykształcenia jest niższy, mimo, że poziom intelektualny na ogół nie odbiega od przeciętnej. Przebieg kariery szkolnej skazanych charakteryzuje więc brak stabilizacji; zmiany szkół, zmiany kierunków nauczania są niezwykle częste. Stąd też większość spośród przestępców ma wobec szkoły postawę wrogą bądź obojętną. W szkole czują się oni źle i nie wykazują szczególnych zainteresowań pracą lekcyjną. Dlatego też w pierwszym etapie kariery szkolnej w zakładzie zamkniętym wskazane jest nauczanie przez przeżywanie oraz przez działanie. W działaniu - jak jednoznacznie stwierdzają psychologowie - znajduje się największe źródło uczuć, a bez stosunku uczuciowego niemożliwe jest wykształcenie pełnej postawy wobec czegokolwiek. Treść procesów umysłowych kształtuje się w zależności od treści procesów emocjonalnych w człowieku, uczucia bowiem mogą wzmacniać działalność intelektualną lub ją zakłócać. Pomagają w tym środki audiowizualne, bowiem pobudzają uczniów do aktywności. Wbrew pozorom środki audiowizualne - stosowane w nadmiarze bez połączenia z innymi bodźcami - podtrzymują tę bierność i „przyglądactwo” oraz prowadzą do tego, że uczeń „budzi” się tylko po podniesieniu jakiejś kurtyny²⁸¹, czekając, aż mu

²⁸⁰ B. Hołyst, Kryminologia, Wydawnictwo Lexis Nexis, Warszawa 2007, s. 863–882.

²⁸¹ S. J. Bruner, Proces Kształcenia, Państwowe Wydawnictwo Naukowe WN, Warszawa 1964, s. 75, zob. też: M. Dudzikowa, Wychowanie przez aktywne uczestnictwo, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1987, s. 104 - 106.

nauczyciel wskaże strony podręcznika, które należy pamięciowo przyswoić. Dlatego w nauczaniu tych osób dużą rolę może odegrać również aktywizujące uczniów nauczanie problemowe²⁸². Podkreślić należy, że w kierowaniu uczniami podczas procesu lekcyjnego podstawową zasadą jest nadrzędność realizacji celów wychowawczych przed dydaktycznymi. Są one wobec nich pierwotne²⁸³.

Specyfika doboru treści nauczania skazanych młodocianych

Osobliwością nauczania osób społecznie wykolejonych powinien być specjalnie położony nacisk na niektóre treści zawarte w programach poszczególnych przedmiotów. Może to być np. eksponowanie tych treści, które dotyczą norm moralnych, zasad współżycia, kultury życia codziennego, kryterium prawidłowego postępowania społecznego. Z materiału nauczania (wynikającego z programów przeznaczonych dla pracujących) trzeba wybrać i specjalnie wyeksponować te treści, które mają szczególne walory wychowawcze²⁸⁴.

Treści wielu przedmiotów nauczania, szczególnie humanistycznych - obojętnie, czy to będzie język polski, historia, wychowanie obywatelskie, czy przygotowanie do życia w rodzinie, koncentrować powinno się wokół człowieka i jego spraw, obejmuje, np. taką problematykę jak człowiek i jego powinności; człowiek, jego losy i przeżycia; człowiek, jego powiązanie społeczne; człowiek - jako twórca postępu społecznego, a prawidłowości procesu dziejowego, itp. Tekst literacki jest głównym nośnikiem tych wartości. Służy niejednokrotnie jako „pomost pomiędzy różnorodnymi dziedzinami wiedzy, a sferą osobistych przeżyć i przemyśleń”. Według T. Kotarbińskiego - tekst literacki będący narzędziem pracy wychowawczej spełnia szereg funkcji, wśród nich ważną z punktu potrzeb resocjalizacyjnych „eksterioryzację”, która obok identyfikacji ułatwia uczenie ról społecznych.

Na lekcjach wychowania fizycznego trzeba zaś preferować takie gry i ćwiczenia, które „wymuszają” dostosowanie się do przyjętych w nich reguł i zasad. Uczą więc dyscypliny, która wynika z określonej

²⁸² Cz. Czapów, op. cit., s. 257 -262.

²⁸³ O. Lipkowski, Resocjalizacja, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1987, s. 217 – 244.

²⁸⁴ Por. O. Lipkowski, op. cit., s. 231. Znaczenie treści nauczania przedmiotów humanistycznych akcentuje też T. Szymanowski, zob. T. Szymanowski, Oddziaływania na postawy skazanych na karę pozbawienia wolności, w: Przegląd Penitencjarny i Kryminologiczny, nr 1 (41), 1982, s. 87.

sytuacji²⁸⁵. Podobnie na innych lekcjach można kształtować poczucie ładu, porządku, systematyczności, dokładności i obowiązkowości.

Cele i metody pracy szkolnej

Tradycyjny system klasowo - lekcyjny dostosowany do młodzieży szkół masowych i realizowane w nim sposoby nauczania uważany jest za najmniej odpowiedni do pracy zwłaszcza ze skazanymi młodocianymi.

Kierowanie procesem nauczania powinno odpowiadać sytuacjom występującym w życiu społecznym. W odniesieniu do skazanych, nauczanie to musi uczyć także zdyscyplinowanej kooperacji z innymi ludźmi, samodzielnego rozwiązywania różnych problemów, rozwijać problemy poznawania otaczającej rzeczywistości oraz posługiwania się zdobytą wiedzą.

Do korygowania postaw skazanych niezmiernie cenne są chociażby te elementy zmienionej organizacji kierowania aktywnością uczniów, które uczą pełnienia ich różnych ról społecznych (np. roli członka zespołu, poszukiwacza, odkrywcy i użytkownika wiedzy, fachowca specjalisty przedmiotowego)²⁸⁶.

Zespołowa forma organizacyjna pracy uczniów zawiera w sobie niezmiernie wartościowe z punktu widzenia resocjalizacji i kształtowania społecznego środowiska skazanych elementy. Są to chociażby:

- możliwość kształtowania pożądanych, bo spontanicznych koleżeńskich więzi pomiędzy uczniami, oraz osłabiania przestępczych więzi ukształtowanych na gruncie podkulturowym,
- warunki do deprecjonowania nieformalnych, antyspołecznych autorytetów oraz egoistycznych zachowań i postaw,
- uczenie odpowiedzialności, współodpowiedzialności oraz konstruktywnego kooperowania,
- podniesienie najczęściej zaniżonej samooceny skazanych i odzyskanie przez uczniów poczucia własnej wartości.

Praca skazanych w zespołach uczniowskich, pełnienie przez nich podczas zajęć lekcyjnych trudnych i nie zawsze akceptowanych ról społecznych wywoływać mogą szereg perturbacji w postaci pojawiających się antagonizmów, krótkotrwałych spięć i konfliktów, zachowań agresywnych, destrukcyjnych, itp. Ich rozwiązywanie w znacznym stopniu absorbować może nauczyciela i wychowawcę klasy.

²⁸⁵ Cz. Czapów, op. cit., s. 266 -268.

²⁸⁶ Tamże, s. 274 - 331.

To dodatkowo uzasadnia, aby w planie nauczania szkoły stopnia gimnazjalnego i ponadgimnazjalnego, wyodrębnić jedną godzinę dydaktyczną (45 min) do dyspozycji wychowawcy klasy w tygodniu.

Problematyka społeczno - prawna

Jedną z charakterystycznych rysów postaw przestępców są deformacje w ich stosunkach do ogólnie przyjętych norm moralnych i przepisów prawa. Przestępcy na ogół w mniejszym stopniu, jak nie przestępcy potępiają niektóre, sprzeczne z prawem czyny. Hierarchia czynów potępianych przez przestępców różni się istotnie od hierarchii potępianych przez nie przestępców. Poza tym, przestępcy częściej niż nie przestępcy deklarują naruszenie przez siebie w przyszłości obowiązujących norm prawnych²⁸⁷. O tym, że popełnienie przestępstwa nie ma związku wyłącznie ze słabą znajomością przepisów prawa świadczy recydywa. “ ... Rutynowany przestępca często zna kodeks karny lepiej od prawnika, ale nie przeszkadza mu to wcale łamać przepisów tego kodeksu, może mu nawet w tym pomagać”.

Wyznacznikiem przestrzegania porządku prawnego jest wysoki poziom świadomości prawnej, na który składają się takie elementy jak: 1) dostateczna wiedza o prawie, 2) dojrzała ocena i pozytywna, respektująca to prawo postawa.

oraz osób reprezentujących instytucje państwowe, powołane do walki z przestępczością.

Charakterystyczną dla sytuacji naruszenia prawa jest racjonalizacja popełnionych przez siebie, niezgodnych z jego przepisami czynów. Mechanizm ten w konsekwencji uniemożliwia poczucie winy, wyrzuty sumienia i ekspiację - a więc przeżycia i refleksje niezbędne do zaakceptowania wymierzonej kary oraz wywołanie u skazanego chęci poprawy.

Kolejnym, niekorzystnym zjawiskiem, typowym w środowiskach “skażonych” normami podkultury przestępczej jest to, że większość zachowań związanych z nimi osób niezgodnych z prawem jest zgodna ze zinternalizowanymi przez nie podkulturowymi zasadami moralnymi, a zatem nie wywołuje u nich dysonansu pomiędzy przekonaniem, a

²⁸⁷ B. Karolczak – Biernacka, Z badań nad świadomością prawną młodzieży, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1985, s. 132. Por. też: K. Ostrowska, Psychologiczne uwarunkowania zachowań dewiacyjnych, w: Dewiacje społeczne i ich kontrola w Polsce, red. A. Krukowski, IPSIR UW, Warszawa 1992, s. 124 - 125.

zachowaniami naruszającymi prawo, zbędna jest tu zatem racjonalizacja²⁸⁸. Przyczyny tych zachowań tkwią znacznie głębiej, niż niedostateczne wiadomości o ustalonych przepisach prawa. Podjęcie więc wyłącznie nauczania skazanych problematyki prawnej nie stanowiłoby działania ukierunkowanego na usuwanie przyczyn decydujących o jego naruszaniu. Zmienianiu postaw skazanych wobec norm prawa powinny towarzyszyć zabiegi nacelowane na skorygowanie innych, nieprawidłowo ukształtowanych elementów postawy²⁸⁹.

Potrzeba szerokiego oddziaływania na stan świadomości prawnej skazanych przemawia za koniecznością opracowania, a następnie wdrożenia programu oświatowo - wychowawczego służącego tym celom. Metodyczne zasady realizacji tego programu powinny być tożsame z programami zajęć humanistycznych wcześniej scharakteryzowanych.

Problematyka społeczno - prawna w kształcie i w celach tutaj nakreślonych była przedmiotem prowadzonych prób w warunkach zakładu penitencjarnego²⁹⁰. Sposoby prowadzenia tej dziedziny zajęć były dalekie od tradycyjnych form organizacyjnych i metod przekazywania przez wychowawcę nakreślonych programem treści. Okazało się, że zastosowane na tych zajęciach wysokiej jakości i adekwatne do celu i tematu materiały pomocnicze, stymulują skazanych do czynnego w nich udziału. Formy i metody zajęć powodują między innymi konieczność wczuwania się, czy wręcz utożsamiania z różnorodnymi rolami (oskarżyciela, obrońcy, sądu, ofiary przestępstwa, jego sprawcy, itp.), uczestniczących w nich skazanych, co dodatkowo

²⁸⁸ Szerzej: K. Pospiszyl, *Resocjalizacja. Teoretyczne podstawy oraz przykłady programów oddziaływań*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 1998, s. 28 – 39 i 151- 162. Mechanizm racjonalizacji nie jest jedynym, uniemożliwiającym powstanie dojrzałego, krytycznego stosunku do popełnionego przestępstwa. Symptomatycznym dla przestępców jest niedorozwój “superego”, czyli surowego cenzora moralnego, potocznie zwanego “sumieniem”, zob. K. Pospiszyl, *Psychopatia. Istota, przyczyny i sposoby resocjalizacji antysocjalności*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2000, s. 43- 55.

²⁸⁹ St. Górski, *op. cit.*, s. 71 - 74.

²⁹⁰ Podjął je M. Szymański z grupami skazanych odbywających karę po raz pierwszy oraz recydywistów, przebywającymi w Zakładzie Karnym w Rzeszowie. W tej dziedzinie istnieje sporo interesujących i wartościowych informacji oraz pewien dorobek metodyczny. W związku z odejściem z pracy w tym zakładzie M. Szymańskiego prowadzenie tych zajęć zostało zaniechane. Zob.: M. Szymański, *Wychowanie prawne pozbawionych wolności*, w: *Gazeta Penitencjarna*, nr 14 (589), Warszawa 1988, s. 13.

zwiększa ich atrakcyjność. Tak przygotowane i przeprowadzone, angażujące i aktywizujące skazanych zajęcia, lepiej uczą wzajemnego ich komunikowania się, a także wyraźnie poprawiają komunikację z wychowawcą (nauczycielem) je prowadzącym.

Ważniejsze prawa i obowiązki skazanych

Wszyscy skazani odbywający karę w polskich więzieniach mają wysoce ujednoczony oraz szeroki katalog praw i obowiązków. Ich zadaniem jest z jednej strony zapewnienie humanitarnych warunków pobytu w zakładzie karnym, z drugiej natomiast zapewnienie w nim niezbędnego ładu społecznego i dyscypliny. Dane skazanym prawa i nałożone na nich obowiązki są środkami służącymi zapewnieniu w zakładzie bezpieczeństwa oraz warunków do oddziaływań terapeutyczno - resocjalizujących.

Skazani mają w szczególności prawo do:

1) niezbędnego dla zachowania zdrowia wyżywienie, warunki bytowe, pomieszczeń oraz świadczenia zdrowotne

2) utrzymywania kontaktów z rodziną i innymi osobami bliskimi, przez widzenia, korespondencję, rozmowy telefoniczne, paczki i przekazy pieniężne, a w uzasadnionych wypadkach, za zgodą dyrektora zakładu karnego, również przez inne środki łączności,

3) korzystania z wolności religijnej poprzez , wykonywania praktyk i korzystania z usług religijnych oraz bezpośredniego uczestniczenia w nabożeństwach odprawianych w zakładzie karnym w dni świąteczne i słuchania nabożeństw transmitowanych przez środki masowego przekazu, oraz do uczestniczenia w prowadzonym w zakładzie karnym nauczaniu religii, a także do posiadania niezbędnych w tym celu książek, pism i przedmiotów,

4) otrzymywania związanego z zatrudnieniem wynagrodzenia oraz prawo do ubezpieczenia społecznego, a także pomoc w uzyskiwaniu świadczeń inwalidzkich,

5) kształcenia i samokształcenia ogólnego oraz zawodowego oraz wykonywania twórczości własnej,

6) korzystania z urządzeń i zajęć kulturalno-oświatowych i sportowych, radia, telewizji, książek i prasy,

7) komunikowania się z obrońcą, pełnomocnikiem, właściwym kuratorem sądowym,

9) zapoznawani się z opiniami, sporządzonymi przez administrację zakładu karnego, stanowiącymi podstawę podejmowanych wobec niego decyzji,

10) składania wniosków, skarg i próśb do organów właściwemu do ich rozpatrzenia, w tym powołanych na podstawie ratyfikowanych przez Rzeczpospolitą Polską umów międzynarodowych dotyczących ochrony praw człowieka,

11) prowadzenia korespondencji z właściwym urzędem konsularnym, a w razie braku takiego urzędu - z właściwym przedstawicielstwem dyplomatycznym oraz korzystać z widzeń z urzędnikiem konsularnym lub wykonującym funkcje konsularne pracownikiem przedstawicielstwa dyplomatycznego przez skazanego cudzoziemca,

12) udziału w działalności charytatywnej i społecznej kościoła lub innego związku wyznaniowego, a także do spotkań indywidualnych z duchownym kościoła lub innego związku wyznaniowego, do którego należy; duchowni ci mogą odwiedzać skazanych w pomieszczeniach, w których przebywają²⁹¹.

Podkreślić należy, że w wypadkach zagrożenia porządku publicznego lub zagrożenia dla bezpieczeństwa zakładu jego dyrektor może na czas określony ograniczyć niektóre uprawnienia skazanego lub ich pozbawić.

Obowiązkiem skazanego jest przestrzeganie przepisów określających zasady i tryb odbywania kary, ustalonego w zakładzie karnym porządku oraz wykonywania poleceń przełożonych.

Ze względów resocjalizacyjnych, zdrowotnych i bezpieczeństwa szczególnie doniosłymi obowiązkami skazanego są zwłaszcza:

1) poprawne zachowanie się,
2) przestrzegania higieny osobistej i czystości pomieszczeń, w których przebywa,

3) niezwłoczne zawiadomienie przełożonego o chorobie własnej oraz o zauważonych objawach chorobowych u innego skazanego,

4) poddanie się wymagany zabiegom lekarskim, sanitarnym oraz rehabilitacji, a także badaniom na obecność w organizmie alkoholu, środków odurzających lub substancji psychotropowych, a także:

5) udzielania osobom prowadzącym badania pedagogiczne, psychologiczne i psychiatryczne skazanych informacji o stanie swego zdrowia, przebytych chorobach i urazach oraz warunkach, w jakich się wychowywał, oraz wykonywania zleconych przez nich czynności niezbędnych na potrzeby badania,

²⁹¹ Z. Hołda, K. Postulski, op. cit., s. 274 – 275.

6) poddanie się kontroli osobistej (polegającej na oględzinach ciała oraz sprawdzeniu odzieży, bielizny i obuwia, a także przedmiotów posiadanych przez skazanego),

7) wykonywania pracy, jeżeli przepisy szczególne, także wynikające z prawa międzynarodowego, nie przewidują zwolnienia od tego obowiązku, oraz wykonywania prac porządkowych w obrębie zakładu karnego,

8) dbałość o mienie zakładu karnego oraz instytucji lub podmiotu gospodarczego, w którym jest zatrudniony,

9) poddania się czynnościom mającym na celu identyfikację osoby²⁹².

W zakładzie karnym też istnieją uzasadnione względami wychowawczymi i bezpieczeństwa zakazy. Z ich powodu skazanemu nie jest wolno:

1) uczestniczyć w grupach organizowanych bez zgody lub wiedzy właściwego przełożonego,

2) posługiwać się wyrazami lub zwrotami powszechnie uznawanymi za wulgarne lub obelżywe albo gwarą przestępców,

3) uprawiać gier hazardowych,

4) spożywać alkoholu oraz używać środków odurzających lub substancji psychotropowych,

5) odmawiać przyjmowania posiłków dostarczanych przez administrację zakładu karnego w celu wymuszenia określonej decyzji lub postępowania, a także powodować u siebie uszkodzenia ciała lub rozstroju zdrowia, jak również nakłaniać lub pomagać w dokonywaniu takich czynów,

6) wykonywać tatuaży i zezwalać na ich wykonywanie na sobie, jak również nakłaniać lub pomagać w dokonywaniu takich czynów,

7) porozumiewać się z osobami postronnymi oraz osadzonymi w innej celi, jeżeli naruszałoby to ustalony w zakładzie karnym porządek,

8) samowolnie zmieniać celi mieszkalnej, miejsca wyznaczonego do spania, stanowiska pracy i miejsca wykonywania zleconej czynności,

9) zmieniać wyglądu zewnętrznego w sposób utrudniający identyfikację, w szczególności poprzez zgolenie lub zapuszczenie przez skazanego włosów, brody lub wąsów albo zmianę ich koloru, chyba że uzyska na to zgodę dyrektora zakładu karnego²⁹³.

²⁹² S. Lelental, op. cit., s.232 – 233.

²⁹³ Art. 116a Ustawy z dnia 6.02.2015 r. o zmianie ustawy - Kodeks karny wykonawczy (Dz. U. z 2015 r. poz. 431).

Wszystkie prawa i obowiązki, a w ich zakresie zakazy i nakazy mają na celu zapewnienie dyscypliny, porządku i bezpieczeństwa w zakładzie karnym. Są to warunki niezbędne i konieczne do prowadzenia działalności resocjalizacyjnej.

Struktura polskiego systemu więziennego

Czytelnika może zainteresować organizacja i struktura polskiego systemu więziennego. Zakład karny (jednostka podstawowa) usytuowana jest na najniższym szczeblu struktury tego systemu.

Polskim więziennictwem zarządza Dyrektor Generalny w Ministerstwie Sprawiedliwości. Szczebel pośredni zarządzania zakładami karnymi - to okręgowe inspektoraty, kierowane przez dyrektorów. Szczebel najniższy to jednostki podstawowe – zakłady karne. Funkcjonariusze ci mogą wydawać dyrektorom zakładów karnych polecenia niezbędne dla prawidłowego i praworządnego wykonywania kary pozbawienia wolności oraz realizowania kierunków pracy resocjalizacyjnej, a także uchylać wydane przez nich decyzje sprzeczne z prawem. Problematyka organizacji polskiego więziennictwa to – przedmiot ewentualnej, następnej publikacji.

Personel zakładu karnego stanowią funkcjonariusze i pracownicy. Funkcjonariusze są umundurowaną formacją kadry więziennictwa. Pracownicy natomiast są personelem cywilnym. Zarówno funkcjonariusze, jak i pracownicy są przełożonymi skazanych w zakresie wykonywanych przez nich czynności służbowych (np. kierowania pracą, zajęciami szkolnymi lub kulturalno – oświatowymi).

Strukturę polskiego systemu więziennego przedstawiają poniższe schematy (zamieszczone zostały w aneksach).

Zakończenie

Ograniczona ilość miejsca dla tej publikacji nie pozwoliła na przedstawienie lub chociażby szersze naświetlenie innych ważnych zagadnień i doświadczeń polskiego więziennictwa.

Pominięte zostały różne wartościowe zaniechane propozycje innowacji zaprojektowane, a niekiedy także krótkotrwale weryfikowane w praktyce zakładów karnych. Ich autorami byli najczęściej młodzi funkcjonariusze, entuzjaści zmian i postępu penitencjarnego.

Wśród tych innowacji zabrakło też miejsca dla aktualnie realizowanej nowej inicjatywy centralnych władz więziennictwa „oddział penitencjarny”. Ta nowa struktura – nieznacznie poprawiając społeczno - pedagogiczny klimat w środowisku skazanych powoduje rozbudowę

kierownictwa i administracji zakładu karnego. Zwiększa przez to osobowe koszty działalności więziennictwa. Z powodzeniem mogłaby być ona zastąpiona przez alternatywne, tańsze rozwiązania organizacyjno – pedagogiczne. Taką propozycję zaprojektował J. Rejman²⁹⁴.

Innymi ważniejszymi zagadnieniami które nie zostały zamieszczone w tej publikacji są:

- szeroka problematyka zasad, kryteriów i technik oceniania zachowania skazanych i ich postępów w resocjalizacji,

- diagnozowanie prognostyczne, wraz z jego kryteriami, metodami i technikami²⁹⁵,

- oddziaływanie terapeutyczne w specjalnych do tego celu utworzonych oddziałach,

- organizacja zespołów projektujących programy oddziaływań resocjalizujących i określających prognozy kryminologiczne²⁹⁶,

- przygotowanie skazanych do wolności i pomoc postpenitencjarna,

W tej publikacji zabrakło też miejsca dla problematyki aksjologicznych ograniczeń oddziaływań resocjalizacyjnych.

Niezwykle ważne dla skutecznego zarządzania zagadnienia doskonalenia i oceny kadr więziennictwa wymagają odrębnego opracowania. W polskim systemie penitencjarnym, zwłaszcza praktyka oceniania i awansowania kadr wymaga głębokich, doskonalących ją przeobrażeń.

Pomimo jego wielorakich niedoskonałości - warto zwrócić uwagę na regulujące jego działalność przepisy prawa²⁹⁷. Zarówno wcześniej

²⁹⁴ Tenże: Resocjalizacyjny model zakładu karnego w świetle teorii organizacji, w: W. Ambrozik, P. Stępiak, (red.), Problemy organizacji i zarządzania więziennictwem, UAM Poznań - CZSW Warszawa - COSSW Kalisz, 1999, s. 40 – 73.

²⁹⁵ Na temat sposobu ustalenia prognoz w obecnej praktyce penitencjarnej zob. M. Wołowicz, Ocena skazanych przed warunkowym przedterminowym zwolnieniem, w: Przegląd Penitencjarny i Kryminologiczny, nr 8 (48), Warszawa 1986.

Na podstawie przeprowadzonych badań wymienia je i opisuje J. Górski. Zob. Powrót skazanych do społeczeństwa po odbyciu długoterminowej kary pozbawienia wolności (podstawowe wyniki badań), w: Przegląd Penitencjarny i Kryminologiczny nr 16 (56), Warszawa 1989, s. 43 - 46.

²⁹⁶ Zob. P. Barrett, Tworzenie zespołu, w: Praktyka kierowania, red. D. M. Stewart, Warszawa 1994, s. 269 - 315 oraz J. A. F. Stoner i Ch. Wankel: Kierowanie, Warszawa 1992, s. 414 - 424.

wymieniana w tej publikacji, obowiązująca w Polsce ustawa Kodeks karny wykonawczy, jak i powiązane z nią przepisy wykonawcze w treści swych zapisów dalece uwzględniają zarówno humanistyczne, jak i humanitarne przesłanie karania przestępców, nawiązując do norm prawa międzynarodowego. Można też mówić o dość wysokim stopniu pedagogizacji postanowień tejże ustawy, jak i innych wynikających z niej przepisów wykonawczych²⁹⁸. Jednakże kazuistyka tego aktu prawnego sprawia, że nazbyt szybko się on dezaktualizuje i wymaga częstych nowelizacji. Taka dalece szczegółowa konstrukcja norm prawnych zapisanych w tej ustawie usztywnia działania personelu, nadmiernie je też formalizując. Pojawia się pytanie o przyczyny zaledwie dostatecznej oceny pracy resocjalizacyjnej polskiego systemu penitencjarnego, w sytuacji kiedy funkcjonuje on pod „rządami” stosunkowo dobrego prawa? Przyczyny tego stanu rzeczy w większości tkwią poza więziennictwem. Decyduje o tym w szczególności wysoki stopień penalizacji polskiego prawa karnego oraz taka polityka kryminalna państwa, która powoduje wysokie przepełnienie więzień.

Mało efektywne w tym zakresie są też doświadczenia innych europejskich krajów o zbliżonej kulturze, z których to polski wymiar sprawiedliwości niewystarczająco korzysta.

²⁹⁷ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 26 listopada 2012 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie sposobów prowadzenia oddziaływań penitencjarnych w zakładach karnych i aresztach śledczych, **Dz.U. z 2012 poz. 1409** • Brzmienie od 14 stycznia 2013 - prawo.lego.pl/prawo/rozporzadzenie-ministra-sprawiedliwosci-z-dnia-26-listopada-2012-r-zmieniajace-rozporzadzenie-w-sprawie-sposobow-prowadzenia-oddzialywan-penitencjarnych-w-zakladach-karnych-i-aresztach-sledczych .

²⁹⁸ Obwieszczenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 10 kwietnia 2013 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości w sprawie sposobów prowadzenia oddziaływań penitencjarnych w zakładach karnych i aresztach śledczych, Dziennik Ustaw 2013 r., poz. 1067, Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej Warszawa, dnia 12 września 2013 r., poz. 1067

ОСВІТНЬО-ВИХОВНА РОБОТА У СИСТЕМІ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ ЗАКЛАДІВ

*Андрій Скіць,
Людмила Гусак*

Характеристика емпіричних даних соціально-педагогічних детермінант організації соціально-виховної роботи в місцях позбавлення волі

Важливе значення при організації соціально-виховної роботи в місцях позбавлення волі відіграють **соціально-демографічні характеристики** підлітків. Серед таких, в першу чергу, виділено вікові особливості неповнолітніх засуджених. Згідно кримінального та кримінально-виконавчого законодавства України у спеціальних виховних установах України можуть утримуватися засуджені віком від 14 до 22 років. Відповідно до статті 22 КК України кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилось 16 років. Водночас, за вчинення ряду тяжких та особливо тяжких злочинів (умисне вбивство, зґвалтування, крадіжка, грабїж, розбій, бандитизм і т.д.) кримінальна відповідальність настає з 14 років²⁹⁹.

З метою закріплення результатів виправлення, завершення загальноосвітнього або професійно-технічного навчання засуджені, які досягли вісімнадцятирічного віку, можуть бути залишені у виховній колонії до закінчення строку покарання, але не довше ніж до досягнення ними 22 років³⁰⁰. (Стаття 148 КВК України)

Згідно положень фізіології та анатомії, вікової психології, соціології зазначений вік (14-22 роки) включає в себе складні та важливі періоди формування та становлення особистості, що значно відрізняються між собою та мають свої специфічні фізіологічні та психологічні особливості:

- підлітковий вік (14-15 років);
- юнацький вік (16-18 років);
- перший молодіжний вік (19-22 роки).

²⁹⁹ Кримінальний кодекс України : Офіційний текст. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 352 с. С. 10.

³⁰⁰ Кримінально-виконавчий кодекс України : офіційне видання. Київ : Атіка, 2003. 96 с. С. 81.

На кінець 2012 року у виховних колоніях України утримувалось 46 підлітків віком 14-15 років або 3,6 відсотки від загальної чисельності утримуваних в спеціальних виховних установах, 194 неповнолітніх віком 16-17 років (15,3%), 480 юнаків та юнок віком 17-18 років (37,8%) та 550 осіб, які досягли повноліття (43,3%) (рис.1)³⁰¹.

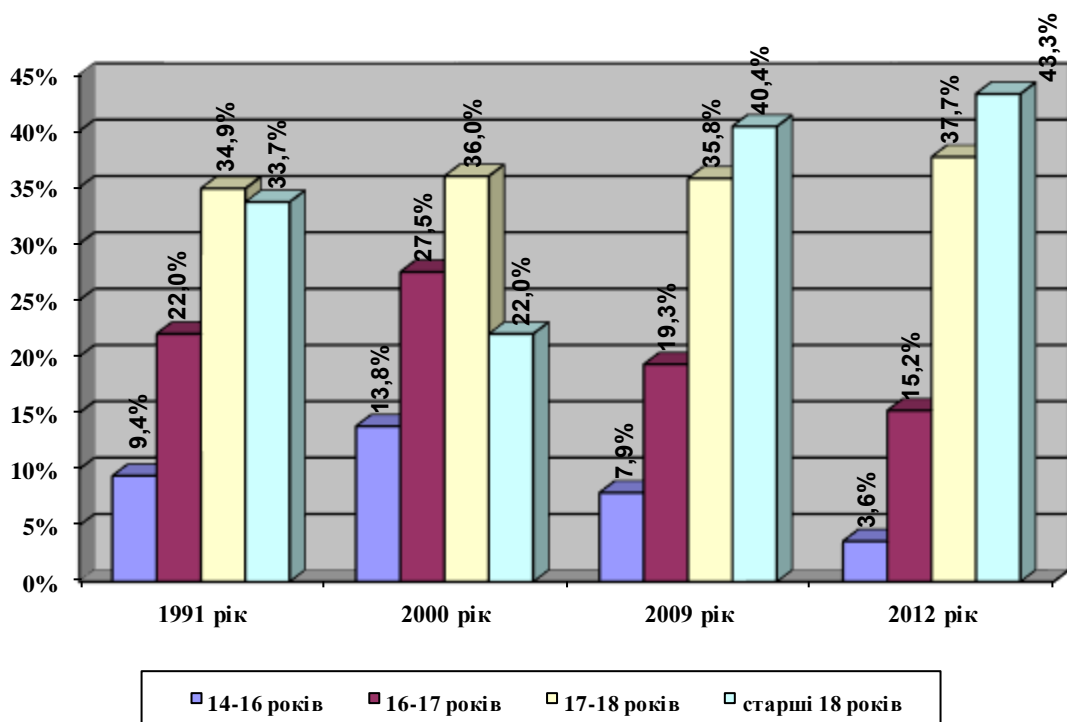

Рис. 1. Вікова характеристика осіб, які утримуються у виховних колоніях ДПтС України.

Кожна із зазначених вікових груп засуджених спеціальної виховної установи має свої психолого-педагогічні особливості, які потрібно брати до уваги при забезпеченні соціалізаційного процесу в умовах ізоляції від суспільства.

Так, аналіз літератури³⁰² дає підстави стверджувати, що характерними особливостями підліткового віку (14-15 років) є те, що суттєва перебудова усього організму підлітка, статеве дозрівання, інтенсивний та нерівномірний фізичний розвиток організму зумовлюють підвищену збудливість, вразливість та невірноваженість, емоційну нестабільність, роздратованість та запальність. Процес формування особистості підлітка здійснюється

³⁰¹ Дані щодо результатів службової діяльності виховних колоній Державної пенітенціарної служби України станом на 01 січня 2013 року. ДПтС. 2013. 7 с.

³⁰² Крутецкий В. А. Психология : учеб. для учащихся пед. уч-щ. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Просвещение, 1986. 336 с. С. 262-279.

на фоні таких новоутворень як почуття дорослості, усвідомлення себе як особистості, висока самооцінка, розвиток моральної свідомості, необхідності набуття та дотримання власних принципів поведінки, відчуття обов'язку та відповідальності в колективі. В цей час дуже яскраво виділяються прагнення підлітка до пошуку особистісного ідеалу та наслідування йому, спілкування та життя в колективі однолітків, розвивається необхідність в почутті дружби, спільних захопленнях та спільній діяльності. Мають місце бажання підлітка досягти особистісної свободи при фактичному невмінні користуватися нею. Відсутність відповідного життєвого досвіду спричиняє неадекватну поведінку, непослідовність, нелогічність та суперечливість дій. Важливе місце відіграє процес розвитку вольових рис підлітка.

Уперіод юнацького віку (16-18 років) фактично завершується процес переходу від дитинства до дорослості, формуються стійкі ціннісні орієнтації особистості, формується власне «Я», зростають можливості саморегуляції, цілеспрямованості та усвідомленості поведінки. Незважаючи на це, саме в цей вік неповнолітні дуже часто схильні до епатажної поведінки, стихійно-агресивних та емоційно-романтичних вчинків. Центральним психологічним новоутвореннями юнацького віку є інтенсивне формування життєвих планів. Важливого значення в цей період набуває поглиблений інтерес до осіб протилежної статі, намагання самоствердження та вираження своєї індивідуальності.

Перший молодіжний вік (19-22 роки) характеризується завершенням головних фаз біологічного та особистісного розвитку, формуванням основних рис та особливостей характеру, що супроводжується процесами громадянського самовизначення, визначення свого місця в житті, формування чіткої світоглядної позиції. Для цього періоду життя характерні максималізм, категоричність оцінок, суперечливість самооцінки, внутрішня невпевненість, недостатній розвиток саморегуляції поведінки, брак життєвого досвіду у вирішенні проблем тощо.

Особливої уваги з боку адміністрацій виховних колоній при організації соціально-виховної роботи з неповнолітніми засудженими потребують такі їх вікові особливості, які можна вважати характерними та типовими саме для асоціальної поведінки. Серед таких нами відзначено наступні: відсутність самоконтролю, конфліктність, невірноваженість, впертість, брехливість,

примітивізм потреб та несформованість емоційної сфери, схильність до адиктивної поведінки. Віковий конформізм, дитяче навіювання, соціальна та психічна незрілість в умовах ізоляції від суспільства сприяють формуванню у середовищі неформальних угруповань. Враховуючи це адміністрації виховної колонії потрібно брати до уваги небезпеку формування референтних груп неповнолітніх негативної спрямованості. Важливого значення набуває особистість вихователя та його власний приклад, принципи партнерства, рівності, взаємоповаги, взаємодопомоги і довіри у спілкуванні, спрямування роботи на формування в неповнолітніх засуджених навичок особистого спілкування в групі однолітків, способів взаєморозуміння тощо.

Процес формування морально-ціннісних орієнтацій в підлітково-юнацькому віці зумовлює важливість завдань морального виховання. Процеси формування світогляду, громадянської позиції та соціальної активності неповнолітнього ставлять перед адміністрацією виховної колонії важливі завдання духовно-морального, державницько-патріотичного виховання, професійної орієнтації тощо. Актуальними вбачаються статеве виховання неповнолітніх засуджених, формування поваги до протилежної статі, фізичне виховання та формування основ здорового способу життя.

Важливе значення при організації соціально-виховної роботи в умовах ізоляції від суспільства відіграє такий чинник як *стать неповнолітнього правопорушника*. Однією з 8 спеціальних виховних установ України є Мелітопольська виховна колонія, в якій утримуються засуджені до позбавлення волі неповнолітні жіночої статі. На кінець 2012 року в цій колонії відбувало покарання 89 дівчаток або 7 відсотків від загальної кількості утримуваних у виховних колоніях ДПтС України.

У зв'язку з цим, варто говорити про актуальність вирішення завдань *гендерної соціалізації та гендерного виховання* в місцях позбавлення волі для неповнолітніх. Серед першочергових завдань гендерної соціалізації дівчаток та хлопчиків в умовах виховних колоній відмічається цілеспрямований та правильноорганізований процес засвоєння норм, установок та правил поведінки відповідно до культурних уявлень про роль, становище та призначення чоловіка та жінки у суспільстві, формування в підлітків тих якостей, рис і властивостей, які забезпечать їх соціально

нормативне ставлення до представників іншої статі. Для вирішення цих завдань потрібно ознайомлювати підлітків з інституційними цінностями, нормами і правилами міжстатевого спілкування, забезпечувати формування адекватного розуміння дорослості, розкриття особливостей жіночої та чоловічої психології, відмінностей поведінки представників різної статі, формування на основі системи загальнолюдських і національних цінностей правильного уявлення про взаємини статей та соціальної відповідальності у взаєминах, формування в неповнолітніх засуджених бажання мати міцну та дружню сім'ю та відповідальність за виховання дітей тощо. Застосування комплексу заходів з таких напрямків виховання як статеве, моральне, трудове, правове тощо сприяє формуванню в підлітка відповідних навичок міжстатевого спілкування й взаєморозуміння та його здатності приймати усвідомлені рішення у сфері міжстатевих стосунків³⁰³.

Тенденцією останнього часу в місцях позбавлення волі для неповнолітніх засуджених стало формування у виховних колоніях елементів багатонаціонального середовища. Це питання стає актуальним в зв'язку зі значним збільшенням в спеціальних виховних установах ДПтС України кількості неповнолітніх циганської національності. Згідно статистичної інформації ДПтС у виховних колоніях України також утримуються росіяни, молдавани, кримські татари, болгары, румуни, угорці тощо. Такий стан справ зумовлює необхідність врахування у процесі організації соціально-виховної роботи з неповнолітніми засудженими етнічних, національних, соціокультурних відмінностей тієї чи іншої нації, виховання толерантних відносин між неповнолітніми, планування та вжиття заходів полікультурної освіти з метою формування особистості, яка розуміє інші культури, прагне та уміє жити в мирі та злагоді з людьми різних національностей та вірувань.

Важливою особливістю, яка впливає на ефективність вирішення завдань соціалізаційного процесу неповнолітніх засуджених, є те, що у виховних колоніях утримуються підлітки з різним освітнім рівнем. Загальним негативним моментом при цьому є невідповідність віку засуджених їх освітньому рівню, що спостерігається в переважній більшості випадків. Так, відомий

³⁰³ Кравець В. П. Теорія і практика дошлюбної підготовки молоді. Київ : Київська правда, 2000. 688 с.

сучасний дослідник особистості неповнолітнього правопорушника Н.Ю.Максимова називає цифру 40% неповнолітніх, які мають освіту значно нижчу, ніж належить відповідно до їх віку³⁰⁴.

Фактично такі ж показники невідповідності освітнього рівня віку вихованців отримані нами при аналізі та порівнянні статистичних показників діяльності спеціальних виховних установ в 2009 році. Так, згідно відповідної інформації ДПтС на кінець 2008/2009 навчального року кількість учнів у загальноосвітніх школах виховних колоній складала 1308 осіб або приблизно 89% від загальної кількості неповнолітніх засуджених. Серед них, у школі II-ого ступеню (6-9 класи) навчалось 556 учнів або 42,5%, у школі III-ого ступеню (10-11 класи) - 752 учні (57,5%) [141]. В той же час, в місцях позбавлення волі в цей період, як ми зазначали вище, утримувалось лише 116 дітей або 7,8% віком 14-15 років (різниця – 35%), які згідно загальноприйнятих правил відповідають рівню школи II-ого ступеню.

Серйозною проблемою для адміністрацій виховних колоній стало таке явище як повна відсутність сформованих навичок читання, письма, рахування. Так, для педагогічно занедбаних учнів (фактично неписьменних) у виховних колоніях ДптС України в 2010 році було організовано роботу 5 класів вирівнювання знань, в яких навчалось 40 осіб та функціонували 4 допоміжні класи для 32 засуджених з вадами фізичного та розумового розвитку³⁰⁵.

Враховуючи такий освітній рівень неповнолітніх засуджених дуже складно говорити про ефективне вирішення завдань їх ресоціалізації та первинної соціалізації. У такому випадку першочергового значення набуває питання навчання вихованців грамоті та елементарним навичкам письма і читання. Крім цього, такий стан справ негативно впливає на формування в підлітків моральних, естетичних переконань, забезпечення правової просвіти та соціального виховання, створює серйозні труднощі у питаннях міжособистісного спілкування неповнолітніх тощо.

³⁰⁴Максимова Н. Ю. Соціально–психологічні аспекти проблеми гуманізації судочинства та кримінально–виконавчої системи. Київ : ВПОЛ, 2005. 100 с. С. 32.

³⁰⁵ . Огляд результатів діяльності виховних колоній та виправних колоній для тримання засуджених жінок Державної кримінально–виконавчої служби України у I–ому півріччі 2010 року // Вказівка ДДУПВП. 2010. № 5/3–406. 23 липня.

Серед причин, що зумовлюють педагогічну занедбаність неповнолітніх та їх важковиховуваність до моменту вчинення ними злочину варто назвати такі недоліки навчально-виховного процесу як відсутність диференційованого підходу до дітей, таврування та навішування ярликів, формалізм та низький рівень профілактики серед учнів таких негативних явищ як алкоголізм, тютюнопаління, наркоманія, недостатня кількість позашкільних навчально-виховних та фізкультурно-спортивних закладів, відсутність належного взаємозв'язку «школа-сім'я», самоусунення батьків від проблем освіти та виховання своїх дітей тощо. Все це в сукупності із погіршенням соціально-економічного стану громадян, проблемами та прорахунками сімейного виховання, пропагандою та значним поширенням насилля та шкідливих звичок в масовій культурі зумовлюють такі негативні суспільні явища як бездоглядність та безпритульність дітей, біологічне та соціальне сирітство, появу нової категорії дітей, яких називають «діти вулиці».

Вищезазначені обставини соціальної ситуації життєдіяльності неповнолітніх, є, на нашу думку, визначальним чинником, який детермінує злочинність дітей в сучасних умовах та впливає на ефективність соціалізаційного процесу в умовах ізоляції від суспільства. Так, згідно статистичної звітності ДПтС України на кінець 2012 року у виховних колоніях України утримувалось 202 дитини (15,9,2%), які до засудження не працювали і не навчались, 606 осіб (47,7%) виховувалось в неповній сім'ї, 159 осіб (12,5%) – в кризовій сім'ї, 166 осіб (13,1%) виховувались без батьків взагалі, 118 осіб (9,3%) виховувались в спеціальних закладах Міністерства освіти та науки (загальноосвітні школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації) (рис. 2)³⁰⁶.

Процес соціального розвитку та становлення особистості таких дітей відбувався в незадовільних умовах та зі значними відхиленнями від загальноприйнятих норм. Результатом цього стали вчинення підлітками тяжких та особливо тяжких злочинів, позбавлення волі та ізоляція від суспільства. Такий стан справ ставить особливі вимоги, насамперед, до процесу ресоціалізації таких підлітків як процесу повторних дій, спрямованих на засвоєння ними соціальних цінностей, норм, зразків поведінки, необхідних для їх успішної життєдіяльності в суспільстві. При організації

³⁰⁶ Дані щодо результатів службової діяльності виховних колоній Державної пенітенціарної служби України станом на 01 січня 2013 року. ДПтС. 2013. 7 с.

соціально-виховної роботи з неповнолітніми в умовах виховних колоній важливого значення набуває формування умінь та навичок поведінки, міжособистісного спілкування, організації професійної освіти, формування здорового способу життя та профілактики шкідливих звичок. Особливу роль в питанні успішності ресоціалізації набуває ефективність здійснення соціальної реінтеграції осіб, які звільняються з місць позбавлення волі, з боку суб'єктів соціальної роботи (спеціальних органів виконавчої влади та самоврядування, громадських організацій тощо).

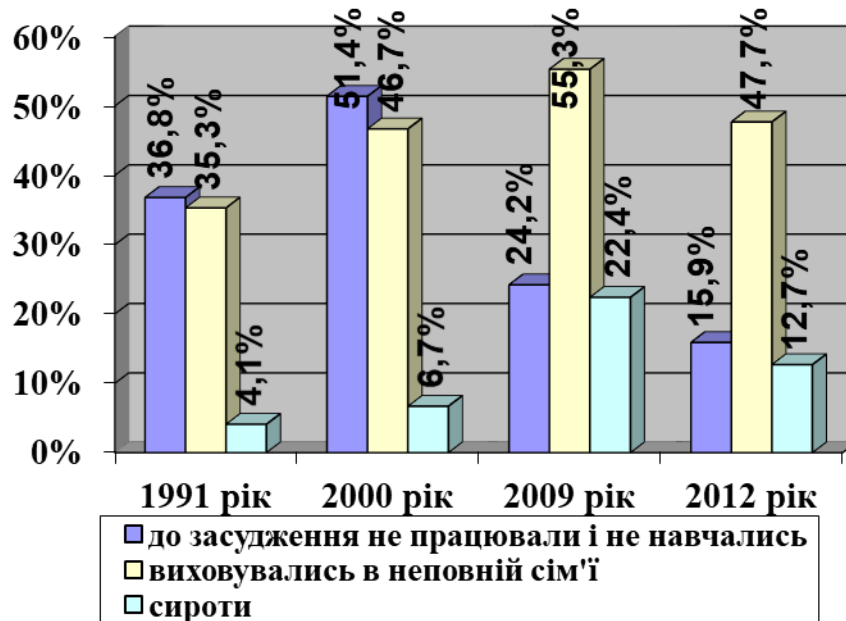

Рис. 2. Соціальні характеристики осіб, які утримуються у виховних колоніях ДПтС України.

Важливе значення при організації соціально-виховної роботи з неповнолітніми засудженими у виховних колоніях відіграють окремі елементи **кримінально-правової характеристики** підлітків. Характер та мотиви скоєного дитиною злочину, наявність повторних правопорушень, рівень криміногенної зараженості підлітка детермінують відповідні завдання для соціально-виховної роботи, впливають на вибір її напрямків, форм та методів тощо.

В залежності від характеру скоєного злочину (склад, мотиви та засоби вчинення злочину) в кримінальному законодавстві та відповідній літературі засуджених прийнято поділяти на такі групи:

1) особи, засуджені за вчинення корисливих злочинів (в основному це крадіжки та шахрайство). Важливою ознакою таких злочинів є те, що заволодіння чужим майном здійснювалось таємно, без агресії та застосування насильства;

2) особи, засуджені за агресивні (насильницькі) некорисливі злочини. Серед злочинів цієї групи виділяють вбивства, тяжкі

тілесні ушкодження, хуліганство, згвалтування, вандалізм тощо. Однією з умов скоєння таких злочинів є агресивна поведінка без корисливої мети;

3) особи, засуджені за вчинення корисливо-насильницьких злочинів (бандитизм, грабежі, розбої тощо). Особливістю такої категорії злочинів є поєднання насильства та корисливої мети;

4) особи, засуджені за економічні злочини (розкрадання майна шляхом привласнення, зловживання службовим становищем службовців та підприємців);

5) особи, засуджені за вчинення неагресивних злочинів. В основному до такої групи злочинів відносять правопорушення в галузі правосуддя, порядку управління, громадського порядку та необережні злочини³⁰⁷.

Окрему групу злочинів становлять злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів.

У спеціальних виховних установах ДПтС України на кінець 2012 року утримувалось 698 осіб, які засуджені за крадіжку (стаття 185 КК України). Це складає 54,9 відсотків або більше половини від загальної кількості засуджених, які утримуються у виховних колоніях. Також у виховних колоніях утримувалось 187 підлітків (14,7%) засуджених за грабіж (стаття 186 КК України); 121 особа (9,5%) засуджена за розбій (стаття 187 КК України); 40 дітей (3,1%) засуджених за умисне вбивство (стаття 115 КК України); 40 неповнолітніх (3,1%) засуджених за умисне тяжке тілесне ушкодження (стаття 121 КК України); 38 осіб (3%) засуджених за згвалтування (статті 152, 153 КК України); 27 осіб (2,1%) засуджених за злочини, які пов'язані з наркотичними засобами (статті 307, 309 КК України) (рис. 3)³⁰⁸.

Таким є перелік найбільш типових злочинів, які вчиняють неповнолітні. Беручи до уваги такий стан справ при проведенні соціально-виховної роботи з неповнолітніми засудженими пріоритетними завданнями вбачається правове виховання та

³⁰⁷ Збірник нормативних документів і методичних рекомендацій з питань організації виховної та соціально-психологічної роботи серед осіб, засуджених до позбавлення волі. Уклад. С. Скоков, Ю. Олійник, О. Янчук. Київ : МП Леся, 2002. 312 с. С. 285-286

³⁰⁸ Дані щодо результатів службової діяльності виховних колоній Державної пенітенціарної служби України станом на 01 січня 2013 року. ДПтС. 2013. 7 с.

роз'яснення прав, обов'язків та відповідальності дитини, корекція поведінки підлітків та профілактика таких рис їх особистості як агресивність, конфліктність, легковажність тощо.

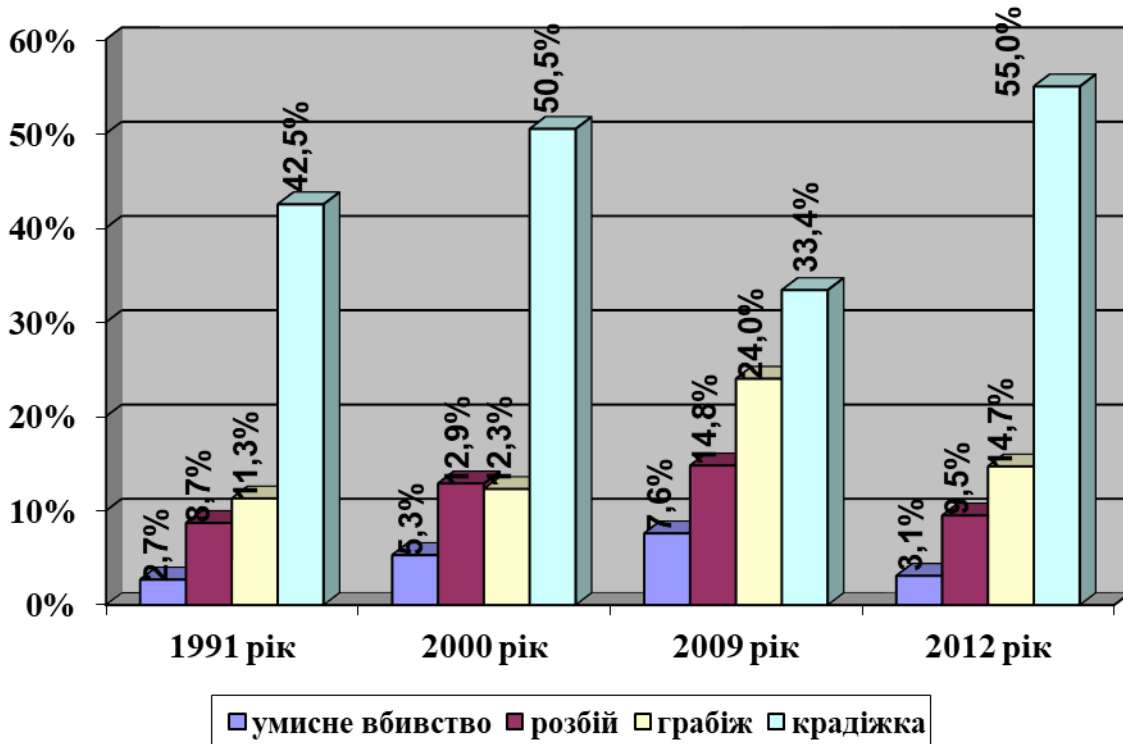

Рис. 3. Криміногенна характеристика осіб, які утримуються у виховних колоніях ДПтС України

Особливої уваги потребують питання формування правильного ставлення до приватної і державної власності та її недоторканості, виховання поваги до людини та її життя як найбільшої суспільної цінності, формування правильного уявлення про норми співжиття в суспільстві тощо.

Особливої уваги адміністрацій виховних колоній при організації соціально-виховної роботи потребує питання врахування рівня «кримінальної зараженості» неповнолітніх. Детальний аналіз практики роботи виховних колоній ДПтС України дає підстави нам стверджувати, що із врахуванням цього показника неповнолітні поділяються на такі типи:

– послідовно-криміногенний тип. Характерними особливостями таких засуджених є те, що вчинення ними злочину стає наслідком звичного стилю поведінки та стійких антисуспільних поглядів, установок та орієнтацій. Як правило, такі особи постійно перебувають в мікросередовищі, де норми моралі і права систематично порушуються, та самі активно створюють ситуацію злочину. Серед осіб, які утримуються у виховних

колоніях, представників даного типу є небагато, проте у кожній виховній колонії декілька таких неповнолітніх є обов'язково;

– ситуативно-криміногенний тип. Ознаками такого типу неповнолітніх засуджених є те, що злочин, як правило, є наслідком несприятливої соціально-економічної, моральної та правової ситуації, постійного знаходження підлітка в суперечливому, конфліктному, фактично злочинному мікросередовищі, його асоціального способу життя. Вчинення неповнолітніми злочину в такій ситуації є свого роду закономірністю та здійснюється в більшості випадків у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння. Неповнолітні ситуативно-криміногенного типу складають переважну більшість засуджених, які утримуються в спеціальних виховних установах;

– ситуативний тип. Особливістю такого типу неповнолітніх є скоєння ними злочинів під вирішальним впливом певної несприятливої та, в цілому, не звичної для них ситуації. Для таких осіб характерною є незначна криміногенна зараженість та незначний рівень аморальності свідомості і поведінки. Як правило, у виховних колоніях утримується достатньо таких неповнолітніх, їх більше ніж осіб послідовно-криміногенного типу, але набагато менше, ніж підлітків ситуативно-криміногенного типу³⁰⁹:

Такий стан справ зумовлює необхідність активізації зусиль адміністрацій спеціальних виховних установ щодо розвінчування кримінальних традицій, роз'яснення негативних рис кримінальної субкультури, значної корекції світогляду та ціннісних орієнтацій вихованців, їх морального та духовного відродження, налагодження ефективної взаємодії із суб'єктами соціального супроводу неповнолітніх після звільнення тощо.

Адміністрація спеціальної виховної установи при організації соціально-виховної роботи з неповнолітніми повинна враховувати строк призначеного їм покарання для розробки відповідних програм соціально-виховної роботи, визначення перспективних ліній, встановлення порядку та послідовності здійснення соціальних, виховних та психологічних заходів адаптації до умов відбування покарання, підготовки до звільнення, підтримки

³⁰⁹ . Збірник нормативних документів і методичних рекомендацій з питань організації виховної та соціально-психологічної роботи серед осіб, засуджених до позбавлення волі. Уклад. С. Скоков, Ю. Олійник, О. Янчук. Київ : МП Леся, 2002. 312 с. С. 285-286.

неповнолітніх з тривалими термінами покарання, організації загальноосвітнього та професійно-технічного навчання тощо.

Суд, вирішуючи питання про притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності, згідно статті 102 КК України може призначити позбавлення волі на строк до 10 років, а у випадку скоєння неповнолітнім особливо тяжкого злочину, поєданого з умисним позбавленням життя людини, - до 15 років. У виховних колоніях ДПтС України на кінець 2012 року утримувалось 6 осіб (0,5%), які засуджені на строк до 1 року позбавлення волі, 178 осіб (14%) засуджених на строк від 1 до 3 років, 634 особи (49,9%) – на строк від 3 до 5 років, 401 особа (31,6%) – на строк більше 5 років (рис. 4.)³¹⁰.

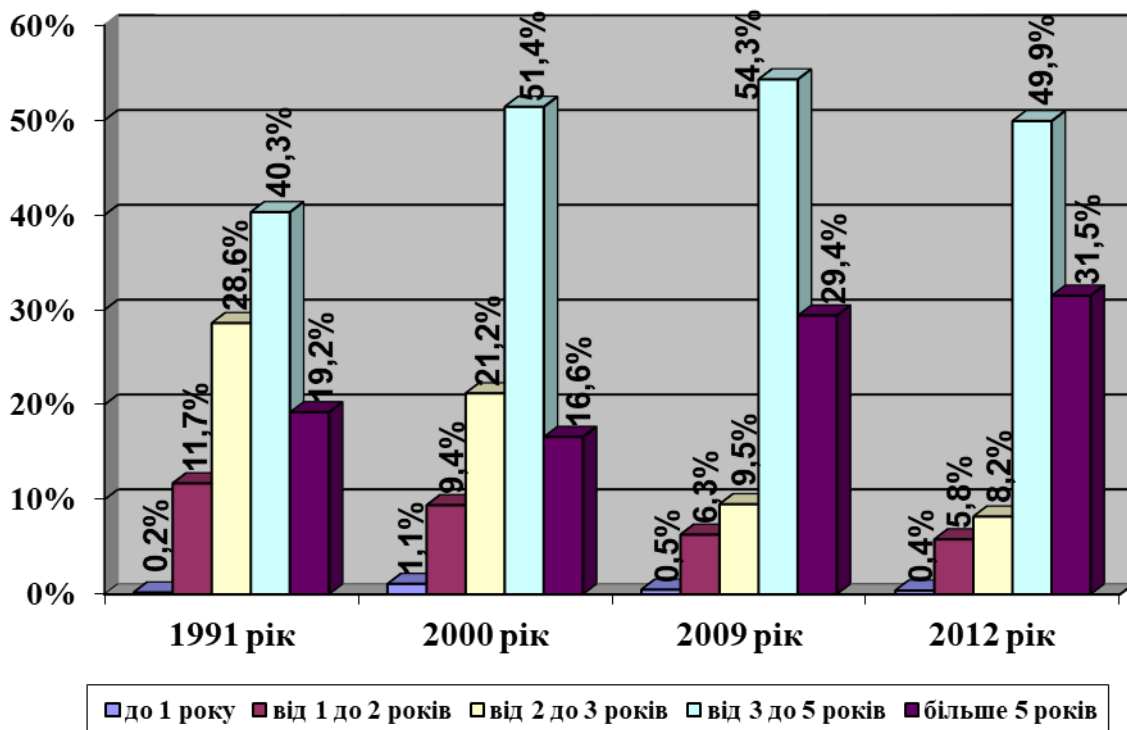

Рис. 4. Терміни покарання осіб, які утримуються у виховних колоніях ДПтС України

Важливим фактором, який необхідно враховувати при організації роботи із неповнолітніми, є наявність у них попередніх судимостей. За офіційною статистикою ДПтС України станом на 01 січня 2013 року у виховних колоніях України утримувалось 827 осіб, які раніше вчиняли злочин та притягувались до кримінальної відповідальності, що складає 65,1 відсотка від загальної чисельності дітей, які відбувають покарання в місцях позбавлення

³¹⁰ Дані щодо результатів службової діяльності виховних колоній Державної пенітенціарної служби України станом на 01 січня 2013 року. ДПтС. 2013. 7 с.

волі. Крім цього, 20 підлітків або 1,6% вже раніше відбували покарання у вигляді позбавлення волі (рис. 5)³¹¹.

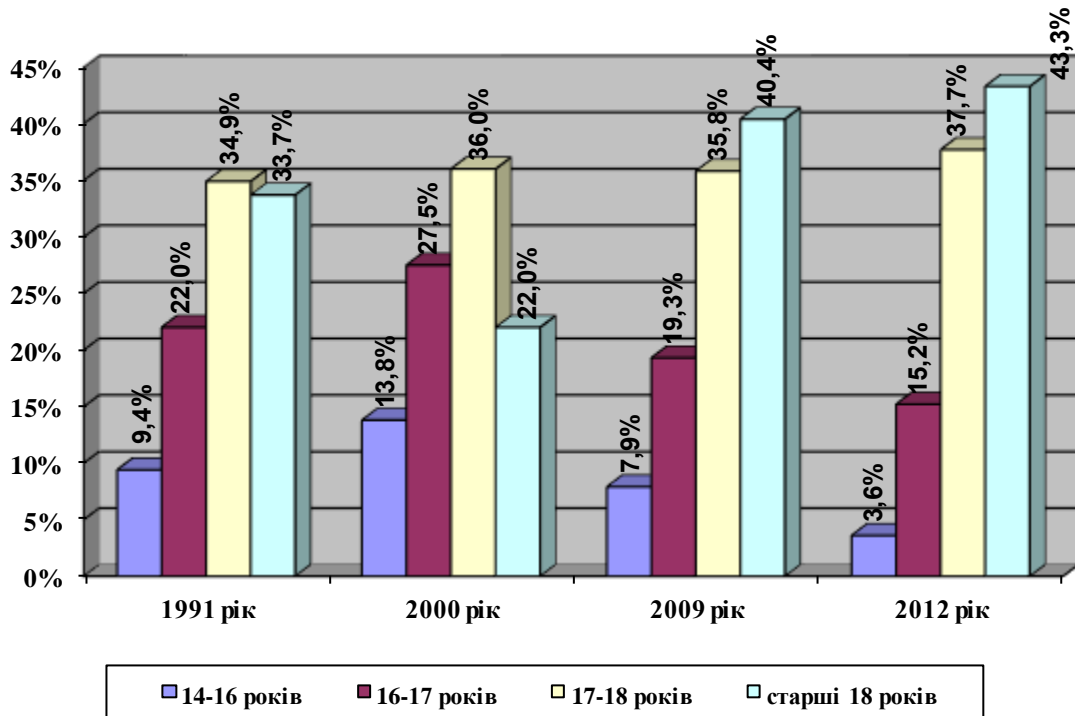

Рис. 5. Характеристика рецидивної злочинності осіб, які утримуються у виховних колоніях ДПтС України

Особлива увага при проведенні соціально-виховної роботи з неповнолітніми засудженими в місцях позбавлення волі акцентується на **психолого-педагогічній характеристиці** підлітків та їх рівні вихованості, ціннісних орієнтаціях, потребах, інтересах, індивідуальних особливостях психіки, рівні розвитку та сформованості пізнавальних процесів тощо.

Дослідження процесу важковиховуваності та особливостей «важких дітей» протягом тривалого часу є предметом вивчення багатьох наук (педагогіка, психологія, право тощо). У другій половині ХІХ-ого століття в Російській імперії термін «важкі діти» активно вживався відомими дослідниками (Д. Дріль³¹², П. Каптерев³¹³, С. Познишев³¹⁴, І. Сікорський³¹⁵ та інші) як синонім поняття «малолітній злочинець».

³¹¹ Дані щодо результатів службової діяльності виховних колоній Державної пенітенціарної служби України станом на 01 січня 2013 року. ДПтС. 2013. 7 с.

³¹² Дріль Д. А. Учение о преступности и мерах борьбы с нею. Вступ. ст. В. М. Бехтерев, М. Ковалевский, А. Ф. Кони, М. Слобожанин. СПб. : Шиповник, 1912. 702 с.

³¹³ Каптерев П. Ф. Избранные педагогические сочинения. Под ред. А.М. Арсеньева. Москва : Педагогика, 1982. 704 с.

Саме в цей час мали місце фундаментальні дослідження природи та структури особистості важких дітей, вивчення причин важковиховуваності та відпрацювання підходів до роботи з даною категорією неповнолітніх. Актуальною з позицій того часу для розуміння особливостей неповнолітніх злочинців, які утримуються сьогодні у виховних колоніях, є класифікація важких дітей, запропонована І. Сікорським. Відомий український вчений, лікар-психіатр, професор Київської клініки, будучи прибічником ізоляції важких дітей у спеціальних закритих закладах, згідно особливостей їх нервово-психічної організації в 1882 році виділив такі групи «важких» у виховному відношенні дітей: 1) легкозбуджувані, нервово-психічні діти, для яких характерні часті зміни настрою та поведінки, моральна нестійкість, слабка витривалість; 2) діти з дисгармонією у фізичному і психічному розвитку, що проявляється в схильності до насилля, грубості, ранньому розвитку сексуальних відхилень, загальній роздратованості та імпульсивності; 3) діти з нелінійним, стрибкоподібним інтелектуальним розвитком, наслідком чого є переоцінка своїх можливостей та підвищена самооцінка, прагнення до лідерства; 4) рухливі, неспокійні, недисципліновані, неорганізовані та інфантильні діти; 5) діти з такими стійкими спадковими вродженими негативними рисами як жорстокість, зухвалість, нахабство³¹⁶.

Зазначені І. Сікорським риси важковиховуваних дітей є актуальними і нині. Такі складні категорії дітей потребують особливого підходу при вирішенні завдань їх ресоціалізації та первинної соціалізації. Загострення певних рис темпераменту, особливості мотиваційної, емоційно-вольової та пізнавальної сфери, характер, сформованість правосвідомості та рівень моральної занедбаності, світогляд, ціннісні орієнтації неповнолітніх засуджених є тими важливим чинниками, які найбільшою мірою детермінують мету та завдання соціально-виховної роботи, її тривалість та спрямування, підбір методів, форм та засобів тощо.

³¹⁴ Познышев С. В. Основы пенитенциарной науки. Москва, 1923.

³¹⁵ Сикорский И. А. Сборник научно-литературных статей по вопросам общественной психологии, воспитанию и нервно-психической гигиене. В 5 кн. Кн. 2. Статьи по вопросам воспитания. Киев ; Харьков : Южно-русское изд-во Ф.А. Йохансона, 1899.

³¹⁶ Там само, С. 169-181.

За спрямованістю особистості В. Деев та О. Ушатіков класифікують неповнолітніх засуджених на: 1) підлітків з відносно позитивною спрямованістю, для яких характерні відверте каяття у вчиненні злочину, критична оцінка свого минулого, бажання сумлінною поведінкою, навчанням, працею довести своє виправлення; 2) осіб з нестійкою спрямованістю, в основі якої може бути легковажність, недисциплінованість, залежність від чийогось впливу, внутрішня зневіра та слабкість характеру тощо; 3) дітей з негативною спрямованістю з відповідними асоціальними установками та переконаннями, брехливістю, жорстокістю, лицемірством³¹⁷.

Згідно оприлюдненої інформації за результатами психодіагностичного дослідження проведеного в 2003 році в ряді виховних колоній України в місцях позбавлення волі нашої держави утримувалось неповнолітніх з позитивною спрямованістю – 45%, з нестійкою спрямованістю – 44%, з негативною спрямованістю – 11%³¹⁸.

Багатьма вченими та практичними працівниками виховних колоній звертається увага на важливість врахування в роботі з підлітками таких особистісних характеристик неповнолітніх як акцентуації характеру. Згідно результатів досліджень ряду науковців акцентуаціями особистості є такі особливості характеру, які перебувають на межі норми і патології та впливають на поведінку людини, особливо, що стосується делінквентної поведінки^{319,320}.

З описаних в науці 13 типів акцентуацій характеру деякі відіграють важливу роль при вчиненні неповнолітніми протиправних дій. При цьому, за результатами досліджень ряду науковців кількість підлітків у виховних колоніях з акцентуаціями характеру є стабільною (близько 82,8%) і їх число значно перевищує відповідну кількість неповнолітніх з акцентуаціями

³¹⁷ Деев В. Г. Изучение индивидуальных особенностей осужденных, содержащихся в ИТУ Рязань : РВШ МВД СССР, 1975. 72 с. С. 60.

³¹⁸ Іванова О. В. Методичні рекомендації щодо надання соціально-психологічної допомоги неповнолітнім засудженим в період їх перебування в дільниці соціальної адаптації Київ : Соціалістичний конгрес молоді, 2007. 48 с. С.14.

³¹⁹ Зелинский А. Ф. Криминальная психология : научно-практическое издание. Київ : Юринком Интер, 1999. 240 с.

³²⁰ Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. Изд. 2-е доп. и перераб. Ленинград : Медицина, 1983. 256 с.

характеру в загальноосвітній школі (17,2%)³²¹. Згідно звітів психологів п'яти виховних колоній (Мелітопольська, Самбірська, Дубенська, Бережанська, Прилуцька) для неповнолітніх засуджених в більшій мірі характерні такі типи акцентуацій характеру як нестійкий – 27,5%, лабільний – 19%, епілептоїдний – 13%, гіпертимний – 13% та шизоїдний – 10%³²². Інші акцентуації характеру діагностуються в незначній кількості підлітків. Разом з тим, на нашу думку, в більшості випадків стосовно неповнолітніх засуджених необхідно говорити про поєднання кількох характеристик та акцентуації змішаного типу

Визначено основні особистісні показники деяких типів акцентуацій, які в більшій мірі властиві неповнолітнім засудженим та мають значення при плануванні і проведенні з ними соціально-виховної роботи. Так, для підлітків нестійкого і конформного типу характерні легке підпадання під вплив інших та тиск групи. Діти лабільного та циклоїдного типу характеризуються частою зміною настрою, моментами емоційного підйому та спаду, поєднанням активності, знесилення, дратівливості, песимізму. Епілептоїдний тип акцентуацій неповнолітніх поєднаний з частими спалахами агресії, гніву в конфліктних і фруструючих ситуаціях, нестримністю бажань, злістю та напругою. Гіпертимна акцентуація супроводжується надмірною активністю, непосидючістю, необережністю, заповзятливістю, підвищеною емоційністю дітей, частим ігноруванням ними будь-яких норм та правил. Для підлітків шизоїдного типу найбільш характерними є намагання усамітнення, незалежність, самостійність, невдоволення існуючими порядками, важке встановлення контактів з оточуючими. Істероїдний (демонстративний) тип супроводжується бажанням завжди знаходитись в центрі уваги, жагою до визнання, ризикованими вчинками, здатністю грати різні ролі тощо³²³.

³²¹ Максимова Н. Ю. Соціально–психологічні аспекти проблеми гуманізації судочинства та кримінально–виконавчої системи. Київ : ВПОЛ, 2005. 100 с. С. 36.

³²² Іванова О. В., Шамриленко І. Г. Методичні рекомендації щодо надання соціально–психологічної допомоги неповнолітнім засудженим в період їх перебування в дільниці соціальної адаптації. Київ : Соціалістичний конгрес молоді, 2007. 48 с. С.15.

³²³ Соціальна, педагогічна та психокорекцій на робота з неповнолітніми, засудженими до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі : методичний 214

Для більшості неповнолітніх, які відбувають покарання у виховних колоніях, характерні суттєві деформації ціннісно-мотиваційної сфери. Переважання матеріальних потреб над духовними, їх примітивізм, абсолютне небажання займатись продуктивною діяльністю (навчання, праця), орієнтація на «сьогодні» і «вже», прагнення до безтурботного життя, гедонізм, ідеалізація грошей, ситуативність, гіпертрофовані потреби в дозвіллі, поєднані з вживанням алкогольних напоїв, тютюнопалінням, сексуальними контактами стають чинниками злочинної поведінки дітей. Досліджуючи мотиви негативних вчинків підлітків, М. Фіцула встановив, що найчастіше діти скоюють правопорушення намагаючись наслідувати інших, більш «досвідчених» правопорушників (25,4%), з метою завоювати авторитет серед ровесників (21,5%), через озлобленість (10%), через пошуки пригод (9,6%)³²⁴.

Специфічні особливості характерні для емоційно-вольової сфери неповнолітніх засуджених. При вивченні властивих вихованцям тих чи інших способів реагування на певні життєві ситуації практично всі дослідники цього питання виявляють такі їх емоційно-вольові якості: емоційна незрілість, безвідповідальність, неврівноваженість, впертість, легковажність, конформізм, агресивність, жорстокість, нестійкість, тривожність, лінощі, відсутність самоконтролю та витримки тощо^{325, 326, 327}.

Значними відхиленнями від норми характеризується пізнавальна сфера неповнолітніх злочинців. Для дітей-злочинців характерні ригідне, негнучке та малорухоме сприйняття, примітивні та несформовані мислення та уява, недостатній розвиток в потребі пізнання навколишнього світу, неволодіння

посібник з питань соціальної реабілітації у громаді неповнолітніх засуджених. Авт.–упоряд.: Т. П. Авельцева, З. П. Бондаренко, Н. В. Зимівець та ін. За ред. І. Д.Зверєвої. Київ : Науковий світ, 2006. 277 с. С. 196.

³²⁴ Фіцула М. М. Педагогічні проблеми перевиховання учнів. 2-е вид., доповнене, перероблене. –Тернопіль, 1999. 141 с.

³²⁵ Алемаскин М. А. Воспитательная работа с подростками. Москва : Знание, 1979. 42 с.

³²⁶ Зюбин Л. М. Некоторые особенности нравственного воспитания педагогически запущенных подростков. Воспитание молодого рабочего. Москва : Высшая школа, 1968. С. 119.

³²⁷ Ковалев А. Г. Психологические основы исправления правонарушителя. Москва : Юридическая литература, 1968. 136 с.

основними методами діяльності. Серйозною проблемою для персоналу виховної колонії при забезпеченні соціалізаційного процесу неповнолітніх є їх низький рівень інтелекту. Згідно офіційної інформації ДПтС в спеціальних виховних установах кількість підлітків з низьким рівнем інтелектуального розвитку складає близько 21% від загальної кількості засуджених або фактично кожен п'ятий³²⁸.

При опитуванні персоналу виховних колоній України в частині визначення рис особистості, які найбільш характерні для неповнолітніх засуджених, 51,8% респондентів зазначили їх брехливість, 39,7% - пристосовництво, 36,2% - розумову відсталість, 32,5% - байдужість, 24,1% - недисциплінованість, 24,1% - примітивність потреб, 16,9% - агресивність, 15,7% – відсутність віри у власні сили, 14,5% - аморальність.

Говорячи про **медико-фізіологічні детермінанти** проведення соціально-виховної роботи з неповнолітніми засудженими, потрібно відмітити те, що значна кількість підлітків мають серйозні проблеми зі здоров'ям. Згідно інформації ДПтС України серед загальної та первинної захворюваності у виховних колоній переважають розлади психіки - 468 (по нозологіям на 1000 засуджених), захворювання шкіри - 367 та хвороби органів дихання - 317³²⁹.

Значного поширення серед неповнолітніх, які відбувають покарання у виховних колоніях ДПтС України, набули випадки порушень їх фізичного розвитку (невідповідність зросту та ваги тіла віку дитини), порушень перебігу окремих фізіологічних функцій організму (енурез, сомнамбулізм) тощо. Негативною тенденцією останніх років стає постійне збільшення у виховних колоніях дітей з органічними розладами психіки, шизотиповими та невротичними розладами, розумовою відсталістю легкого та помірного ступенів, розладами психологічного розвитку, поведінки та емоцій дитячого і підліткового віку. Так, Н. Максимова, при детальному вивченні

³²⁸ Огляд результатів діяльності виховних колоній та виправних колоній для тримання засуджених жінок Державної кримінально-виконавчої служби України у I-ому півріччі 2010 року. Вказівка ДДУПВП. 2010. № 5/3–406. 23 липня.

³²⁹ Щодо організації охорони здоров'я в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах за підсумками роботи в 2008 році. Розпорядження ДДУПВП. 2009. № 43. 25 бер. С. 17.

психологічних особливостей неповнолітніх засуджених, звертає увагу на те, що четверо з п'яти засуджених у виховних колоніях мають дисгармонійний психофізичний розвиток, в більшій половині підлітків мають місце серйозні відхилення у здоров'ї, в кожного четвертого підлітка в анамнезі є затримка психічного розвитку, фактично в кожного другого - загальна нерозвиненість мови; значного поширення набули невротизація та неврози, ослаблення вольової сфери неврівноваженість поведінки, інтелектуальні дефекти (стадія дебільності) та пасивність, порушення здатності спілкування, зниження пам'яті та соціальної активності³³⁰.

Такий стан справ негативно впливає на проведення соціально-виховної роботи з дітьми та вимагає акцентування уваги на спеціальних заходах для їх лікування, реабілітації, корекції тощо.

Значного поширення серед причин та умов дитячої злочинності набула адиктивна поведінка підлітків, яка виражається у вживанні певних речовин або виконанні певних дій, що супроводжується переживанням інтенсивних емоцій та може призвести до психічної залежності від них. Найбільш небезпечними видами адиктивної поведінки неповнолітніх є вживання алкоголю, наркотиків, токсичних речовин та тютюнопаління. Під час анонімного опитування неповнолітніх засуджених в Ковельській виховній колонії управління ДПтС України у Волинській області в 2009 році було встановлено, що з 129 підлітків, які утримувались в колонії, до засудження 114 осіб або 88% палили, 108 осіб або 84% вживали алкогольні напої, 34 вихованці або 26% вживали наркотичні речовини. При цьому важливо зазначити, що з усієї кількості утримуваних 47 неповнолітніх або 36% вчинили злочин у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння³³¹.

Такий стан справ зумовлює актуальність проведення із неповнолітніми засудженими цілеспрямованої роботи для формування в них здорового способу життя, профілактики тютюнопаління, пияцтва та наркоманії, усунення інших негативних чинників їх соціальної ситуації життєдіяльності.

³³⁰ Максимова Н. Ю. Соціально-психологічні аспекти проблеми гуманізації судочинства та кримінально-виконавчої системи. Київ : ВПОЛ, 2005. 100 с. С.35.

³³¹ . Результати дослідження шкідливих звичок неповнолітніх засуджених в Ковельській виховній колонії. Телеграма Ковельської ВК. 2009. № 6-961. 25 травня.

Важливе значення при організації соціально-виховної роботи з неповнолітніми засудженими має їх характеристика безпосередньо під час відбування покарання та перебування у виховній колонії. Затримання органами внутрішніх справ, перебування в слідчому ізоляторі, прибуття та перебування в спеціальній виховній установі з відповідним режимом та розпорядком дня здійснюють суттєвий вплив на підлітка та зумовлюють відповідні зміни в його особистості. Крім цього, соціально-виховна робота в місцях позбавлення волі є дуже динамічним процесом, в ході якого потрібно своєчасно реагувати на зміни в поведінці підлітка, змінювати характер та інтенсивність виховного впливу залежно від обставин відбування покарання неповнолітніми тощо.

В зв'язку з цим, важливого значення набувають встановлені законодавством специфічні особливості порядку виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі та індивідуальні характеристики неповнолітнього в умовах відбування покарання, тобто **пенітенціарні детермінанти соціально-виховної роботи**. Рівень пристосування дитини до умов виховної колонії та адаптації в колективі засуджених, дотримання суворої регламентації режиму відбування покарання, поведінка і ставлення до загальноосвітнього та професійно-технічного навчання, суспільно-корисної праці, участь в роботі самодіяльних організацій засуджених вимагають серйозної уваги при проведенні соціально-виховної роботи з підлітками та є тими важливими детермінантами, які зумовлюють певні її особливості.

Порядок планування та проведення соціально-виховної роботи із неповнолітніми засудженими залежить від структурної ділянки спеціальної виховної установи, в якій вони утримуються. Згідно статті 94 КВК України неповнолітні засуджені у виховних колоніях можуть утримуватись в таких ділянках: 1) ділянка карантину, діагностики та розподілу (далі -КДПР), де утримуються усі новоприбулі протягом 14 діб для їх повного медичного обстеження та психолого-педагогічного вивчення; 2) ділянка ресоціалізації, де утримуються підлітки, розподілені по відділеннях соціально-психологічної служби; 3) ділянка соціальної адаптації, де утримуються засуджені, які правомірно себе поведуть і сумлінно ставляться до навчання та праці і яким до звільнення залишається не більше 6 місяців³³².

³³² Кримінально-виконавчий кодекс України : офіційне видання. Київ : Атіка, 2003. 96 с. С.47.

Ми переконані, що проведення соціально-виховної роботи із засудженими в кожній із зазначених структурних дільниць має свої особливості в частині визначення першочергових завдань, вибору форм, методів та засобів роботи, надання тих чи інших пріоритетів тощо. Так, при перебуванні підлітка в дільниці КДіР посиленої уваги потребують питання проведення соціально-педагогічної діагностики особистості, здійснення роз'яснювальної роботи, правової просвіти тощо. При перебуванні дитини в дільниці ресоціалізації виховної колонії основна увага повинна приділятися реалізації програм соціально-виховної роботи, загальноосвітньому та професійно-технічному навчанню, формуванню основ здорового способу життя тощо. В дільниці соціальної адаптації на перший план виходять завдання підготовки неповнолітніх до звільнення, вирішення комплексу їх соціально-побутових питань після звільнення, налагодження соціально-корисних зв'язків тощо.

Важливою рисою, яка характеризує особистість неповнолітнього, який відбуває покарання у виховних колоніях, є його поведінка в умовах ізоляції від суспільства та дотримання вимог режиму. Результатом різного рівня адаптації до умов відбування покарань, сформованості правосвідомості та кримінальної зараженості тощо є різного роду порушення засудженими вимог встановленого режиму утримання. Згідно офіційної статистики ДПтС України в 2012 році засудженими, які відбувають покарання у виховних колоніях, допущено 202 порушення режиму тримання, в 21 випадку до порушників застосовувались крайні заходи дисциплінарного впливу у вигляді поміщення в дисциплінарний ізолятор (далі - ДІЗО)³³³.

Серед найбільш злісних порушень, які допускають засуджені у виховних колоніях, потрібно відмітити такі як створення конфліктної ситуації, зберігання заборонених предметів (гроші, цигарки), нанесення собі членоушкодження, невиконання законних вимог адміністрації, участь в азартних іграх, дрібне хуліганство і т.д. КВК України передбачена дисциплінарна відповідальність засуджених та визначені заходи стягнення, які можуть застосовуватись до неповнолітніх. Згідно статті 145 КВК України такими заходами стягнення є попередження, догана, сувора догана, скасування поліпшених умов тримання та поміщення в дисциплінарний ізолятор на строк до 5 діб з виведенням чи без виведення на навчання або

³³³ Дані щодо результатів службової діяльності виховних колоній Державної пенітенціарної служби України станом на 01 січня 2013 року. ДПтС. 2013. 7 с.

роботу. Поміщення неповнолітніх в ДІЗО є крайнім та найбільш жорстким заходом дисциплінарного впливу, що полягає в триманні порушників в ізольованих камерах з такими обмеженнями як заборона побачень, придбання продуктів харчування, одержання посилок та передач, користування настільними іграми, видачею індивідуальних спальних місць та постільних речей тільки на час сну тощо.

Таким чином, враховуючи поведінку підлітків у спеціальних виховних установах, серед даної категорії засуджених можна виділити: 1) неповнолітніх, які дотримуються вимог режиму утримання, та не мають стягнень; 2) неповнолітніх, які мають непогашені та не зняті у встановленому порядку дисциплінарні стягнення. Серед цієї категорії засуджених особливої уваги потребують злісні порушники режиму тримання, які перебувають на відповідному профілактичному обліку адміністрації виховної колонії та стосовно яких здійснюються додаткові заходи (закріплення за ними відповідальних працівників установи для проведення шефства, щомісячний розгляд їх на засіданнях педагогічних рад, профілактичних комісій тощо); 3) неповнолітніх, які відбувають дисциплінарне стягнення у вигляді поміщення в дисциплінарний ізолятор. Такий стан справ впливає на процес організації соціально-виховної роботи з неповнолітніми та вимагає стимулювання їх правослухняної поведінки, приділення особливої уваги до підлітків, які допускають порушення режиму утримання, вжиття додаткових роз'яснювальних та профілактичних заходів, здійснення відповідного корекційного впливу тощо.

Підлітки, які потребують підвищеного контролю з боку персоналу колонії з різних причин, перебувають на профілактичних обліках відповідних служб установи. Так, на профілактичному обліку осіб «групи ризику» психологічної служби виховних колоній України на початок 2010 року перебувало 340 дітей або 23 відсотки від загальної кількості осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі. З них 27 осіб (1,8% від загальної кількості утримуваних) – схильні до самогубств, 74 (5%) – схильні до нанесення собі членушкоджень, 111 (7,5%) – з психічними відхиленнями, 14 (1%) – схильні до створення конфліктних ситуацій та 90 (6,1%) як соціально занедбані³³⁴.

³³⁴ Огляд результатів діяльності виховних колоній та виправних колоній для тримання засуджених жінок Державної кримінально-виконавчої служби України у I-ому півріччі 2010 року. Вказівка ДДУПВП. 2010. №5/3–406. 23 липня.

Враховуючи такий критерій, як корисна зайнятість неповнолітніх засуджених у виховних колоніях, засуджених можна диференціювати на: 1) тих, хто навчається в загальноосвітній школі виховної колонії та тих, хто вже має повну загальну середню освіту; 2) тих, хто навчається в професійно-технічному училищі (далі – ПТУ), та тих, хто вже закінчив професійно-технічне навчання; 3) тих, хто працює у виробничо-навчальних майстернях виховної колонії, та тих, хто не працевлаштований. Саме тому, для адміністрацій виховних колоній стають надзвичайно актуальними при проведенні соціально-виховної роботи питання організації корисного дозвілля неповнолітніх засуджених, забезпечення належної взаємодії персоналу соціально-психологічної служби, працівників загальноосвітнього та професійно-технічного навчального закладу колонії, майстрів тощо.

Окрему категорію осіб, які утримуються у виховних колоніях, складають підлітки, які входять до складу самодіяльних організацій засуджених (голови та члени ради групи, ради відділення соціально-психологічної служби, ради колонії, відповідальні з числа засуджених за фізкультурно-спортивну роботу, дотримання санітарії та гігієни тощо). Враховуючи особливості підліткового та юнацького віку, з метою недопущення можливих зловживань та фізичних утисків адміністраціям виховних колоній необхідно дуже виважено працювати з даною категорією неповнолітніх, забезпечувати постійний контроль за їх діяльністю, організовувати роз'яснювальну роботу тощо.

Важливе значення для успішного забезпечення соціалізаційного процесу неповнолітніх засуджених має підтримання дітьми під час відбування покарання в місцях позбавлення соціально-корисних зв'язків з рідними та близькими. КВК України (статті 110, 113, 143) передбачено листування засуджених (без обмежень), отримання від рідних та близьких посилок/передач (без обмежень), одержання короткострокових (до 4 годин) та тривалих (до 3 діб) з спільним проживанням побачень. Варто зазначити, що з 01 січня 2014 року набули чинності зміни до КВК України з даного напрямку в частині надання неповнолітнім можливості без обмежень отримувати короткострокові побачення та щомісячно тривалі (до цього часу неповнолітні мали можливість один раз в місяць мати короткострокове побачення і один раз на три місяці - тривале). Проте, як показує практика роботи виховних колоній, в додаток до біологічного сирітства дітей та об'єктивної відсутності будь-яких

соціально-корисних зв'язків негативною тенденцією останніх років стає поширення такого явища як соціальне сирітство або відсутність належних соціально-корисних зв'язків з їх рідними та близькими. Така ситуація суттєво впливає на організацію соціально-виховної роботи з неповнолітніми в частині активного залучення батьків та близьких і рідних до цієї ділянки роботи, дієвого пошуку механізмів вирішення актуальних проблем при підготовці до звільнення сиріт та осіб без соціально-корисних зв'язків, налагодження відповідної взаємодії з іншими соціальними інституціями тощо.

Враховуючи, що соціально-виховна робота з неповнолітніми засудженими, як різновид соціально-педагогічної роботи, передбачає, в першу чергу, орієнтацію на особистість, нами визначено коло детермінант (соціально-демографічних, кримінально-правових, психолого-педагогічних, медико-фізіологічних та пенітенціарних), які великою мірою зумовлюють мету, зміст та особливості її проведення в умовах спеціальних виховних установ для дітей-злочинців. Назвавши ці детермінанти соціально-педагогічними, ми підкреслюємо їх стратегічний зв'язок з таким базовим поняттям нашого дослідження як ресоціалізація, а також акцентуємо увагу на їх важливості і пріоритетності для адміністрацій виховних колоній при плануванні та проведенні соціально-виховної роботи з неповнолітніми, засудженими до позбавлення волі.

Використана література

1. Алемаскин М. А. Воспитательная работа с подростками / Алемаскин М. А. – Москва : Знание, 1979. – 42 с.
2. Башкатов И. П. Основы исправления и перевоспитания несовершеннолетних осужденных в воспитательно-трудовых колониях / Башкатов И. П., Фицула М. Н. – Москва : Москва, 1984. – 324 с.
3. Відомості про криміногенний та соціально-демографічний склад засуджених, які відбували покарання у виховних колоніях протягом 2000–2012 років : відомості відділу діяльності виховних колоній, загальноосвітнього та професійно-технічного навчання засуджених Державної пенітенціарної служби України ; ДПтС. – 2012. – 13 с.
4. Власова Т. А. О детях с отклонениями в развитии / Власова Т. А., Певзнер М. С. – Москва : Просвещение, 1973. – 175 с.
5. Герд А. Я. Избранные педагогические труды / Герд А. Я. – Москва, 1953. – 208 с.
6. Дані щодо результатів службової діяльності виховних колоній Державної пенітенціарної служби України станом на 01 січня 2013 року. ДПтС. – 2013. – 7 с.

7. Деев В. Г. Изучение индивидуальных особенностей осужденных, содержащихся в ИТУ / Деев В. Г. – Рязань : РВШ МВД СССР, 1975. – 72 с.
8. Дриль Д. А. Учение о преступности и мерах борьбы с нею / вступ. ст. В. М. Бехтерев, М. Ковалевский, А. Ф. Кони, М. Слобожанин. – СПб. : Шиповник, 1912. – 702 с.
9. Дюркгейм Е. Соціологія. Її предмет, метод, призначення / Дюркгейм Е. – Москва : Канон, 1995. – 351 с.
10. Збірник нормативних документів і методичних рекомендацій з питань організації виховної та соціально–психологічної роботи серед осіб, засуджених до позбавлення волі / уклад. С. Скоков, Ю. Олійник, О. Янчук. – Київ : МП Леся, 2002. – 312 с.
11. Зелинский А. Ф. Криминальная психология : научно–практическое издание / Зелинский А. Ф. – Київ : Юринком Интер, 1999. – 240 с.
12. Зюбин Л. М. Некоторые особенности нравственного воспитания педагогически запущенных подростков / Зюбин Л. М. // Воспитание молодого рабочего. – Москва : Высшая школа, 1968. – С. 119.
13. Иванова О. В. Методичні рекомендації щодо надання соціально–психологічної допомоги неповнолітнім засудженим в період їх перебування в дільниці соціальної адаптації / Иванова О. В., Шамриленко І. Г. – Київ : Соціалістичний конгрес молоді, 2007. – 48 с.
14. Каптерев П. Ф. Избранные педагогические сочинения / Каптерев П. Ф. ; под ред. А. М. Арсеньева. – Москва : Педагогика, 1982. – 704 с.
15. Ковалев А. Г. Психологические основы исправления правонарушителя / Ковалев А. Г. – Москва : Юридическая литература, 1968. – 136 с.
16. Колб О. Г. Про деякі правові та соціальні аспекти ресоціалізації осіб, звільнених з місць позбавлення волі / Колб О. Г. // Право України. – 2001. – № 8. – С. 90–92.
17. Кравець В. П. Теорія і практика дошлюбної підготовки молоді / Кравець В. П. – Київ : Київська правда, 2000. – 688 с.
18. Кривуша В. І. Особливості ресоціалізації неповнолітніх злочинців / Кривуша В. І. – Київ : МП Леся, 2000. – 140 с.
19. Кримінальний кодекс України : Офіційний текст. – Київ : Юринком Інтер, 2002. – 352 с.
20. Кримінально–виконавчий кодекс України : офіційне видання. – Київ : Атіка, 2003. – 96 с.
21. Криминология : учебник для юр. вузов / под общ. ред. А. И. Долговой. – Москва : Издательская группа НОРМА–ИНФРА, 1999. – 181 с.

22. Крутецкий В. А. Психология : учеб. для учащихся пед. уч-щ / Крутецкий В. А. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва : Просвещение, 1986. – 336 с.
23. Кудрявцев В. М. Социальные деформации : (Причины, механизмы и пути преодоления) / Кудрявцев В. М. – Москва : ИГПАН, 1992. – 133 с.
24. Лебон Г. Психология народов и масс / Лебон Г. – Москва : Академический проект, 2011. – 238 с.
25. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / Личко А. Е. – изд. 2-е доп. и перераб. – Ленинград : Медицина, 1983. – 256 с.
26. Ломброзо Ч. Преступный человек / Ломброзо Ч. – Мидгард, 2005. – 876 с.
27. Макаренко А.С. О воспитании / [сост. и авт. вступит. статьи В. С. Хелемендик]. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва : Политиздат, 1990. – 415 с.
28. Максимова Н. Ю. Основи дитячої патопсихології : навч. посіб. / Н. Ю. Максимова, К. Л. Мілютіна, В. М. Піскун. – Київ : Перун, 1996. – 464 с.
29. Максимова Н. Ю. Соціально-психологічні аспекти проблеми гуманізації судочинства та кримінально-виконавчої системи / Максимова, Н. Ю. – Київ : ВІПОЛ, 2005. – 100 с.
30. Михлин А. С. Личность осужденных к лишению свободы и проблемы их исправления и перевоспитания : дис. ... д-ра юрид. наук / Михлин А. С. – Москва., 1974.
31. Огляд результатів діяльності виховних колоній та виправних колоній для тримання засуджених жінок Державної кримінально-виконавчої служби України у I-ому півріччі 2010 року // Вказівка ДДУПВП. – 2010. – № 5/3–406. – 23 липня.
32. Оржиховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх / Оржиховська В. М. – Київ : ІЗМН, 1996.
33. Основи громадського здоров'я: теорія і практика : навч.-метод. посіб. / Т. П. Авельцева, Т. П. Басюк, О. В. Безпалько, Т. В. Журавель, Н. В. Зимівець ; Укр. фонд "Благополуччя дітей", Центр з пробл. соц. педагогіки та соц. роботи АПН України, Луган. нац. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. – Ужгород : Патент, 2008. – 322 с
34. Пирожков В. Ф. Криминальная психология. Подросток в условиях социальной изоляции. Кн. 2-я / Пирожков В. Ф. – Москва : Ось-89, 1998. – 320 с.
35. Познышев С. В. Основы пенитенциарной науки / Познышев С. В. – Москва, 1923.
36. Профилактика правонарушений среди несовершеннолетних / Миньковский Г. М., Тузов А. П. – Киев : Политиздат Украины, 1987. – 215 с.

37. Радов Г. Пенітенціарна ідея : Думки на тему / Радов Г. – Київ : МП"Леся", 1997. – 288 с.
38. Результати дослідження шкідливих звичок неповнолітніх засуджених в Ковельській виховній колонії // Телеграма Ковельської ВК. – 2009. – № 6–961. – 25 травня.
39. Селецкий А. И. Несовершеннолетние с отклоняющимся поведением / Селецкий А. И., Тарарухин С. Д. – Київ : Вища школа, 1981. – 239 с.
40. Сикорский И. А. Сборник научно–литературных статей по вопросам общественной психологии, воспитанию и нервно–психической гигиене. В 5 кн. Кн. 2. Статьи по вопросам воспитания / Сикорский И. А. – Киев ; Харьков : Южно–русское изд–во Ф. А. Йохансона, 1899.
41. Соціальна, педагогічна та психокорекцій на робота з неповнолітніми, засудженими до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі : методичний посібник з питань соціальної реабілітації у громаді неповнолітніх засуджених / авт.–упоряд.: Т. П. Авельцева, З. П. Бондаренко, Н. В. Зимівець та ін. ; за ред. І. Д. Звереві. – Київ : Науковий світ, 2006. – 277 с.
42. Тард Г. Мнение и толпа / Тард Г. // Психология толпы. – Москва : Институт психологии РАН – Издательство КСП (Библиотека социальной психологии), – 1999.
43. Ушатіков О. І. Соціально–психологічна адаптація неповнолітніх правопорушників, що відбули покарання / Ушатіков О. І., Тихонов Ю. С. // Соціально–психологічні і соціально–педагогічні проблеми профілактики правопорушень неповнолітніх : збірник наукових праць. – Москва, 1981. – С. 65–74.
44. Фіцула М. М. Педагогічні проблеми перевиховання учнів / Фіцула М. М. – 2-е вид., доповн., переробл. – Тернопіль, 1999. – 141 с.
45. Фройд З. Вступ до психоаналізу / Фройд З. – Київ : Основи, 1998. – 709 с.
46. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Фромм Э. – Москва : АСТ, 2004. – 635 с.
47. Хрестоматия по истории психологии / под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. – Москва, 1980. – С. 34–44.
48. Шакун В. І. Урбанізація і злочинність : монографія / Шакун В. І. ; Міністерство внутр. справ України. Укр. акад. внутр. справ. – Київ : Видавництво Української академії внутрішніх справ, 1996. – 256 с.
49. Щодо організації охорони здоров'я в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах за підсумками роботи в 2008 році // Розпорядження ДДУПВП. – 2009. – № 43. – 25 бер. – С. 17.
50. William H. Sheldon, Atlas of Men / William H. – New York : Harper and Brothers, 1954.

Inspiracje inkluzji społecznej dla resocjalizacji

Treść: Na podstawie przeglądu pojęć związanych z inkluzją społeczną, podejmowana jest kwestia aplikacji inkluzji w dziedzinie profilaktyki społecznej oraz oddziaływań resocjalizacyjnych adresowanych do osób dotkniętych lub zagrożonych marginalizacją (wykluczeniem).

Zgodnie przyjmuje się w literaturze, że oddziaływanie resocjalizujące, spełnia łącznie funkcje wychowania, opieki i terapii i przebiega w trzech etapach: 1) oddziaływanie etiotropowo-reedukacyjne (usuwanie lub ograniczanie wpływu endo- i egzogennych czynników etiologicznych - przyczyn nieprzystosowania społecznego), 2) ergotropowo-reedukujące (przekształcanie stanów osobowości osób wskazanych wyżej, w ramach procesu reedukacji, integralnie związanego z wychowaniem resocjalizującym) oraz 3) semiotropowo-reedukujące (oddziaływanie skierowane na czynniki środowiskowe) (Han-Ilgiewicz, 1961, 209, Czapów, 1978, 5, Pytka 2000). Oddziaływanie to odbywa się w nurcie profilaktyki uprzedzającej, wychowania resocjalizującego oraz profilaktyki następczej, w odniesieniu do podmiotów resocjalizacji, z uwzględnieniem szeroko rozumianego środowiska ekologicznego, społecznego i cywilizacyjno-kulturowego. Ujęcie to obejmuje spektrum funkcjonowania jednostki w relacjach społecznych (z uwzględnieniem instytucji i polityki społecznej państwa) i wyznacza płaszczyznę oraz perspektywę zastosowania fenomenu inkluzji (zwłaszcza w zakresie środków polityki karnej, penitencjarnej jak również profilaktyki społecznej i resocjalizacji). Na wstępie należy przedstawić znaczenie kluczowych pojęć występujących w niniejszym opracowaniu.

Jednym z podstawowych pojęć stosowanych dla opisu i wyjaśnienia zakresu omawianych zagadnień jest określenie *inkluzji*³³⁵, utożsamiane i stosowane zamiennie z pokrewnym pojęciem *włączenie*, a także pojęciem *integracji* (kojarzonym z akceptacją wszystkich ludzi, niezależnie od dzielących ich różnic). „Włączenie pozwala ludziom cenić własne różnice (w sobie), uznając, że każda osoba ma ważną rolę do odegrania w społeczeństwie” (Shafik Abu-Tahir 2002, 26).

³³⁵ (łac.) includere: *zamknąć*, termin oznaczający włączenie, dołączenie bądź zawieranie, w socjologii *inkluzja społeczna* to proces wtórnej socjalizacji, odzyskiwania dla społeczeństwa jednostek i całych grup środowiskowych.

Zestaw kategorii *włączania* przedstawiono w Research Bulletin Nr 11 z roku 1993. Termin *Mainstreaming* został użyty w odniesieniu do selektywnego umieszczenia uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w normalnej klasie szkolnej. Zwolennicy takiego podejścia integracyjnego uważają, że dziecko niepełnosprawne najpierw należy umieścić w specjalnym środowisku edukacyjnym i że musi ono zostać przygotowane do regularnych zajęć w „zwykłym” środowisku edukacyjnym. Zakładają oni, że uczeń musi wykazać zdolność "nadażania" za tokiem pracy ustalonym przez nauczyciela w klasie. Pojęcie to jest związane z tradycyjnymi formami kształcenia specjalnego. *Włączenie* uznawane jest również jako termin, który wyraża zobowiązanie do wychowania dziecka niepełnosprawnego w stopniu maksymalnie odpowiednim do jego możliwości, ale realizowanym w typowym środowisku szkolnym i wymaga jedynie, że dziecko będzie korzystać z obecności w klasie (bądź nauczania indywidualnego). Z kolei *pełna integracja* oznacza, że wszyscy uczniowie, niezależnie od stanu upośledzenia (niepełnosprawności) znajdują się w normalnej klasie (lub programie) w pełnym wymiarze czasu. Poglądy te przeniknęły do powszechnego użycia i utrwaliły się w formie standardów międzynarodowych. Jednym z pierwszych, i bodaj najistotniejszym dokumentem otwierającym drogę dla współczesnego rozumienia *inkluzji* szczególnie w zakresie powszechnej edukacji osób niepełnosprawnych była *Deklaracja z Salamanki*³³⁶ oraz wytyczne dla

³³⁶ W Salamance (7-10 czerwca 1994) r. 300 uczestników reprezentujących 92 rządy i 25 organizacji międzynarodowych wyraziło poparcie dla celu jakim jest *Edukacja dla Wszystkich*. Konferencja zgromadziła urzędników edukacji, przedstawicieli władz, polityków i specjalistów, a także przedstawicieli ONZ i wyspecjalizowanych agend, międzynarodowych organizacji rządowych, organizacji pozarządowych oraz instytucji charytatywnych. Na Konferencji przyjęto *Deklarację z Salamanki w sprawie Zasad, Polityki i Praktyki w zakresie Specjalnych Potrzeb Edukacyjnych oraz Wytyczne dla Działań*. Fundamentalną zasadą funkcjonowania szkoły integracyjnej jest to, że wszystkie dzieci w miarę możliwości powinny uczyć się razem, niezależnie od doświadczanych przez nie trudności czy różnic. Szkoły integracyjne muszą uznawać i odpowiadać na zróżnicowane potrzeby swoich uczniów, przyjmując różne style i tempa uczenia się oraz gwarantując każdemu odpowiednie wykształcenie dzięki właściwym programom nauczania, przygotowaniom organizacyjnym, strategiom kształcenia, wykorzystaniu zasobów oraz współpracy z lokalnymi społecznościami (...) Kształcenie integracyjne i rehabilitacja oparta na lokalnej społeczności stanowią uzupełniające się i wzajemnie korzystne metody zaspakajania potrzeb osób o specjalnych potrzebach. Obie są oparte na zasadzie otwartości, integracji i uczestnictwa (...)

działań w zakresie specjalnych potrzeb edukacyjnych przyjęte przez Światową Konferencję Dotyczącą Specjalnych Potrzeb Edukacyjnych: *Dostęp i Jakość* (Salamanka 7-10 czerwca 1994 r., UNESCO 1994). We wspomnianym dokumencie dla określenia pojęcia *inkluzji* użyto (odpowiadającego mu semantycznie) sformułowania *włączenie* (oraz *integracja*).

Metodologiczne aspekty analizy zagadnienia inkluzji i powiązanych z nią zmiennych przedstawiono poniżej, w formie tabelarycznej.

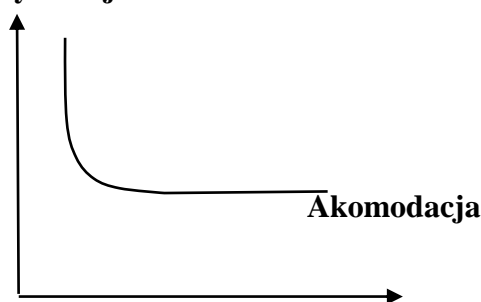
INKLUZJA SPOŁECZNA				
Pytania naukowe, stawiane w analizie problemu badawczego		Inkluzja jest kategorią opozycyjną wobec wykluczania, marginalizacji, segregacji osób odmiennych, odbiegających od normy zdrowotnej, kulturowej, społecznej, albo nie spełniających normatywnych oczekiwań lub wzorów instytucji i społeczności dominujących (Graham and Slee 2008)		Uwagi
1.	Co to jest?, jakie to jest i dlaczego? Odpowiedzi na te pytania ujawniają teleologiczne, teoretyczne, aksjologiczne aspekty problemu oraz przedzałożenia badacza, również odnośnie do stawiania hipotez wyjaśniających			Przez kogo, w jaki sposób, dla jakich potrzeb, z uwzględnieniem jakich kryteriów pojęcie jest definiowane, oraz w jakim kontekście teoretycznym (np. jak obok: versus ekskluzja)
	Kogo? Czego dotyczy? Podmiot oraz przedmiot badania wyznacza perspektywy analizy:	Ujęcie podmiotowe:	Ujęcie przedmiotowe	Istotny jest aspekt wolicjonalny i predyspozycyjny Podmiotu (osoby, grupy, organizacji) i Przedmiotu, co zasadniczo zmienia optykę i dynamikę relacji: „bo w tym właśnie jest ambaras
		Chcę!, mogę! potrafię! Deklaracje	Czy (on, oni) chcą, mogą? Działanie na rzecz adresatów	

lokalnej, decentralizacja i planowanie lokalne sprzyja większemu udziałowi społeczności w edukacji i szkoleniu osób ze szczególnymi potrzebami edukacyjnymi. (...)Należy włączać organizacje osób niepełnosprawnych (...) Ponieważ stowarzyszenia wolontariuszy i krajowe organizacje pozarządowe mają większą swobodę działania i gotowość reagowania na zgłaszane potrzeby, należy je wspierać w opracowywaniu koncepcji i pionierskim wdrażaniu innowacyjnych metod nauczania. (...) Organizacje osób niepełnosprawnych, tj. te, w których osoby te mają decydujący wpływ, powinny być zapraszane do aktywnego uczestnictwa w określaniu potrzeb, wyrażaniu poglądów w sprawie priorytetów, zarządzaniu usługami, w ocenie wyników.

		oznaczają osobiste aktywne działanie. Zaimki JA, MY używane w formie zwrotnej: np spontanicznie „włączam się” Wskaźnikiem podmiotowości jest samodzielność działania. Jest to proces kreacji	i/lub dla realizacji partykularnego celu. Zaimki identyfikują osoby trzecie (ON, ONI), działania mają charakter instrumentalny wobec adresatów, nawet jeśli są ofertą włączenia kogoś (np. interwencja kryzysowa) Jest to proces „kolonizacji”	aby dwoje chciało naraz”. Formą wspierania i aktywizacji jest np. idea „Pomoc dla samopomocy” Ch. Kofoeda. Zasadniczą kwestią jest jednak czy inkluzja jest prawem czy obowiązkiem człowieka		
		Nadawca oferty inkluzji jest jej podmiotem i spełnia funkcje ekspresyjną (chce coś zakomunikować i nawiązać relację)	(Od)biorca oferty inkluzji jest jej adresatem (przedmiotem) odgrywa funkcję impresyjną, (recepja) i może na komunikat (ofertę) zareagować	Relacje pomiędzy nadawcą i adresatem inkluzji- szczególnie istotne w kontekście komunikowania społecznego. Kto inicjuje, składa ofertę w zakresie inkluzji		
Zestawienie elementów i funkcji komunikacji wg modelu R. Jakobsona oraz typy zależności między zmiennymi						
Elementy procesu komunikacji	NADAWC A	kod	kontakt	komunikat	kontekst	ODBIORC A
Funkcje komunikacji	ekspresyjna	metajęzykowa	fatyczna	poetycka	poznawcza	impresyjna
Typologia relacji pomiędzy nadawcą i odbiorcą	Typy relacji pomiędzy nadawcą i odbiorcą przybierają następującą postać: 1) Brak kontaktu i relacji uniemożliwia komunikację, 2) Relacja oparta na dominacji jednej ze stron (dyrektywność, przemoc): O > O , (patrz również analiza transakcyjna: rodzic-dziecko) 3) Relacja oparta na uległości (submisji) O < O , 4) Relacja wymiany, dialogu (posiada cechy asertywności) O <=>O Wyżej określone typy, kierunki i rodzaje relacji międzyludzkiej dotyczą wszelkich osób, grup, struktur społecznych (np. organ państwa-obywatel, rodzic-dziecko)					
3	Po co? W imię czego? Teleologiczne i aksjologiczne aspekty zjawiska oraz ich uzasadnienie	Cele i wartości nadawcy (intencje, potrzeby, motywacje, aspiracje etc.)	Cele i wartości odbiorcy (intencje, potrzeby, motywacje etc.)	Aby „oferta” usług integracyjnych, inkluzyjnych etc. była skuteczna, musi się opierać na wspólnych dla oferenta i odbiorcy wartościach (wspólna dla		
		Cele i wartości podmiotu	Cele i wartości zakładane i realizowane			

			wobec przedmiotu	wszystkich zaangażowanych stron, w tym: agencji, instytucji, pracowników służb społecznych, rodzin uczestników i szerszej społeczności).
4	Jak? W jaki sposób? Przy pomocy czego? Metody, środki, techniki, narzędzia oraz inne elementy metodyczne wprowadzania inkluzji	Metody realizowania fenomenu procesu inkluzji są sprzężone z takimi dziedzinami życia społecznego (procesami) jak m.in.: socjalizacja - resocjalizacja edukacja – reedukacja dydaktyka-ortodydaktyka wychowanie - wych. resocjalizujące terapia (socjo-,psycho-, pedagogiczna)		Istotne jest, czy metody i środki (które stanowią nośnik inkluzji) są kompatybilne z obranymi, celami, wartościami oraz kto je realizuje.
5	Z jakim skutkiem? Ewaluacja oraz weryfikacja (falsyfikacja) Wskaźniki - po czym można poznać, że nastąpiła inkluzja? Weryfikacja hipotez i formułowanie wniosków badawczych	Efekty inkluzji dla podmiotu oddziaływania	Efekty inkluzji dla przedmiotu oddziaływania	Jakie są efekty(wskaźniki) inkluzji dla nadawcy i adresata? Zarówno w odniesieniu do osoby, grupy jak i struktury społecznej lub organizacji w świetle społecznego funkcjonowania
		Metody realizowania inkluzji są sprzężone z takimi dziedzinami życia społecznego jak m.in.: socjalizacja - resocjalizacja edukacja – reedukacja dydaktyka-ortodydaktyka wychowanie - wych. resocjalizujące terapia (socjo-,psycho-, pedagogiczna)		Kolejne generacje pojęć i procesów związanych z przystosowaniem społecznym takie jak: resocjalizacja, korekcja, reintegracja, readaptacja, inkluzja etc. Należy odnieść do optimum przystosowania a zwłaszcza zweryfikować w kontekście asymilacji oraz akomodacji

Asymilacja

Szerzej nt. kryteriów przystosowania (oraz schemat), patrz L. Pytka 2000,21

Większość strategii i programów włączenia osób marginalizowanych jest realizowana przez agendy państwa. Znacznie rzadziej (patrz *Deklaracja z Salamanki*) przez samych zainteresowanych bądź ich grupy wsparcia oraz inne grupy inicjatywne (organizacje,

fundacje itd.) działające na rzecz osób niepełnosprawnych, dotkniętych dysfunkcjami, wykluczonych lub marginalizowanych w celu rozwiązywania ich problemów. Zgodnie z ideą inkluzji oraz standardami, w praktyce powinno dominować ujęcie podmiotowe, znacznie częściej jednak pojawia się działanie w ujęciu przedmiotowym. Model rozwiązywania problemów społecznych, bliższy idei podmiotowego włączania się osób odczuwających problemy w społecznym funkcjonowaniu i wyrażających ich suwerenne prawo do podjęcia (rozwiązania) tych problemów (z intencją włączenia się do naturalnego nurtu życia społecznego) występuje na gruncie pracy socjalnej, a wyraża się w aktywizacji i wspieraniu³³⁷. Wyrazem tej tendencji jest model działania jednostek lub grup przedstawiających swoje skargi i wysuwających roszczenia w związku z istnieniem dolegliwych warunków w różnych sferach rzeczywistości nazywany *claim-making-activity* (aktywność roszczeniowa). Został on zaproponowany w aspekcie pracy socjalnej przez amerykańskich badaczy M. Spector i J. Kutsuse (1977, 184, por. H. Schneider 1985, 209–229)³³⁸.

³³⁷ K. E. zobowiązała państwa członkowskie Unii Europejskiej do przedstawienia krajowych programów National Strategy Reports on Social Protection and Social Inclusion 2008-2010. W Polsce Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej opracowało w grudniu 2008 Krajowy Program Zabezpieczenie Społeczne i Integracja Społeczna Na Lata 2008-2010. Dokument przyjęty przez Radę Ministrów w dniu 16 grudnia 2008 r.

³³⁸ Problemy społeczne traktowane są jako działania jednostek lub grup przedstawiających swoje skargi i wysuwających roszczenia w związku z istnieniem dolegliwych warunków w różnych sferach rzeczywistości. Wyróżniają następujące fazy: 1. stadium - Spostrzeganie niekorzystnych warunków rzeczywistości i *kreowanie problemu* w formie zmiany prywatnych kłopotów w tzw. *kwestię społeczną*/ publiczną i jego uprawomocnienie. 2. stadium – *instytucjonalizacja*-rozpoczyna od pojawienia się reakcji ze strony instytucji na działania animatorów problemu. Instytucje stosują strategie: a) bierne uznawanie problemu i zasadności roszczeń oraz b) pozorowanej aktywności przeciwdziałania. Tu się najczęściej ich rola urywa. Następuje 3. stadium – brak reakcji ze strony oficjalnych agend powoduje aktywność animatorów problemu nastawiona na *poszukiwanie alternatywnych form rozwiania problemu* (mniej zaś na kontrolowanie instytucjonalnych form załatwienia problemu) ta forma przybiera dwie postaci: 1. reformatorska (dążenie do nowych instytucji lub rozwiązań istniejącego systemu). 2. wycofanie się poza system i tworzenie takich form przeciwdziałania, które zapewniłyby lokalną ochronę (stanowiąc enklawy na obrzeżach systemu społecznego). Por. R. Sobiech: Społeczne mechanizmy identyfikowania i rozwiązywania problemów społecznych, 1989, ISBN 83-04-03326-7

Dla pełnego obrazu istotne są również pojęcia stanowiące aplikacje inkluzji w konkretnych warunkach społeczno-ekonomicznych i kulturowych, które wyznaczają społeczny kontekst *włączania*. Takim pojęciem kluczowym jest *społeczeństwo cywilne*, określane jako całokształt stosunków społeczno-ekonomicznych wraz z ich prawno-instytucjonalnymi gwarancjami, (...) sfera prywatnej, cywilnej aktywności jednostek, której głównym celem jest zaspokajanie ich potrzeb (Szacki 2003, 201). Z kolei relacje pomiędzy *społeczeństwem cywilnym* a *społeczeństwem politycznym* były poruszane m.in. w twórczości naukowej Alexisa de Tocqueville'a, Ferdynanda Tönniesa, Karla Poppera. Wg Edwarda Shilsa (*Tradition* 2006) cechami konstytutywnymi społeczeństwa obywatelskiego są: zbiorowa samoświadomość, wytworem zaś są instytucje i tradycje obywatelskie, występuje pluralizm oraz samoograniczanie się instytucji. Koncepcja *społeczeństwa obywatelskiego* została wzbogacana przez F. Tönnies'a pojęciami wspólnoty i wspólnotowości (Gemeinschaft oraz Gesellschaft) – względnie *komunitaryzmu* (harmonia, jedność, stałość, braterstwo). Jawi się w ten sposób wspólnotowy człowiek współpracujący: *homo cooperativus*. Dla społeczeństwa obywatelskiego charakterystyczne jest zjawisko inicjowania różnorodnych aktywności i powiązań społecznych, tzw. *sieci społecznej*, nazywane aktywnością korzeni traw (*Grassroots Activity*).

Z kolei pojęcie *społeczeństwo otwarte*: charakteryzuje się ruchliwością społeczną, zwłaszcza możliwościami awansu zawodowego i społecznego, w tym nieskrępowanym przechodzeniem z jednej warstwy społecznej do drugiej. Karl Popper w dziele: *The Open Society and Its Enemies 1945* (wyd. polskie *Społeczeństwo otwarte i jego wrogowie 1987*) dodaje ponadto, że zmiany elit politycznych dokonują się bez rozlewu krwi (w przeciwieństwie do społeczeństwa zamkniętego, w którym do zmiany rządu dochodzi w wyniku rewolucji lub zamachu stanu). Zdaniem K. Poppera, przykładem *społeczeństw otwartych* (na przyjmowanie i włączanie wszelkich jednostek ludzkich - *typ inclusive*) są głównie formy demokracji, natomiast przykładem przeciwstawnych *społeczeństw zamkniętych* (typu *exclusive*) - są wszelkiego rodzaju totalitaryzmy i dyktatury. Popperowska idea społeczeństwa otwartego wywodzi się z jego filozofii nauki (podobnie teoria społeczeństwa ludzi uczących się Stewarta Ransona), gdzie głównym celem jest aktywny człowiek uczący się, dokonujący odpowiedzialnych wyborów dotyczących własnego życia oraz

współpracy z innymi dla poprawiania jakości życia wszystkich członków społeczności). W kontekście edukacji, w literaturze przedmiotu pojawiło się również pojęcie *społeczeństwa informacyjnego* (termin wprowadzony w 1963 roku przez T. Umesao w artykule o teorii ewolucji społeczeństwa opartego na technologiach informatycznych, a spopularyzowany przez K. Koyama w 1968 roku w rozprawie pt. *Introduction to Information Theory (Wprowadzenie do Teorii Informacji)*). Znamienne jest to, że pojęcie znalazło zastosowanie w polityce społecznej i edukacyjnej np. w Japonii powstał *Plan utworzenia społeczeństwa informacyjnego, jako cel narodowy na rok 2000*.

Istotne dla inkluzji są również strategie wymiaru sprawiedliwości i polityki karnej. W tym kontekście słowem kluczowym jest *probacja*. Departament Spraw Wewnętrznych ONZ w 1951 r. (w opracowaniu *Probacja i analogiczne środki*) zdefiniował probację jako proces resocjalizacji przypisany przez sąd w stosunku do osoby oskarżonej o popełnienie przestępstwa w świetle prawa, podczas którego osoba poddana kurateli żyje w społeczeństwie i reguluje swoje życie zgodnie z warunkami ustanowionymi przez sąd lub inną władzę i pozostaje pod nadzorem kuratora. Podobnie rzecz się przedstawia w dokumentach wspólnot europejskich. Wedle Zalecenia Nr R(92)16 Komitetu Ministrów Rady Europy z 19 października 1992 r. w sprawie europejskich reguł dotyczących sankcji i środków alternatywnych stosowanie tych środków z zastosowaniem *nadzoru i kontroli* zasadniczo jednakże „nie powoduje odizolowania sprawcy od społeczeństwa”. Natomiast według Europejskiej Organizacji ds. Probacji występuje ona w roli elementu oceny ryzyka i ochrony społeczeństwa oraz recydywy.

W różnorodnych, wskazanych wyżej ujęciach, występują znaczne podobieństwa pomiędzy działaniami i rozwiązaniami różnych służb związanych z probacją takie jak:

- informowanie sądu przed wyrokiem (m.in. sprawozdania doradcze),
- oceny dla sądów pod kątem ferowania wyroku,
- egzekwowanie sankcji i nadzór oraz stosowanie środków alternatywnych,
- zapewnienie praktycznej, finansowej, socjalnej, psychologicznej pomocy, opieki i pracy socjalnej nad przestępcą w czasie kontaktów z systemem karnym.

Należy zauważyć, że przedstawione wyżej definicje (pomimo pewnych różnic) zawierają elementy wspólne, słowa kluczowe takie jak: sprawca, próba, obowiązki, nadzór/kontrola osoby lub instytucji. W literaturze światowej wymienia się również przymusową pracę użyteczną lub prace na rzecz społeczności lokalnej (określane jako *Community Service Orders*), areszt domowy, grzywnę. Probacja zgodnie ze standardami międzynarodowymi wiąże się tylko z dozorem kuratora. Dla celów niniejszego opracowania, w świetle wcześniejszych pojęć społeczeństwa obywatelskiego, przyjęta zostanie nieco szersza definicja probacji: Pojęciem probacji obejmuje się poddanie przez sąd sprawcy przestępstwa (czynu karalnego lub zabronionego) próbie wiążącej się pozostawaniem na wolności, w środowisku lokalnym, z wykorzystaniem jego zasobów oraz realizowaniem nałożonych obowiązków (zwłaszcza programów terapii, resocjalizacji, aktywizacji itp.) pod nadzorem i kontrolą kuratora, pracownika społecznego bądź innej osoby lub organizacji. Powyższa definicja obejmuje szeroki aspekt utożsamiany z probacją, który zgodnie ze standardami, uwzględnia również rolę środowiska społecznego (sieci społecznej), funkcjonującej lub tworzonej z myślą o rozwiązywaniu określonych problemów społecznych. Ten rodzaj probacji określany jest w literaturze przedmiotu *resocjalizacją opartą o społeczeństwo*.

Definicja *resocjalizacji w oparciu o społeczeństwo* wypracowana przez Centrum Sprawiedliwości Karnej Harvardzkiej Szkoły Prawa jest popularyzowana w Polsce przez A. Bałandynowicza (1996, 2002, 2008). Podstawowe dla niej jest stwierdzenie istotnych więzi ze społecznością lokalną. „Im więcej klientów uczestniczących w legalnych działaniach wspierających obejmuje dany program, tym bardziej opiera się on o społeczeństwo.” Programy te obejmują szereg pozawięziennych oddziaływań, takich jak udzielanie przepustek do pracy, urlopów, *halfway houses*, zwolnienia warunkowe i probacja. Istota tych więzi zależna jest od: (kryteria więzi) częstotliwości, czasu ich trwania oraz jakości stosunków wśród pracowników, podopiecznych i społeczeństwa. Może być zastosowana również w formie t.zw. *probacji intensywnej*. *Intensywna probacja* obejmuje swym zakresem przedmiotowym zestaw restrykcji ograniczających swobodę życia w danej społeczności i różnorodność programów zaprojektowanych w celu zapobiegania ponownemu popełnieniu przestępstwa. Poddanie przestępcy konkretnemu programowi probacyjnemu stanowi sankcję, umożliwiającą przynajmniej częściowe wyeliminowanie czynników

patologicznych, mających wpływ na popełnienie czynu zabronionego (programy przeciwdziałania i zwalczania narkomanii, alkoholizmowi itp.). Wszystkie te zmienne stanowią podstawę dywersyfikacji między programem opartym o społeczeństwo i innymi strategiami.

Do kręgu probacji włączane są również formy *sprawiedliwości naprawczej*. Znaczącym wsparciem tej koncepcji jest m.in. opublikowana w dniu 14.11.2012 r. dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/29/UE z dnia 25.10.2012 r. ustanawiająca normy minimalne w zakresie praw, wsparcia i ochrony ofiar przestępstw, zastępująca decyzję ramową Rady 2001/220/WSiSW (Dz. Urz. L. 315 z 2012 r. s. 57). Fenomen mediacji między skazanym odbywającym karę pozbawienia wolności a jego ofiarą w dziejach wymiaru sprawiedliwości ma prawie czterdziestoletnią historię. Pojawił się zarys nowego modelu celu karania (poza retributywnym i prewencyjnym) t.zw. *restorative model*, powiązany z naprawieniem szkody wyrządzonej przestępstwem. Uformował się nowy paradygmat wymiaru sprawiedliwości: *Restorative Justice*. W tym nurcie mediacja aspiruje do roli samodzielnego środka polityki karnej. Ten „poziomy model” procesu karnego, zgodnie z duchem probacji, opiera się na (nadzorowanym przez kompetentne instytucje) współdziałaniu „rywalizujących” ze sobą stron, a tym samym proces karny utożsamiany jest z procesem rozwiązywania konfliktu. Takie ujęcie jest właściwe dla krajów anglosaskich, stąd mediacja szybciej pojawiła się w regionach o tak zorientowanej kulturze prawnej. Na starym kontynencie przyjmowano uregulowania wiążące mediację z organami wymiaru sprawiedliwości. W każdym jednak modelu jego istota sprowadza się do udziału mediatora w dialogu pomiędzy ofiarą i przestępcą w celu osiągnięcia ugody. Pomocne w praktyce okazało się łączenie wprowadzania mediacji ze społeczną służbą (praca socjalna).

Probacja w wyżej zarysowanym szerokim ujęciu jako środek resocjalizacji w oparciu o społeczeństwo bazuje na założeniu, że najlepszym sposobem osiągnięcia celu, jakim jest resocjalizacja, jest organizowanie sankcji kryminalnych w społeczeństwie w przypadkach, gdy jest to uzasadnione funkcjami kary. Zakłada się, że dana osoba nauczy się z powodzeniem żyć w społeczeństwie, a nie w sztucznym i oderwanym środowisku, jakim jest instytucja więzienna. Probacja jako środek resocjalizacji w oparciu o społeczeństwo, w połączeniu z zaangażowaniem społecznym, zapewnia oddziaływanie społeczne (Bałandynowicz 2002, 2008, Szczepaniak 2008).

Resocjalizacja w społeczeństwie otwartym i budowanie społeczeństwa (obywatelskiego) w Polsce a idea inkluzji.

Najnowsze propozycje resocjalizacji wielowymiarowej, z udziałem całego społeczeństwa (w opinii L. Pytki, 2010) zostały przedstawione w zwarty sposób przez Bałandynowicza (2002, 2008) oraz Sobczaka (2009) wymagają one przebudowy, przeformułowania polityki społecznej z „restrykcyjno-stygmatyzującej”, w efekcie wykluczającej człowieka ze społeczności, w kierunku polityki reintegracji społecznej realizowanej zgodnie z propozycjami „inkluzyjności” czyli inkluzyjnej pomocy społecznej i wsparcia, inkluzyjną edukację zaczynającą się w przedszkolu, oraz kreatywną, profilaktykę społeczną, trwającą przez całe życie. Dotychczasowe pojęcie wychowania resocjalizacyjnego L. Pytka postuluje zastąpić bardziej holistyczną koncepcją *readaptacji* bądź *reintegracji społecznej*, przy czym, wyjaśnia, że *readaptacja społeczna* ma kilka znaczeń. Pierwotnie oznaczała i często jeszcze jest pojmowana jako, ponowne dostosowanie człowieka (podopiecznego, wychowanka, skazanego) do społeczeństwa, jego wymogów i wzorów kulturowych poprzez oddziaływanie w środowisku naturalnym względnie w warunkach instytucjonalnych (nierzadko w środowisku zamkniętym, izolacji). L. Pytka przekonuje jednak, że pojęcie *readaptacji* równie dobrze można odnieść do systemu społecznego, który powinien respektować (niejako dostosować się) do sytuacji i cech społeczno-demograficznych osób wykluczonych przez ten właśnie system. Powiada również, że w mniejszym lub większym stopniu system społeczny sam „produkuje” dewiantów, przestępców, bezrobotnych, bezdomnych itp. - zatem i on wymaga „leczenia”, reform. Można wyróżnić kilka strategii, w ramach których systemy społeczne organizują proces *readaptacji*, np. poprzez profilaktykę, poprzez formy resocjalizacji w środowisku naturalnym (probacja, pomoc społeczna i praca socjalna), poprzez stosowanie środków polityki karnej i ekskluzję (głównie w warunkach izolacji penitencjarnej/więziennej). Strategie te, opierając się na innych paradygmatach, znacznie się od siebie różnią.

Tradycyjna resocjalizacja (nazywana integracyjną), zasadniczo wiąże się z korekcją. Jest na ogół realizowana w ramach oddziaływań instytucjonalnych, z intencją dokonania korekcji w osobowości i funkcjonowaniu osób nieprzystosowanych społecznie w celu ich dostosowania lub/i przystosowania do oczekiwań bądź wymagań życia społecznego. Hasło integracji społecznej oznacza ostatecznie, że jednostka ma się dostosować/przystosować do otoczenia społecznego.

W takim przypadku zmiana zachodzi w skali „mikro” – w osobowości jednostki tak, by jej rezultat wystąpił w skali „makro”- społecznej (stan przestrzegania norm i ról społecznych). Faktycznie jednak osoba nieprzystosowana społecznie zostaje poddana (nierzadko przymusowym) oddziaływaniom, np. program psychokorekcyjny, „treatment” czy trening ról społecznych. Następuje to najczęściej w ramach sankcji karnych, w warunkach instytucji izolacyjnych, co skutkuje wykluczeniem ze społeczeństwa (ekskluzją). Tak zorganizowana resocjalizacja ekskluzyjna, oparta na odizolowaniu jednostki od społeczeństwa (np. izolacja penitencjarna) tzn. od jej naturalnego środowiska, z zamiarem dokonania korekcji, łączy się z kolejnymi negatywnymi procesami takimi jak stygmatyzacja, marginalizacja, przyzonicacja itd. Należy zwrócić uwagę na fakt swoistej „transformacji” koncepcji integracji do ekskluzji. Znamienne jest przy tym, że w ramach tej samej strategii koegzystują dwie raczej wykluczające się opcje. Taki stan rzeczy opiera się na antynomii: osoby nieprzystosowane społecznie są izolowane od społeczeństwa z zamiarem ich resocjalizacji (przywrócenia do społeczeństwa, „czy ryba może pływać bez wody?”), hasło integracji społecznej weryfikuje się w społecznej ekskluzji.

Z kolei resocjalizacja inkluzyjna jest charakterystyczna dla społeczeństwa otwartego, nazywanego również społeczeństwem dla wszystkich (jest utożsamiana przez L. Pytkę z kreacją, por. Konopczyński 1996, 2006). Wiąże się z odmienną organizacją środowiska wychowawczego, a nawet jego przystosowaniem do potrzeb osób z zaburzeniami przystosowania (marginalizowanymi), przy czym zakłada się pozostawanie tych podmiotów i ich funkcjonowanie w środowisku naturalnym (bez stosowania izolacji, a jeśli - to w ostateczności - zasada *ultima ratio*). W strategii resocjalizacji typu inkluzyjnego zachodzą zgoła inne zmiany, oparte na autowysiłku sprawcy. Odbywają się one na bazie prawa podmiotu do resocjalizacji i nie mają charakteru korekcji lecz wskazanej wyżej kreacji. Wymaga to zmiany w skali „makro-społecznej” (formowanie społeczeństwa typu inclusive), by rezultat był odczuwalny w skali „mikro”- tzn. w sferze osobowości jednostki. L. Pytka konkluduje, z czym trudno oponować, że to więcej niż tradycyjna integracja bądź re-integracja społeczna. Jeśli chodzi o wnioski dla praktyki, w przypadku wyżej opisanej resocjalizacji inkluzyjnej:

„zastosowanie tego paradygmatu w pedagogice owocuje przyjęciem i uznaniem jako sensownej otwartej strategii wychowania, określanej jako „wychowanie alternatywne” (...) Istotą wychowania w tymże ujęciu jest budowanie własnej tożsamości (poczucia odpowiedzialności, bezpieczeństwa i godności) w ramach wspólnoty wychowanków i wychowawców. Jest to pedagogika „pomiędzy”. Z jednej strony odwrócenia się od przymusu i przemocy, ale z drugiej także odwrócenia się od totalnego liberalizmu i nieskrępowanej swobody i wolności, która lansują niektóre nurty pajdocentryczne, pedagogika serca czy pedagogika emancypacyjna, w niektórych jej odmianach albo antypedagogika”.

Tak naszkicowana strategia inkluzji, choć znana i już dość mocno zakorzeniona w dziedzinie socjologii i pedagogiki społecznej, jak dotąd nie jest powszechnie stosowana na gruncie wychowania resocjalizacyjnego oraz oddziaływania penitencjarnego. Wymaga swoistej „implementacji” na grunt tych subdyscyplin, a zwłaszcza do realiów i warunków życia społecznego (szczególnie do instytucjonalnych form resocjalizacji). Domaga się także aplikacji w instytucjonalnym systemie przeciwdziałania i zwalczania nieprzystosowaniu społecznemu i przestępczości. Z zamiarem zastosowania w społecznej rzeczywistości formuły pedagogiki resocjalizacyjnej i penitencjarnej typu inkluzyjnego, poniżej zostanie rozwinięty i uzasadniony:

Postulat rozpatrywania zagadnień pedagogiki resocjalizacyjnej i penitencjarnej w nurcie inkluzyjnej pedagogiki społecznej i polityki społecznej.

Komplementarne rozpatrywanie zagadnień profilaktyki, resocjalizacji, readaptacji czy reintegracji społecznej osób i grup marginalizowanych (zwłaszcza skazanych), formułowane z perspektywy interdyscyplinarnej w ramach polityki społecznej ciągle należą do rzadkości, nawet na płaszczyźnie pracy socjalnej czy pedagogiki społecznej. Na tym tle należy nawiązać do dwóch kwestii, których linie się krzyżują. Została zatracona, a raczej nie została ukształtowana polityka społeczna, obejmująca profilaktykę problemów społecznych (w tym m.in. nieprzystosowania społecznego oraz przestępczości) wraz z kompatybilnym do niej aparatem wykonawczym w dziedzinie integracji i reintegracji społecznej. Odnośnie do kwestii resocjalizacji więźniów, brakuje optymalnej korelacji działań pomiędzy poszczególnymi resortami, zwłaszcza na polu pokrywających się zakresów czynności

wykonawców (idzie o współpracę, która w takich przypadkach powinna występować pomiędzy organami wykonującymi zadania na danym polu). Ponadto wobec braku zwartej i zoperacjonalizowanej strategii profilaktyki i rozwiązywania problemów społecznych w skali państwa, trudno się spodziewać, że w obszarze raczej wyizolowanych, wycinkowych działań, w ramach poszczególnych resortów zostaną uwzględnione relacje pomiędzy wszelkimi wykonawcami. W ten sposób stajemy wobec potrzeby holistycznie spostrzeganej polityki społecznej, zgodnie z koncepcją, którą onegdaj wyraził Franz von Liszt w twierdzeniu, że najlepszą formą przeciwdziałania przestępczości i jej zwalczania jest dobrze zorganizowana polityka społeczna czy socjalna.

Właśnie na polityce społecznej powinniśmy skoncentrować uwagę, gdy idzie o profilaktykę nieprzystosowania, niedostosowania społecznego.

Integracja społeczna jest kanonem w polityce społecznej Unii Europejskiej (która jako jeden z zasadniczych celów wyznacza integrację społeczną oraz wypracowanie jednolitego stanowiska państw członków UE w dziedzinie polityki społecznej, zwłaszcza w zakresie ujednoczenia jej celów i obowiązujących minimalnych standardów, a także tworzenie społeczeństwa obywatelskiego (społeczeństwo dla wszystkich, społeczeństwo otwarte). W krajach Unii powstają długofalowe plany i systemy przeciwdziałania przestępczości z użyciem środków profilaktyki przestępczości, kar alternatywnych, probacji, mediacji i innych środków sprawiedliwości naprawczej, udziału społeczności lokalnej w wymiarze sprawiedliwości. Współdziałanie i integracja służb społecznych, kuratorów, pracowników socjalnych, asystentów rodzinnych z więziennictwem jest organizowana w ramach np. Urzędów Więziennictwa i Probacji,

Wizje te zawarto m.in. w *Deklaracji i Programie Działań*, dokumentach przyjętych również przez Polskę na *Światowym Szczycie Rozwoju Społecznego w Kopenhadze w 1995 roku*. W naszym kraju, po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej powołany przez Prezesa Rady Ministrów w dniu 14. 04. 2003 r.. specjalny *Zespół Zadaniowy do Spraw Reintegracji Społecznej* opracował *Narodową Strategię Integracji Społecznej* dla naszego kraju. W tekście opracowania wskazano m.in. na kryzys tradycyjnej formuły państwa opiekuńczego (nie użyto sformułowania: totalitarnego) i występujący w Polsce kryzys instytucji publicznych, jednocześnie występujący kryzys wartości, w tym przede wszystkim zasady pomocniczości oraz kryzys idei sprawiedliwości

społecznej - słowem kryzys koncepcji człowieka, w tym przede wszystkim jego kreatywnej postawy i zachowań natury społecznej. Wprawdzie we wspomnianym dokumencie wymienia się również skazanych lub zwolnionych z więzień, jednakże za ledwie i wyłącznie w kontekście obowiązywania ustawy o pomocy społecznej (co wskazuje na wąskie ujmowanie zagadnienia). Znamienne jest również to, że w całym wymienionym dokumencie trudno odnaleźć zwartą i zoperacjonalizowaną koncepcję współpracy różnych służb (w zakresie integracji społecznej) na polu pracy socjalnej i penitencjarnej. Na gruncie pedagogiki resocjalizacyjnej odpowiedzią na takie kwestie jest m.in. rozwijająca się t.zw. *resocjalizacja społeczna*. Obszar zainteresowania społecznej pedagogiki resocjalizacyjnej w związku z takimi zjawiskami społecznymi jak np. ubóstwo, wykluczenie społeczne jest znacznie szerszy od tradycyjnie rozumianego wychowania resocjalizującego, bo obejmuje także m.in.. osoby biedne, niedołączone, zagubione w świecie osób „wolnych”. Tak określona resocjalizacja społeczna, jest rozumiana jako wychowanie resocjalizujące głównie o charakterze pozainstytucjonalnym, bowiem pedagogika specjalna/resocjalizacyjna zajmuje się nie tylko oddziaływaniem w instytucjach (np. zakłady wychowawcze, poprawcze, zakłady karne itp.). W takim kontekście resocjalizacja nie może zajmować się wyłącznie oddziaływaniem w tradycyjnych formach m.in. w izolacji (instytucjonalnej), dlatego, że zarówno podmioty oddziaływań oraz teren ich funkcjonowania są inne, a także baza instytucji tradycyjnie zajmujących się tymi podmiotami jest nieadekwatna do potrzeb oddziaływań resocjalizacyjnych, adresowanych do wyżej wskazanych osób („tradycyjnej” populacji osób niedostosowanych, nieprzystosowanych czy wykolejonych społecznie).

Idea inkluzji (readaptacji społecznej, reintegracji) wymaga zatem szerszej perspektywy oraz kompleksowego ujmowania i analizowania zagadnień osób dotkniętych marginalizacją czy wykluczeniem społecznym. W polskojęzycznych opracowaniach spotykamy różnorodne sposoby prezentowania problemów na styku pracy resocjalizacyjnej, penitencjarnej i socjalnej, prowadzone ze stanowisk różnych dyscyplin: prawa, pedagogiki, kryminologii, pracy socjalnej, począwszy od ujęcia integracyjnego (Pytka 2000, 34-36), poprzez eklektyczne - najliczniej reprezentowane - do relacji rozłącznej, opartej na opozycji tych pojęć i dyscyplin. (Stępnia 1999, 2000, por. Rejzner 2008). Idea inkluzji odnośnie do readaptacji czy reintegracji społecznej

nie jest powszechnie wiązana z nieprzystosowaniem społecznym i resocjalizacją więźniów (o czym świadczy znikoma liczba opracowań naukowych w tym zakresie). Dotychczas, „tradycyjnie” zakresem oddziaływań wobec osób nieprzystosowanych czy marginalizowanych zajmowała się pedagogika specjalna, zwłaszcza resocjalizacyjna, czy również penitencjarna - mimowolnie potęgując ową marginalizację (nie poprzez specyficzne, karne lub terapeutyczne sposoby oddziaływania - z nadzieją włączenia tychże podmiotów do „normalnego” nurtu życia społecznego, ale właśnie poprzez oddziaływanie w specyficznych i często zamkniętych instytucjach). Nie ulega kwestii że oddziaływanie w instytucjach totalnych potęguje marginalizację społeczną.

Omawiając kwestie dotyczące rozwiązań w obszarze t.zw. resocjalizacji inkluzyjnej należy odnieść się do dorobku pedagogiki społecznej, zwłaszcza wkładu naukowego jej prekursorów i kontynuatorów (Radlińska (1961), Kowalski (1992, 1993), Kamiński, Marynowicz-Hetka (2009), Theiss, Smolińska-Theiss, Pilch, Winiarski, Surzykiewicz 2010, 2011). Jak wskazuje J. Surzykiewicz, na gruncie pracy socjalnej i pedagogiki społecznej, w obszarze poruszanych zagadnień problemów społecznych często używany jest termin *przestrzeń społeczna*. Szczególnie mocno konstrukt ten jest akcentowany w dorobku pracy socjalnej w Niemczech (Hopmann 2006, Surzykiewicz 2011). Powyższe koncepcje wspiera Anna Fidelus (2011, por. Frysztacki 2005). Cytowana autorka opowiada się za pojęciem *resocjalizacji inkluzyjnej* (resocjalizacja inkluzyjna/włączająca bazuje na koncepcji *edukacji inkluzyjnej*, która jako pierwsza pojawiła się na gruncie pedagogiki specjalnej (Zacharuk 2008). A. Fidelus podkreśla, że teoria włączenia społecznego (inkluzji) jest antytezą dla teorii wykluczenia społecznego (ekskluzji). Powołując się na Surzykiewicza (2010, 203 i n.) oraz implementowane przez niego na grunt Polski pojęcie *przestrzeni społecznej* A. Fidelus uważa, że z perspektywy *resocjalizacji inkluzyjnej* w przestrzeni społecznej, najbardziej zasadne jest relacyjne jej rozumienie, jako wytworu wzajemnie przenikających się zachowań jednostkowych w układzie występujących na danym obszarze społecznych struktur, jednakże bez dominującego wpływu jednostki lub środowiska.

Wskazując na dorobek pedagogiki społecznej należy wspomnieć, że profesjami, które wyodrębniły się w tej dziedzinie jest pracownik socjalny i kurator (przy czym ten ostatni jest związany właśnie z obszarem wymiaru sprawiedliwości). Dodać należy, że niezależnie od

pewnych różnic, pedagogika społeczna i praca socjalna mają nie tylko w Polsce wspólny rodowód. W swych polskich korzeniach pedagogika społeczna jest pedagogiką środowiska oraz warunków pomyślności rozwojowej i wychowawczej, zaś praca socjalna jest określana jako dziedzina praktyki społecznej, sięgająca korzeniami średniowiecza. Wyrosła na bazie przeciwdziałania szerzeniu się chorób, epidemii, włóczęgostwa, żebractwa, ubóstwu. Wspólną cechą i zadaniem obydwu dziedzin jest m.in. wypracowywanie założeń dla polityki społecznej państwa (Lalak 1998, 239-240). W tej perspektywie właśnie pracownik społeczny, socjalny (także kurator) jest najbardziej „liniowym pedagogiem”, który (podobnie jak lekarz pierwszego kontaktu) staje się niejako reżyserem oddziaływań społecznych (w tym penitencjarnych), z wykorzystaniem różnorodnych metod oraz instytucji państwowych i społecznych. Pomysł włączenia metod pracy socjalnej i społecznej do działalności resocjalizacyjnej, penitencjarnej i konieczności nawiązania współpracy między różnymi służbami społecznymi znany jest od dawna i doczekał się nawet instytucjonalnych rozwiązań, jednakże współpraca ta ciągle jest w fazie formowania modelu, daleka od doskonałości, zwłaszcza w zakresie praktyki. Wyżej zrelacjonowany kontekst jak się wydaje, znalazł wyraz w opracowaniu wydanym na łamach (sic!) „Pedagogiki Społecznej - Oblicza resocjalizacji” (2009). Należy tu wskazać zwłaszcza dwa, opracowania: M. Konopczyński (Kierunki zmian w teorii i praktyce resocjalizacyjnej) oraz wnikliwą metodologicznie analizę badań w pedagogice resocjalizacyjnej L. Pytki (Mała refleksja krytyczna nad stanem pedagogiki resocjalizacyjnej). Zdaniem M. Konopczyńskiego ostatnie kilkadziesiąt lat funkcjonowania polskiego systemu karnego, penitencjarnego, poprawczo-wychowawczego, systemu profilaktyki społecznej i resocjalizacji, nie dawały one zbyt wiele możliwości szerszego udziału społeczeństwa w kreowaniu form i metod oddziaływań destygmatyzujących i resocjalizacyjnych.

Bibliografia

1. Bałandynowicz A.: Probacja. System sprawiedliwego karania, Warszawa, 2002
2. Bałandynowicz A.: Resocjalizacja wspierająca w warunkach systemu probacji propozycją nowoczesnej reintegracji społecznej. W: Postępy resocjalizacji i profilaktyki społecznej. Red. A. Rejzner. Warszawa, 2008
3. Bałandynowicz A.: Nieudane powroty, Warszawa, 1996
4. Czapów Cz., S. Jedlewski: Pedagogika resocjalizacyjna, Warszawa, 1971

5. Czapów Cz.: Wychowanie resocjalizujące Elementy metodyki i diagnostyki. Warszawa, 1978
6. Deinet U.: Sozialräumliche Konzeptentwicklung und Kooperation im Stadtteil, (w:) U. Deinet, C. Gilles, R. Knopp (Hrsg.), Neue Perspektiven in der Sozialraumorientierung. Dimensionen–Planungs–Gestaltung, Frank & Timme, Berlin 2007
7. Edukacja wobec zmiany społecznej. Red. J. Brzeziński, L. Witkowski. Poznań-Toruń, 1994
8. Ekskluzja i inkluzja społeczna. Diagnoza-uwarunkowania-kierunki działań. Red. J. Grotowska-Leder, K. Faliszak. Wyd. Akapit. Toruń, 2005
9. Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej, Red. D. Lalak, T. Pilch, Warszawa, 1999
10. Fidelus A.: W stronę resocjalizacji inkluzyjnej, Probacja nr 2, 2011
11. Frysztacki K.: Wokół istoty „społecznego wykluczenia” oraz „społecznego włączenia”, W: Grotowska-Leder J., K. Faliszak Red., Ekskluzja i inkluzja społeczna. Diagnoza – uwarunkowania – kierunki działań, Toruń 2005
12. Han-Ilgiewicz N.: Trudności wychowawcze i ich tło psychiczne, Warszawa, 1961
13. Hopmann A.: Sozialraumorientierung in der Jugendhilfeplanung, (w:) U. Deinet, Gilles C., R. Knopp (Hrsg.), Neue Perspektiven in der Sozialraumorientierung. Dimensionen. Planung. Gestaltung, Berlin). 2006
14. Integracja w świecie powszechnej migracji. Otwarte pytania pedagogiki społecznej. Red. J. Surzykiewicz, M. Kulesza. Warszawa, 2008
15. Konopczyński M, Twórcza resocjalizacja, Warszawa, 1996
16. Konopczyński M: Metody twórczej resocjalizacji, Warszawa, 2006
17. Konopczyński, M.: Kierunki zmian w teorii i praktyce resocjalizacyjnej. Pedagogika Społeczna - Oblicza resocjalizacji Rok VIII.2009/3
18. Lalak D. Pedagogiki społecznej nowe perspektywy. W: IPSiR dzisiaj. Księga jubileuszowa. Red. M. Porowski. UW Warszawa, 1998
19. Lipkowski O.: Pedagogika specjalna. Warszawa, 1981
20. Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie. Red. T. Pilch I. Lepalczyk, Warszawa, 1993
21. Popper, R.K.: Logic of Scientific. Discovery, 1934
22. Postępy resocjalizacji i profilaktyki społecznej, Red. A. Rejzner, Warszawa, 2007
23. Pytka L, Autonomia i uwikłanie transdyscyplinowe pedagogiki resocjalizacyjnej w Polsce. W: Rejzner A., Szczepaniak P, Red., Terapia w resocjalizacji, część I. Warszawa, 2009
24. Pytka L, T. Zacharuk: Zaburzenia przystosowania społecznego dzieci i młodzieży. Siedlce, 1998

25. Pytka L.: Trzy paradygmaty, trzy pedagogiki, trzy strategie. Różne drogi reintegracji społecznej. Uniwersytet Warszawski 2011
26. Pytka L.: Pedagogika resocjalizacyjna w Uniwersytecie Warszawskim. Wczoraj, dziś, jutro, Resocjalizacja Polska, Rocznik 2010, nr 1
27. Pytka L.: Resocjalizacja - anachronizm czy nowe wyzwanie? Opieka-Wychowani-Terapia 2000, nr 1
28. Pytka L.: Kara, miłosierdzie, resocjalizacja. Sakralizacja versus: utylizacja „ludzkich odpadów” W: Opieka- Wychowanie –Terapia nr 1-2, 2005
29. Pytka L.: Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne. Warszawa, 2008
30. Resocjalizacja Ciągłość i zmiana, Red. Konopczyński M, Nowak B., Warszawa, 2008
31. Resocjalizacja, tomy 1-2, Red. B. Urban, J. M. Stanik, Warszawa, 2007
32. Schneider J. W. : “Social problems theory.” Annual Review of Sociology 11, 1985
33. Sobczak S., Aksjologia i teleologia pedagogiki resocjalizacyjnej, Warszawa, 2009
34. Sobczak S.: Celowość wychowania. Tomistyczne podstawy teleologii wychowania Warszawa, 2000
35. Spector M. Kutsuse J., Constructing Social Problems, Cummings Pub. Co., 1977
36. Surzykiewicz J.: Przestrzenno-społeczne zorientowanie pedagogiki społecznej i pracy socjalnej, W: J. Piekarski, T. Pilch, W. Theiss, D. Urbaniak-Zajac (red.), Edukacja społeczna wobec problemów współczesnego człowieka i społeczeństwa, Wydawnictwo UŁ, Łódź, 2010
37. Szacki J. : Historia myśli socjologicznej. Warszawa, 1981
38. Szacki J.: "Historia myśli socjologicznej: Wydanie nowe. Warszawa, 2003
39. Szahaj A, Zniwalająca moc kultury. Artykuły i szkice z filozofii kultury, poznania i polityki, Toruń 2004
40. Szczepaniak P, Pedagogika penitencjarna-przeгляд problemów, W: Prace IPSiR t.13, 2008
41. Szczepaniak P.: Konteksty pedagogiki penitencjarnej. Resocjalizacja Polska Nr 2/2011.
42. Szczepaniak P.: Mediacja po wyroku - w stronę sprawiedliwości naprawczej. Mediator, nr 24, 1/2003
43. Szczepaniak P.: Możliwości i problemy we współpracy służb: socjalnej i penitencjarnej, W: Ćwiczenia z polityki społecznej Red. A. Rejzner Instytut Rozwoju Służb Społecznych, Warszawa, 2007
44. Szczepaniak, P.: Kierunki rozwoju pedagogiki penitencjarnej, W: Postępy resocjalizacji i profilaktyki społecznej Red. A. Rejzner Warszawa 2008

45. Urban B, J. M. Stanik: Resocjalizacja. Teoria i praktyka pedagogiczna, t. 1, PWN, Warszawa, 2008
46. Uwarunkowania i wzory marginalizacji społecznej współczesnej młodzieży, Red. W. S.J. Kubik, B. Urban, Kraków 2005
47. Zacharuk T: O wspólnocie i odrębności pojęciowej „trzech pedagogik” (społecznej, rewalidacyjnej, resocjalizacyjnej) W: „Pedagogika Społeczna” nr 1, 2001.
48. Zacharuk T: Wprowadzenie do edukacji inkluzyjnej, Siedlce, 2008

*Світлана Чернета,
Janusz Berdziński*

Зарубіжний досвід організації соціальної роботи із засудженими

У сучасних умовах розвитку людства соціальна стабільність суспільства стала головною цінністю і капіталом, а економічний розвиток та фінансові ресурси виступають в якості засобів забезпечення цієї стабільності. Стабільний, стійкий соціальний розвиток є головним показником ступеня цивілізованості держави і суспільства.

Крім того, швидко мінливі соціально-економічні умови життя в нашій країні вносять свої корективи в діяльність кримінально-виконавчої системи, в тому числі і в її соціальну сферу, що зачіпає права та інтереси засуджених.

Зауважимо, що пенітенціарні установи та засуджені, які в них знаходяться, повинні бути предметом особливої соціальної турботи держави. Вирішення важливих проблем, що виникають в сфері реалізації соціальних прав засуджених постійно вимагає пильної уваги, а тим більше сьогодні, в складний для всієї країни період.

Проблемам ресоціалізації ув'язнених в пенітенціарних установах різних держав приділяли і приділяють спеціальну увагу, намагаючись запозичити їх позитивний досвід. Зарубіжні пенітенціаристи, надаючи великого значення підвищенню рівня загальної освіти ув'язнених, набуття ними потрібної у майбутньому спеціальності, професії, ще в ХІХ ст. прийшли до усвідомлення необхідності особливої організації цього напряму у процесі виправлення. Очевидно, що спеціалістами, які забезпечували б здобуття освіти не могли й не повинні бути наглядачі. Такими спеціалістами мають виступати спеціально підготовлені професіонали, які мають знання психолога і педагога, юриста і лікаря, які бажають допомогти людині, яка опинилася в складних життєвих обставинах.

Зауважимо, що соціальні аспекти виконання покарання були предметом обговорення, ще в 1846 році у Франкфурті, де відбувся Перший міжнародний тюремний конгрес. Так, з середини ХІХ ст. почалася історія міжнародного пенітенціарного співробітництва, в тому числі і у сфері соціальної допомоги ув'язненим.

Проблеми ресоціалізації ув'язнених, вирішення їх соціальних потреб розглядаються в різних країнах як особливо важлива сфера у контексті загальних проблем соціальної діяльності суспільства.

Необхідність здійснення соціальної роботи як виду професійної діяльності виникла на межі XIX і XX ст. у багатьох державах: США, Великобританії, Німеччині, Нідерландах, Швеції, Франції та інших країнах. Загальне поширення гуманістичних та демократичних уявлень, а також інтенсифікація капіталістичних виробничих відносин у цей період, посилення експлуатації, масове зубожіння і т. п. привели до необхідності, з одного боку, захисту прав і свобод найманих робітників, з іншого - соціальної допомоги незаможним, старцям, інвалідам та іншим групам населення, які потребують особливої підтримки, опіки і захисту.

Що стосується терміну «соціальна робота», то в науковій літературі існує думка, що він виник на початку XX ст. в США як «social work». У радянській науковій теорії і практиці він широко вживається лише з 80-90х рр. минулого століття. У цьому словосполученні базовим словом є «робота», оскільки вказує на організовану соціальну діяльність суб'єкта, а слово «соціальна» - вказує на роботу, що здійснюється з врахуванням соціальних чинників, які суттєво впливають на соціалізацію і ресоціалізацію людей.

У той же час, на думку деяких учених, подібна дефініція, з точки зору лінгвістики, є недостатньо коректною і дає підстави розглядати соціальну роботу лише як практичну діяльність. Так, російський вчений В. Нікітін, аналізуючи поняття «соціальна робота», відзначає, що воно ідентифікує багатогранний процес міжособистої взаємодії і традиція його трактування в науці не відповідає ні її лінгвістичному, ні тим більше її складному соціально-гуманитарному змісту. Аналіз наукової літератури показує, що відповідна традиція наукового осмислення соціальної роботи складалася у міру вивчення її ролі у суспільстві та визначення сенсу таких явищ, як благодійність, психологічна, соціальна та інші види допомоги нужденним.

У той же час слід зазначити, що не дивлячись на досить тривалу практику активного використання поняття «соціальна робота», її складний і багатогранний характер, динамічність соціальної діяльності заважають науковцям прийти до єдиної думки у трактуванні сутності даного явища.

Розглянемо найбільш поширені підходи до визначення поняття соціальної роботи. Так, в середині 70-х рр. ХХ ст. у Швеції соціальну роботу розглядали як єдність структурної і психосоціальної діяльності, в якій громадська організація і вдосконалення форм спілкування визнаються однаково важливими для забезпечення вирішення життєвих проблем індивіда. У той же час Г. Бернер і Л. Юнсон відзначають, що таке розуміння соціальної роботи не є досить чітким і часто під нею вбачають лише підхід до організації психосоціальної роботи. Вони розглядають соціальну роботу як одну з форм діяльності, направлену на досягнення індивідуальних або суспільних змін³³⁹.

Слід зазначити, що в даний час у світовій практиці поширеним є розуміння соціальної роботи як однієї з форм діяльності, направленої на досягнення соціальних змін. У цьому контексті цікавим є формулювання соціальної роботи, запропоноване Міжнародною федерацією соціальних працівників (International Federation of Social Workers, IFSW): Соціальна робота - це вид професійної діяльності, мета якої полягає у проведенні соціальних перетворень в суспільстві загалом, і в його окремих сферах зокрема. Згідно цієї концепції, соціальна робота організовується у співвідношенні з гуманітарними, релігійними і демократичними ідеалами й філософськими теоріями та являє собою універсальну можливість задоволення людських потреб, що виникають в результаті соціальної взаємодії особи і суспільства. Тому більшість зарубіжних учених вбачають головне призначення соціальної роботи в наданні соціальної допомоги людям.

Так, англійські учені розуміють соціальну роботу як організацію особистої служби допомоги людям, а американські учені дають їй наступне визначення: «Соціальна робота - це професія фахівців, що займаються стосунками між людьми та їх оточенням, котрі впливають на здатність людей виконувати життєві функції, реалізовувати прагнення і цінності, знімати дискомфорт і стреси»³⁴⁰. Аналогічне розуміння ролі соціальної роботи в суспільстві спостерігається у формулюванні, запропонованому Національною асоціацією соціальних працівників США: «Соціальна

³³⁹ Бернер Г., Юнсон Л. Теория социально-психологической работы. Москва : Юристъ, 2000. 348 с.

³⁴⁰ Саппс М., Уэллс К. Опыт социальной работы. Введение в профессию. Москва, 1994. 120 с.

робота - це професійна діяльність, направлена на надання допомоги індивідам, групам або співтовариствам в поліпшенні або відновленні їх здатності до функціонування в суспільстві і на створення соціальних умов, що сприяють цій меті»³⁴¹[3; с. 108-109].

Доцільно зауважити, що існують суттєві відмінності між предметом соціального законодавства в США і країн Європі. Так, в англосаксонському праві пріоритетне значення мають особисті та політичні права. В європейському континентальному праві традиційно більша увага приділяється соціально-економічним правам. Положення про соціальні права були внесені в тексти більшості європейських конституцій, а в окремих з них передбачалися і певні види гарантій.

На наш погляд, варто зазначити, що лише у 50-х роках ХХ століття пенітенціарні установи і ув'язнені, що містилися в них, стають предметом особливої соціальної турботи державних, громадських і релігійних організацій у всьому світі.

У «Мінімальних стандартних правилах ООН щодо поводження з ув'язненими»³⁴² 1955 року (або в його європейському варіанті - Європейських пенітенціарних правилах - ЄПП) визначені правила роботи, в тому числі і соціальної, яка проводиться з ув'язненими. Вони ґрунтуються на принципах поваги людської гідності, справедливого поводження з ув'язненими, забезпечення самоповаги, регулярності інспектування, захисту прав засуджених та дотримання міжнародних стандартів.

Спеціальним об'єктом уваги служб соціальної роботи у всьому світі стають засуджені як одна з найменш захищених груп населення. Зрозуміло, що проблеми соціальної допомоги засудженим незалежно від виду покарання носять міждержавний характер, а їх рішення диктує необхідність спільних зусиль як на рівні світової спільноти, так і окремої держави. Історія розвитку цивілізації привела не тільки до глибокого розуміння людських прав всіх громадян, але і до законодавчого їх закріплення в текстах основоположних документів найбільш авторитетних міжнародних і державних організацій.

³⁴¹ Баркер Р. Словарь социальной работы. Сокр. пер. с англ. М., 1994. С. 108-109.

³⁴² Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями ООН; Правила, Міжнародний документ від 30.08.1955 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_212

Досить цікавим, на наш погляд, є приклад в США, де соціальна політика була орієнтована на створення державної програми, розрахованої на підтримку найбільш вразливих верств населення. У той же час існуючі податкові пільги сприяли активному залученню неурядових структур для реалізації соціальних програм та проведення соціальної роботи. Рейган Р. вніс пропозиції щодо обмеження соціальної відповідальності федерального уряду, звертаючи увагу на те, що соціальні програми є за Конституцією сферою відповідальності штатів і місцевих органів влади. «Відомо, - пише С. Н. Сафонов, - що частину федеральних програм вдалося ліквідувати. Однак такої широкої підтримки, на яку консерватори сподівалися в штатах, вони не отримали. Губернатори, мери, представники штатів в обох палатах конгресу, багато з яких раніше заявляли, що федеральний центр «узурпував владу всупереч Конституції», тепер не були згодні з Рейганом. Це пояснювалося тим, що тотальні скорочення соціальних програм зажадали б збільшення соціальних видатків в межах штатів. Протягом десятиліть, починаючи з Ф. Рузвельта, соціальні програми, незважаючи на недостатні асигнування, сприяли реалізації принципів лібералізму та створення рівних можливостей як основи концепції прав людини»³⁴³.

Оскільки в США кожний штат користується автономією і має свою законодавчу базу, то й закони, що стосуються соціальної сфери, у них неоднакові. Крім того, вони відрізняються обсягом фінансування соціальних програм. Соціальна робота щодо правопорушників одержала широке поширення через роботу служби пробації (probation), яка, крім надання соціальної допомоги умовно засудженим і умовно звільненим (наприклад, працевлаштування, надання житла, матеріальна підтримка тощо), веде велику роботу з профілактики рецидивної злочинності.

У Німеччині на державному рівні діє звід соціального законодавства - Соціальний кодекс, який об'єднує всю сукупність соціальних законів. Поряд з державною соціальною політикою, в Німеччині історично склалася традиційна участь церкви у наданні соціальної допомоги та соціальних послуг, здійсненні професійної підготовки соціальних працівників для служіння в католицькій та

³⁴³ Сафонов В. Н. Социальное законодательство в США. Государство и право. Москва, 1999, №21. С. 98 -105.

євангелістській церкві³⁴⁴. Таким чином, соціальними проблемами засуджених в Німеччині займаються не лише державні організації, але й релігійні.

Соціальне право Франції об'єднує трудове право, соціальне забезпечення та соціальну допомогу. Але держава реалізує лише незначну частину соціальних програм (опіка інвалідів та осіб, які потребують догляду, а також надає допомогу людям, позбавленим житла), інші напрямки соціальної політики входять до компетенції муніципалітетів, які володіють значними політичними, економічними, соціальними і культурними повноваженнями з функціями контролю. Тому соціальна робота із засудженими здійснюється в основному на регіональному рівні.

У Великобританії і Фінляндії поряд з державними соціальними структурами широко розвинена мережа неурядових, громадських структур або напівдержавних (Фінляндія) утворень, які фінансуються і контролюються державою. У їх функції входять: розробка конкретних соціальних програм, їх реалізація, надання соціальної допомоги, залучення до соціальної роботи необхідних спеціалістів на громадських засадах і надання допомоги засудженим.

У Швеції реалізація соціальної політики практично повністю здійснюється державою. Невід'ємною частиною «шведської моделі» є потужна система соціального забезпечення всіх верств населення. Природно, і соціальна робота із засудженими здійснюється, в основному, на державному рівні³⁴⁵.

Метою соціальної роботи із засудженими слід вважати допомогу в зниженні порога конфліктності засуджених із суспільством за допомогою включення в реабілітаційні програми, трудову діяльність, отримання загальної та професійної освіти.

Особливою турботою соціальних працівників у зарубіжних в'язницях є організація освітнього процесу.

З великою кількістю проблем, пов'язаних з організацією загальної та професійної підготовки (навчання) та освіти ув'язнених, стикаються і наші зарубіжні колеги. Проте вивчення досвіду організації гнучкої системи професійної освіти ув'язнених,

³⁴⁴ Баранова Т.И. Социальная защита испанских трудящихся. Полис. 2001. № 6. С. 152 – 158.

³⁴⁵ Скурятівський В.А. Основи соціальної політики: навч. посіб. Київ: МАУП, 2002. 200 с. Бібліогр.: с. 187 – 194.

наприклад, у Фінляндії, дає підстави для використання його позитивних результатів.

Керівництво пенітенціарної системи Фінляндії надає великого значення навчанню ув'язнених, вишукуючи додаткові кошти, різні форми і методи, розробляючи оригінальні спецкурси. Навчання у в'язницях здійснюється відповідно до загального законодавства Фінляндії про основну, професійну та іншу освіту. У законодавстві про виконання кримінального покарання є правова норма про необхідність навчання ув'язнених.

Ув'язненим в Фінляндії законодавчо наданий вибір: праця чи навчання в робочий час. Головний принцип організації навчання (основного, середнього, а також професійного) полягає в тому, що в'язниці не мають своїх власних навчальних закладів та вчителів, а навчання організовується у співпраці із зовнішніми навчальними установами. Отримана у в'язниці освіта повною мірою відповідає освіті, отриманій в межах загальної системи освіти у країні. Так, наприклад, в 1993 році 1 810 в'язнів вчилися в закритих в'язницях, а 234 - у навчальних закладах поза в'язницею (режим відкритих в'язниць)³⁴⁶.

У фінансуванні основної, середньої та професійної освіти беруть участь державні органи освіти і муніципалітети, проте в основному навчання ув'язнених фінансується владою в'язниць.

Загальна освіта, і особливо професійна підготовка, розглядаються в Фінляндії як одна з головних ланок процесу ресоціалізації ув'язнених до умов життєдіяльності після звільнення. Сьогодні у в'язницях Фінляндії організовано понад 140 курсів професійного навчання тривалістю від двох тижнів до року (в середньому 12 тижнів). Коло пропонованих спеціальностей постійно варіюється і розширюється: від фахівців в галузі машинобудування, ЕОМ, деревообробки до персоналу підприємств громадського харчування і готелів, підприємців, садівників, працівників домашнього господарства.

Ув'язнені, які навчаються, отримують грошову винагороду на таких же умовах, як і працюючі ув'язнені, в розмірі в середньому від 2 до 3,15 марок на годину.

³⁴⁶ Кримінально-виконавче право України (Загальна та Особлива частини) : навч. посібник. О. М. Джужа, С. Я. Фаренюк, В. О. Корчинський та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужа. 2-е вид. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 448 с.

Фінський досвід доводить доцільність і можливість застосування диференційованого підходу до ув'язнених в організації необхідного їм освітнього процесу.

Соціальну роботу з ув'язненими в пенітенціарних установах зарубіжних країн здійснюють як штатні співробітники (соціальні працівники), так і добровольці. Так, у Великобританії в кожній установі для молодих правопорушників працює група соціальних працівників, чисельністю не менше двох осіб. У США Національна рада із злочинності та делінквентності неповнолітніх встановила чисельність соціальних працівників у виправних установах в пропорції 1 співробітник на 40 правопорушників³⁴⁷.

У функції нештатних співробітників входить відвідування ув'язнених, бесіди з ними, робота з особами, які зловживають алкоголем і наркотиками, участь в організації культурних та загальноосвітніх заходів (включаючи заочне навчання), консультації з відповідних правових питань, допомога у влаштуванні на роботу і пошуках житла після звільнення, роз'яснення релігійних питань, допомогу сім'ї ув'язненого, розслідування петицій ув'язнених, поданих адміністрації в'язниці, послуги з надання допомоги після відбуття терміну ув'язнення.

Надання соціальної роботи неповнолітнім засудженим ускладнюється додатковими умовами. Серед яких: «забезпечення опіки, захисту, освіти та професійної підготовки з метою надання їм допомоги для виконання соціально корисної і плідної ролі в суспільстві» (ст. 26.1 Пекінських правил). Отже, соціальна робота у виховних установах для неповнолітніх повинна вирішувати не тільки завдання ресоціалізації особистості, а й забезпечувати її гармонійний розвиток, що не поступається по якості розвитку однолітків у відкритому середовищі. В іншому випадку, за зауваженням колишнього голови Верховного Суду США Рамзея Кларка: «Будь-яка в'язниця може виявитися просто ще одним розсадником»³⁴⁸.

³⁴⁷ Колодяжний М.Г. Участь громадськості у програмах запобігання злочинності в США [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://cyberleninka.ru/article/n/>

³⁴⁸ Турчина М.О. Международное пенитенциарное сотрудничество в области социального обеспечения осужденных к лишению свободы США [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://www.rusnauka.com/18_DNI_2010/Pravo/69452.doc.htm

Досягнення додаткових цілей при проведенні соціальної роботи з неповнолітніми, які відбувають покарання у виправних установах, здійснюється з урахуванням спеціального статусу особистості неповнолітнього. Цей процес відбувається у двох напрямках:

- забезпечення природних соціальних благ (опіка, додаткові права та пільги, культурно-оздоровчі заходи і т.д.);
- набуття нових (як виняток, для неповнолітнього) для себе прав (освіта, професія, право на укладення шлюбу і т.д.).

Викладене дає підстави зробити висновок про те, що міжнародне співтовариство розглядає особистість неповнолітнього засудженого не лише з позицій досягнення цілей кримінального покарання, а й у широкому соціальному аспекті, тобто забезпечення його природних соціальних благ і обов'язкового створення умов для придбання нових, додаткових прав.

Основними документами, які регулюють правовий статус неповнолітніх-в'язнів, а також соціальну роботу з ними під час виконання ними кримінального покарання, пов'язаного з ізоляцією від суспільства, є:

Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила). Резолюція 40/33 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 року³⁴⁹.

Керівні принципи ООН для попередження злочинності-повнолітніх (Керівні принципи, прийняті в Ер-Ріяді). Резолюція 45/112 Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 року³⁵⁰.

Правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі. Резолюція 45/113 Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 року³⁵¹.

³⁴⁹ Резолюція 40/33 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 року [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_208

³⁵⁰ Керівні принципи ООН для попередження злочинності-повнолітніх (Керівні принципи, прийняті в Ер-Ріяді). Резолюція 45/112 Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 року [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_204

³⁵¹ Правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі. Резолюція 45/113 Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 року [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_204

Міжнародні норми, стандарти і правила, визначаючи основні напрямки соціальної роботи, не виділяють соціальну роботу із засудженими як самостійний напрям в кримінально-виконавчій політиці держави. До них відносять: правила поведження із засудженими, їхню працю, медичне обслуговування, освіта, професійна підготовка, соціально корисні зв'язки з родичами та місцевою громадою. Все це повинно привести до вироблення у засудженого здатності самостійно жити в суспільстві після звільнення.

Досягнення цих цілей покладається на фахівців у тій чи іншій сфері, у своїх галузях знань. Але вони, як такі, не є штатними соціальними працівниками виправної установи, однак, безсумнівно, їх участь у процесі виправлення ув'язнених, в допомозі їм у різних соціальних відносинах (організаційних, етичних, професійних, правових і т.д.) досить відчутно. Звичайно, ототожнювати їх з соціальним працівником у "чистому" вигляді не можна.

Частини 1, 2 ст. 49 Мінімальних стандартних правил ООН щодо поведження з ув'язненими дають перерахування обов'язкового штату працівників для пенітенціарних установ. У цьому переліку - вчителі, викладачі ремісничих дисциплін, психіатри, психологи - стоять в одному ряду з соціальними працівниками³⁵².

Отже, соціальний працівник має особливий правовий статус - це самостійна професія, предметом діяльності якої є вирішення своїх, самостійних завдань у всьому комплексі кримінально-виконавчої політики.

Стаття 61 тих же Правил вказує функції соціального працівника в кожному виправному закладі:

- підтримка і зміцнення соціально корисних зв'язків із сім'єю;
- підтримка і зміцнення соціально корисних зв'язків з соціальними (громадськими) організаціями;
- захист цивільних інтересів засуджених;
- захист прав засуджених на соціальне забезпечення та інші соціальні пільги.

Подібне трактування соціальної роботи та функцій соціального працівника в пенітенціарних установах породило різні

³⁵² Мінімальні стандартні правила ООН щодо поведження з ув'язненими року [Електронний ресурс]. Режим доступу :http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_212

підходи до цих понять в кримінально-виконавчій політиці різних держав.

У широкому сенсі соціальну роботу розуміють як допомогу у вирішенні соціально корисних завдань, що стоять перед засудженим.

У вузькому сенсі, діяльність інституту соціальних працівників, свого роду "провідників", консультантів, які допомагає засудженим обрати і реалізувати оптимальний шлях досягнення своїх соціально корисних цілей.

Рекомендації міжнародно визнаних норм і правил соціальної роботи як з неповнолітніми, так і з дорослими засудженими повинні являти собою невід'ємну частину правової системи та соціальної політики кожної держави з урахуванням її соціально-економічних умов, а також етнічних, релігійних, культурно-історичних особливостей.

Обов'язковою вимогою міжнародного співтовариства до соціальної роботи є негайна організація виховного процесу, включаючи і процес соціокультурної ресоціалізації: «... з самого початку відбування терміну покарання, - гласить ст. 80 Мінімальних стандартних правил поведження з ув'язненими, - слід думати про майбутнє, яке чекає в'язня після його звільнення»³⁵³.

Наприклад, в Англії з перших годин ув'язнення людина отримує «Інформаційний пакет ув'язненого», що складається з 15 окремих брошур, де викладені витяги з правил в'язниці і докладні роз'яснення до них. Крім того, особлива увага надається перелікам наданої ув'язненим соціальної допомоги і способам її отримання: «Корисні поради», «Умови до візитів у в'язницю», «Скарги та пропозиції», «Соціальний захист та виплата за звільнення», «Жінки – в'язні», «Малолітні правопорушники», «Візити, листи і телефонні дзвінки», «Дисципліна у в'язниці», «Служба соціального забезпечення» та інші³⁵⁴.

Концепція соціальної допомоги ув'язненому розпочинає діяти з моменту появи у в'язниці і ознайомлення з цим пакетом. Основні свої соціальні потреби ув'язнений обговорює з персоналом

³⁵³ Мінімальні стандартні правила ООН щодо поведження з ув'язненими року [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_212

³⁵⁴ Соціальна робота із засудженими. під ред. М.А. Галагузова, В. І. Жукова. Москва : Видавництво МГСУ, 2003.

в'язниці. Найкращим способом з'ясування ситуації є, насамперед, розмова чи консультація ув'язненого з персональним офіцером, якщо він є, або з будь-яким іншим представником персоналу в'язниці.

Консультанти служби соціального забезпечення є в кожній в'язниці і в кожній колонії для малолітніх правопорушників. Різниця полягає в тому, що в колоніях для малолітніх правопорушників представники служби соціального забезпечення постійно перебувають у пенітенціарній установі і зобов'язані допомагати у вирішенні найрізноманітніших проблем. Для дорослих ув'язнених дана служба може розташовуватися як на території в'язниці, так і за її межами.

У завдання консультанта з соціальних питань входить:

- а) допомога у вирішенні щоденних проблем ув'язнених, включаючи ті, які були причиною скоєного злочину;
- б) налагодження контакту із зовнішнім світом, сім'єю;
- в) підготовка ув'язненого до звільнення та адаптації у відкритому середовищі;
- г) підбір необхідної освітньої програми;
- д) вибір корекційних курсів (антиалкогольні, позбавлення від наркотичної залежності);
- е) подолання психологічних комплексів, різних проблем (позбавлення від депресії, агресії, страху і т.п.);
- ж) організація консультування з фахівцем з конкретної проблеми³⁵⁵.

Крім того, ув'язнені можуть отримати необхідну інформацію і допомогу, користуючись встановленими у в'язницях комп'ютерами.

Значний інтерес в організації соціальної роботи з засудженими представляє досвід Німеччини. Педагоги та соціальні працівники після попередніх співбесід, вивчення потенційних можливостей засудженого складають акт, на підставі якого засудженого направляють у відповідний виправний заклад. Так, у в'язницю м. Мюнстера направляються особи для завершення середньої освіти, у в'язницю м. Варлея - бажаючі отримати потрібну професію і ремесло, в в'язницю м. Геллерме направляються студенти³⁵⁶. В

³⁵⁵ Соціальна робота із засудженими. під ред. М.А. Галагузова, В. І. Жукова. Москва : Видавництво МГСУ, 2003.

³⁵⁶ Дубинский С.А. Социальная работа в Германии. Москва : Государственная Академия сферы быта и социальных услуг, 1996.

такий спосіб забезпечується послідовність соціально позитивних процесів особистості не тільки у відкритому середовищі, але навіть в умовах ізоляції від суспільства.

Соціальні працівники в багатьох країнах світу організовують спеціальні програми з реабілітації злочинців, керуючись різноманітними теоріями, використовуючи різноманітні методів.

Прихильники когнітивно-біхевіориського підходу, тобто ті, які впливають на спосіб мислення, установки і поведінку злочинців, користуються сьогодні найбільшим успіхом серед молоді. Однак навіть цей підхід, на думку Дж. Веннарда, К. Хеддермана і Д. Сагг, не забезпечує досить ефективного результату у виправленні змішаних (за віком) груп правопорушників, оскільки серед них умовно-достроково звільняються на 10-15% менше, ніж в однорідних групах. Найбільші результати цей підхід дає при роботі з групами високого ризику. Соціальна програма щодо таких злочинців надзвичайно інтенсивна і насичена. Вона заснована на методах активного вивчення права, державного устрою та участі у правовідносинах. Цей метод використовується також для профілактики насильству в сім'ї.

Новітні соціальні програми з реабілітації ув'язнених, на думку зарубіжних вчених-практиків, повинні поєднувати тренінги з усвідомленої зміни способу мислення, поведінкових установок, пошуку можливих шляхів виходу з кризових ситуацій. Когнітивно-біхевіориська методика роботи з ув'язненими спрямована на використання особистісного контролю і допомогу ув'язненим в усвідомленні відповідальності за агресивну поведінку³⁵⁷.

У ряді країн світу велику частину соціальних проблем, пов'язаних з особами, які відбувають покарання в пенітенціарних установах, або з особами, умовно засудженими, беруть на себе різні громадські, державно-громадські та релігійні організації. В арабських країнах громадські організації виконують значний обсяг роботи з надання соціальної допомоги засудженим. Так, в Сирії створено громадські губернські суспільства по турботі про засуджених, в Єменській республіці дану функцію виконує Комітет

³⁵⁷ Теорія соціальної роботи в авіаційній галузі: методичні рекомендації до практичних занять. уклад. : О. П. Полисаєв, В. М. Шевченко. Київ : НАУ, 2011. 63 с.

народного захисту. У Японії близько 100 громадських асоціацій ведуть роботу у сфері реабілітаційної допомоги засудженим.

У Фінляндії в 1975 році була заснована Асоціація у справах виправлення і подальшого виходу у вирішенні соціальних проблем умовно звільнених і звільнених ув'язнених. Діяльність та фінанси цієї організації знаходяться під контролем та керівництвом Міністерства юстиції. Центральна адміністрація Асоціації розташована в Гельсінкі. Крім того, Асоціація має 19 обласних бюро в найбільших містах країни, 4 місцевих бюро і 2 центри діяльності, які надають роботу звільненим в'язням. Асоціація має 219 штатних співробітників і близько 40 працюють за сумісництвом. Мета їх діяльності полягає в різнобічній допомозі (психологічна підтримка, юридичні консультації, вирішення проблем з житлом, працевлаштування) особам, звільненим або умовно звільненим³⁵⁸.

Керівництво Асоціації працює в тісному контакті з адміністрацією та соціальними працівниками в'язниць з метою зміни умов відбування покарання для якнайшвидшої реадaptaції бажаючих виправитися. Так, засуджений, що не порушує режиму, який усвідомив свою провину і вирішив стати на шлях виправлення, відповідно до законодавства Фінляндії, відбуває частину терміну в закритій в'язниці (суворий режим утримання), потім може бути переведений у відкриту в'язницю (менш суворий режим утримання), а решту строку може перебувати під пильною увагою і турботою співробітників Асоціації поза в'язницею. Якщо умовно звільнений вчинить в цей час протиправний вчинок чи порушить встановлений порядок спілкування зі співробітниками Асоціації, керівництво Асоціації направляє документи до суду, а той, у свою чергу, виносить рішення про повернення умовно звільненого у в'язницю.

Підсумовуючи викладене вище, слід зазначити, що соціальна робота з ув'язненими в зарубіжних країнах має вікову історію інституту соціальних працівників у місцях позбавлення волі; необхідність обов'язкової спеціальної професійної підготовки соціальних працівників для роботи з ув'язненими; усталені цілі і завдання їх діяльності, сюди обов'язково входять і проблеми соціокультурної ресоціалізації ув'язнених; відпрацьований

³⁵⁸ Додонов В.Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография. под общ. и науч. ред. С. П. Щербы. Москва: Юрлитинформ, 2009. С. 239.

механізм фінансування цієї категорії службовців пенітенціарних установ; розуміння необхідності вдосконалення соціальної роботи з ув'язненими.

Для України зарубіжний досвід соціальної роботи з ув'язненими надзвичайно цікавий і актуальний. Українська пенітенціарна система знаходиться у стані реформування. Сьогодні вже не існує політико-виховного спрямування роботи виправних установ, а нова концепція ще не вироблена. Представляється доцільним різнобічне вивчення досвіду і використання всього найціннішого з урахуванням російської специфіки і наших умов.

Таким чином, досвід організації та змісту соціальної роботи з ув'язненими як один з важливих напрямків пенітенціарної системи щодо вирішення проблем соціокультурної ресоціалізації набуває особливої актуальності у зв'язку з прийняттям Закону України «Про пробацію»³⁵⁹. Відповідно до якого, пробація - система наглядових та соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до засуджених, виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого.

Отже, актуальність і наукова новизна досліджень в галузі соціальної роботи з ув'язненими визначаються необхідністю вивчення відносно новою для української пенітенціарної системи організації та змісту соціальної роботи з ув'язненими з метою створення умов соціокультурної ресоціалізації засуджених, а значить, подальшої гуманізації умов відбування покарання осіб, позбавлених волі.

Література

1. Баранова Т. И. Социальная защита испанских трудящихся / Т. И. Баранова // Полис. – 2001. – № 6. – С. 152 – 158.
2. Баркер Р. Словарь социальной работы / Р. Баркер; сокр. пер. с англ. – Москва, 1994. – С. 108–109.
3. Батиргареева В. С. До питання визначення кримінологічних засад боротьби з рецидивною злочинністю в Україні / Батиргареева В. С. // Правова політика Української держави : матеріали Міжнар. наук.– практ. конф., присвяч. 70–річчю Прикарпатськ. нац. ун–ту ім. В.

³⁵⁹ Закон України «Про пробацію» : прийнятий 5 лютого 2015р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : rada.gov.ua/news/Novyny/

- Стефаніка. – Т. 2 (19–20 лютого 2010 р.). – Івано–Франківськ : Прикарпатськ. нац. ун–т ім. В. Стефаніка, 2010. – С. 102–105.
4. Батюк О. В. Дослідження причин вчинення злочинів у місцях позбавлення волі / О. В. Батюк // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. Вип. 12. Ч. 2. – Ужгород : Поліграфцентр „Ліра”, 2009. – С. 345–350.
 5. Батюк О. В. Теорія і практика використання спеціальних знань та техніко–криміналістичне забезпечення розслідування окремих видів злочинів вчинених в пенітенціарних закладах : монографія / О. В. Батюк. – Луцьк : ПП Іванюк В.П., 2013. – 320 с.
 6. Бернер Г. Теория социально–психологической работы / Бернер Г., Юнсон Л. – Москва : Юристь, 2000. – 348 с.
 7. Додонов В.Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография / Додонов В.Н. ; под общ. и науч. ред. С. П. Щербы. — Москва : Юрлитинформ, 2009. – С. 239.
 8. Доступ до правових знань у Ковельській виховній колонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrprison.org.ua/articles/1233466403>
 9. Дубинский С.А. Социальная работа в Германии / Дубинский С.А – Москва : Государственная Академия сферы быта и социальных услуг, 1996.
 10. Закон України "Про освіту" : від 23.05.1991 № 1060–ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show>
 11. Закон України «Про пробацію» : прийнятий 5 лютого 2015р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: rada.gov.ua/news/Novyny/
 12. Злочинність неповнолітніх : причини, наслідки та шляхи запобігання : навчальний посібник [Електронний ресурс] / [Н. Ю. Максимова, Л. А. Мороз, Л. І. Мороз, С. І. Яковенко ; за ред. С. І. Яковенка]. – Київ : КЮІ КНУВС, 2009. – 200 с. – Режим доступу : <http://5fan.ru/wievjob.php?id=15921>
 13. Зозуля Є. В. Криміногенна ситуація в Україні в період становлення і розвитку незалежної держави / Є. В. Зозуля // Наука. Релігія. Суспільство. – 2010. – № 1. – С.93–98.
 14. Керівні принципи ООН для попередження злочинності–повнолітніх (Керівні принципи, прийняті в Ер–Ряді). Резолюція 45/112 Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_204
 15. Колодяжний М.Г. Участь громадськості у програмах запобігання злочинності в США [Електронний ресурс] /М.Г.Калюжний. – Режим доступу : <http://cyberleninka.ru/article/n/>

16. Кримінально–виконавче право України (Загальна та Особлива частини) : навч. посібник / [О. М. Джужа, С. Я. Фаренюк, В. О. Корчинський та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужи]. – 2–е вид. – Київ : Юрінком Інтер, 2002. – 448 с.
17. Мінімальні стандартні правила ООН щодо поводження з ув'язненими року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_212
18. Наказ № 691/897/5 від 10.06.2014р. «Про затвердження Порядку організації навчання у загальноосвітніх навчальних закладах при виправних колоніях та слідчих ізоляторах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0629-14>
19. Правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі. Резолюція 45/113 Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_204
20. Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально–виконавчій системі України. / [В.А. Бадира, О.П. Букалов, А.П. Гель, М.В. Романов, І.С. Яковець ; за заг. ред. Є.Ю. Захарова ; Харківська правозахисна група]. – Харків : Права людини, 2011. – С. 212.
21. Резолюція 40/33 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_208
22. Саппс М. Опыт социальной работы. Введение в профессию / Саппс М., Уэллс К. – Москва, 1994. – 120 с.
23. Сафонов В. Н. Социальное законодательство в США / В .Н. Сафонов // Государство и право. – Москва, 1999. – № 21. – С. 98 –105.
24. Скуратівський В. А. Основи соціальної політики : навч. посібник / В. А. Скуратівський, О.М. Палій. – Київ : МАУП, 2002. – 200 с. – Бібліогр.: с. 187 – 194.
25. Соціальна робота із засудженими / під ред. М.А. Галагузова, В. І. Жукова. – Москва : Видавництво МГСУ, 2003.
26. Стефанов С.О. Організаційно–правові проблеми трудової зайнятості засуджених у місцях позбавлення волі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.. юрид. наук : 12.00.08 / С. О. Стефанов ; Нац. ун.-т "Одеська юридична академія". – Одеса, 2002. – 19 с.
27. Теорія соціальної роботи в авіаційній галузі : методичні рекомендації до практичних занять / уклад. : О. П. Полисаєв, В. М. Шевченко. – Київ : НАУ, 2011. – 63 с.
28. Турчина М.О. Международное пенитенциарное сотрудничество в области социального обеспечения осужденных к лишению свободы

- США [Електронний ресурс] / М.О.Турчина. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/18_DNI_2010/Pravo/69452.doc.htm
29. Тюремная система Украины: итоги полугодия Александр Букалов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrprison.org.ua/statistics/1409938063>
30. Червоненко Г. О. Актуальні питання протидії злочинності неповнолітніх/ Г.О. Червоненко // Протидія злочинності неповнолітніх : досвід та сучасні проблеми : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (22–23 квітня 2010 року). – Кіровоград : Кіровоградський юридичний інститут ХНУВС, 2010. – 214 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Додатки до статті Андрія Скіця, Людмили Гусак Характеристика емпіричних даних соціально-педагогічних детермінант організації соціально-виховної роботи в місцях позбавлення

Курязька виховна колонія

Кременчуцька виховна колонія

Фестиваль самодіяльної художньої творчості засуджених «Червона калина» за тематикою «Тримаючи в руках Кобзар»

XXV заочна спартакіада серед неповнолітніх засуджених у виховних колоніях

20 серпня 2014 року в Мелітопольській виховній колонії пройшов конкурс «Міс Літо 2014»

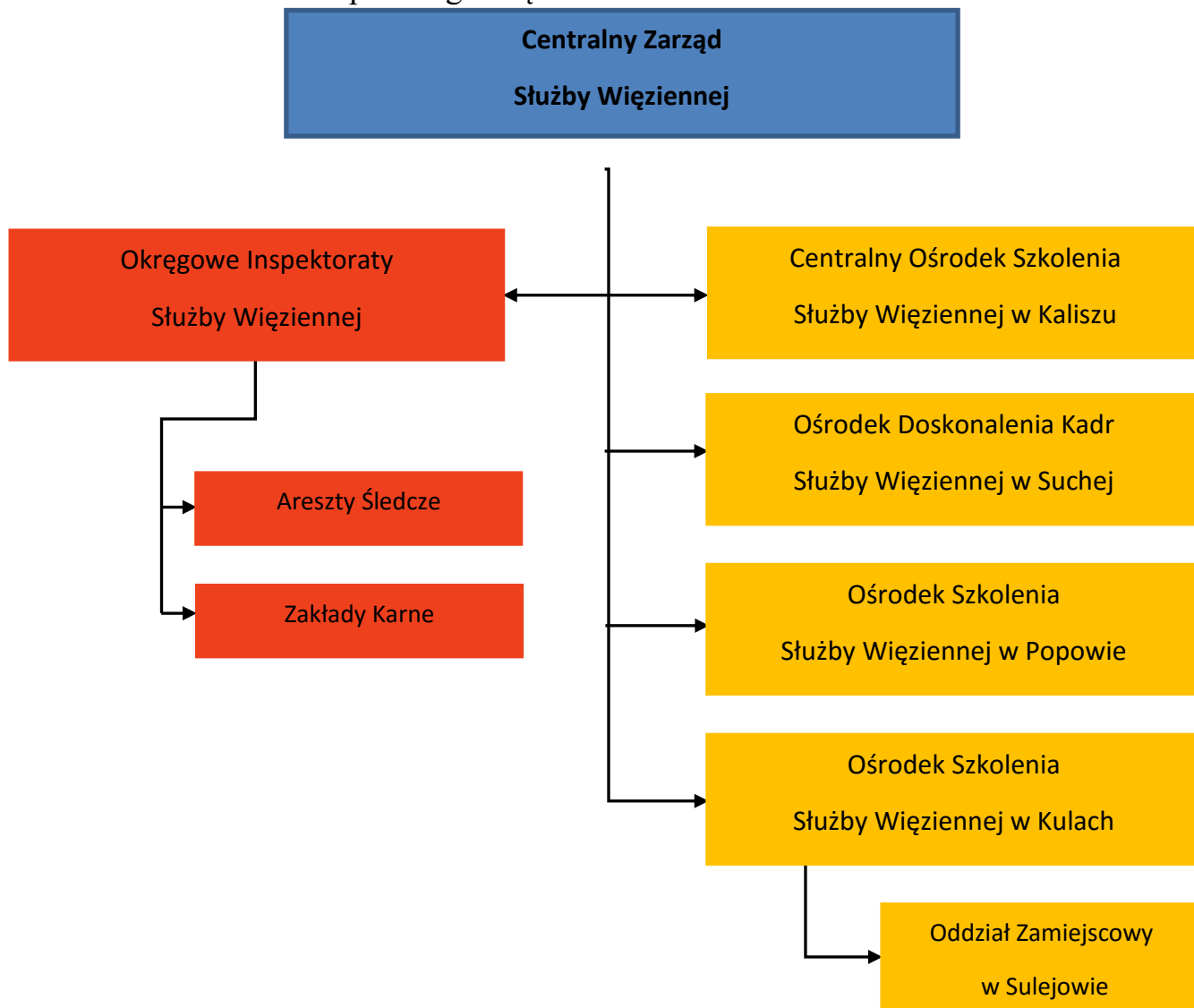
Храм в Мелітопольській виховній колонії

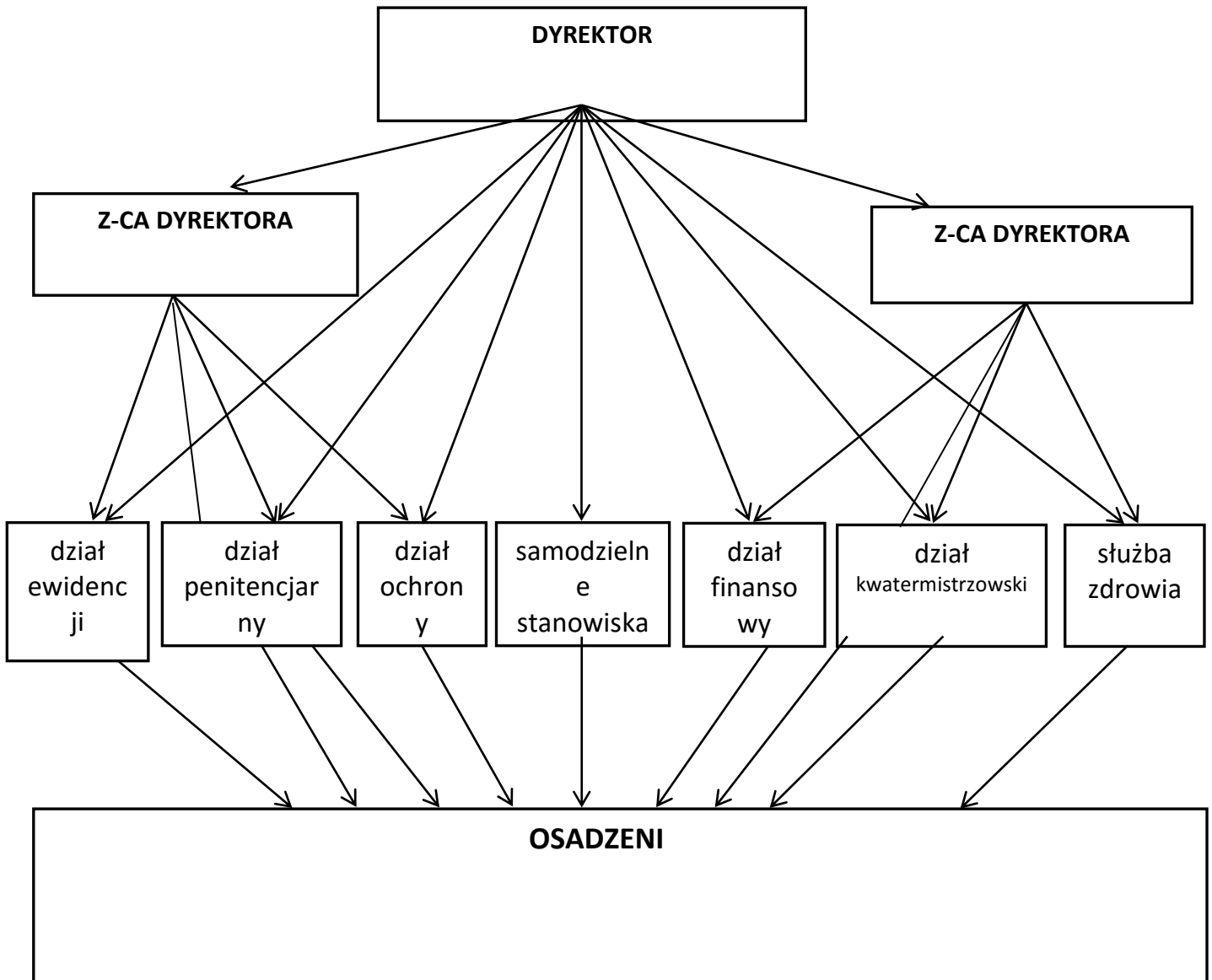
Відділ соціально-виховної та психологічної роботи інституту кримінально-виконавчої служби України

Aneks do artykuła *Józef Rejman, Andrij Husak Resocjalizacja penitencjarna w Polsce. Ważniejsze aspekty organizacyjne i metodyczne pracy z młodocianymi*

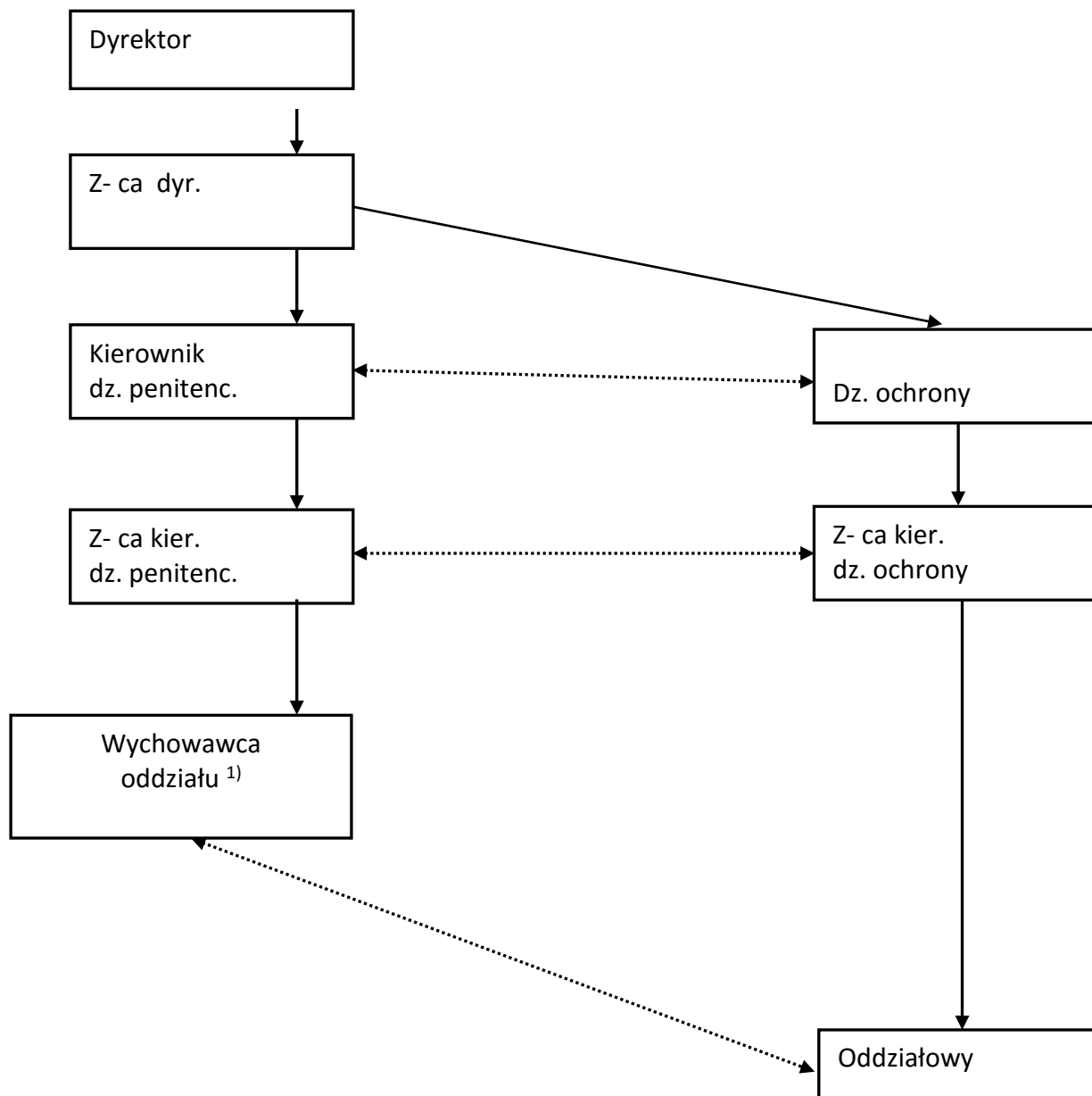
Schemat 1. Struktura polskiego więziennictwa.

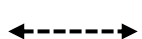

Schemat nr.2 Struktura organizacyjna tradycyjnego zakładu karnego .

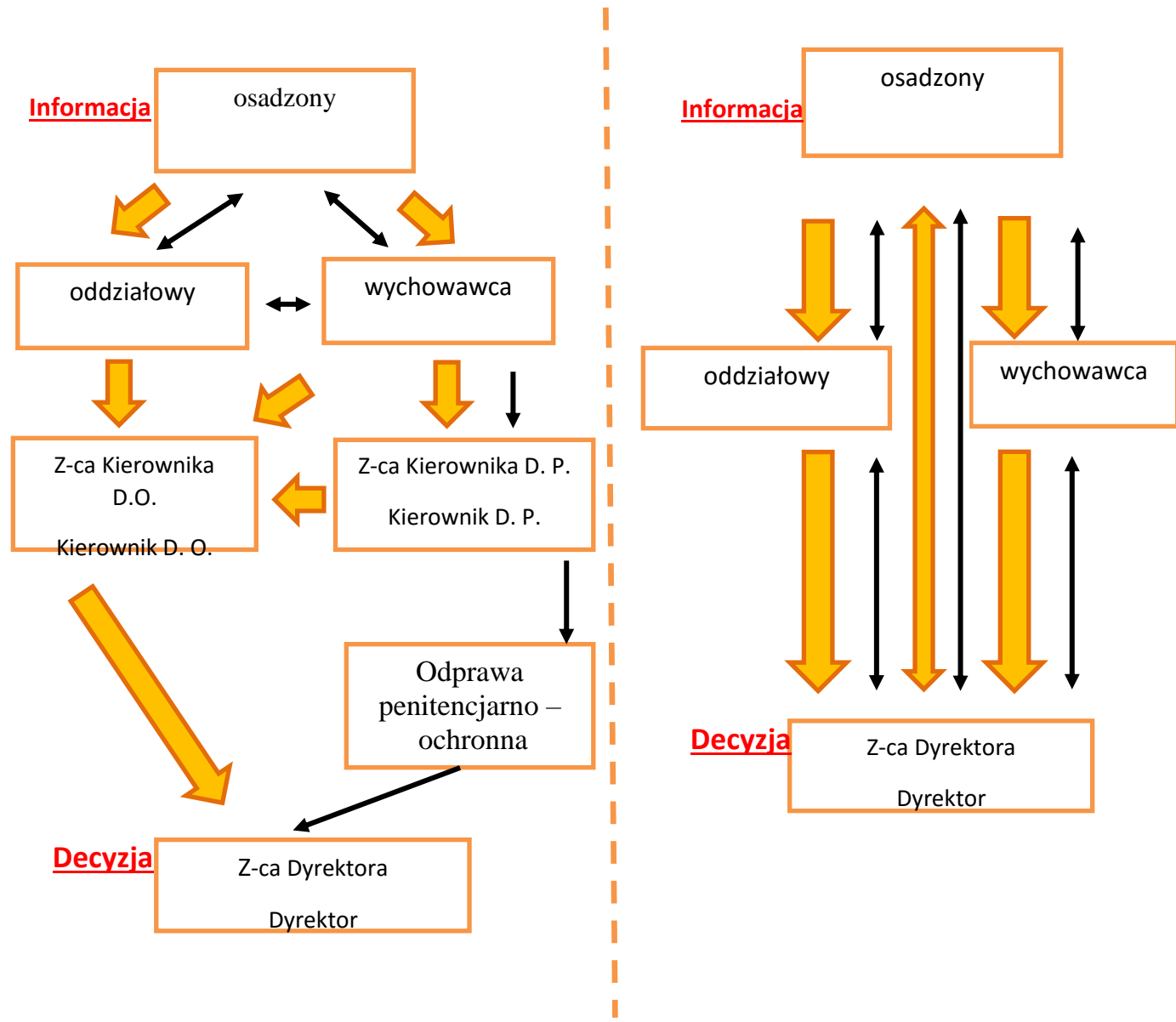
Schemat nr. 3 Wychowawca w strukturze zakładu tradycyjnego (wg. J. Rejmana).

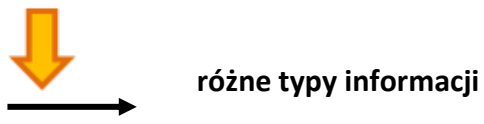
 - sprzężenia (więź) służbowe
 - sprzężenia (więź) funkcjonalne

1) w zależności o stażu pracy, wykształcenia i wielkości zakładu w niektórych jednostkach więziennych istnieją stanowiska : starszego wychowawcy, wychowawcy i młodszego wychowawcy.

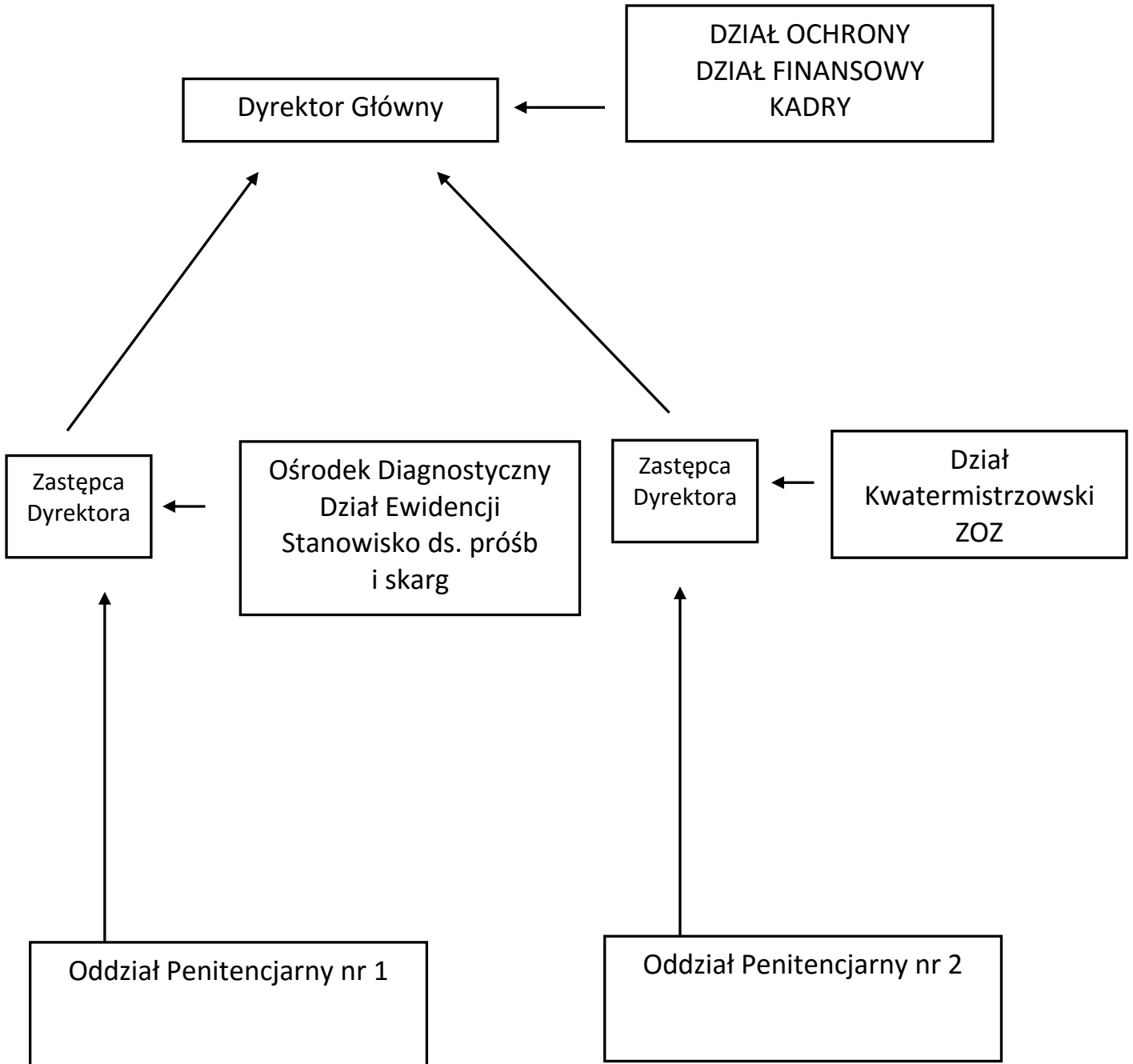
Schemat nr. 4. Drogi przebiegu informacji i proces podejmowania decyzji w tradycyjnym zakładzie karnym.

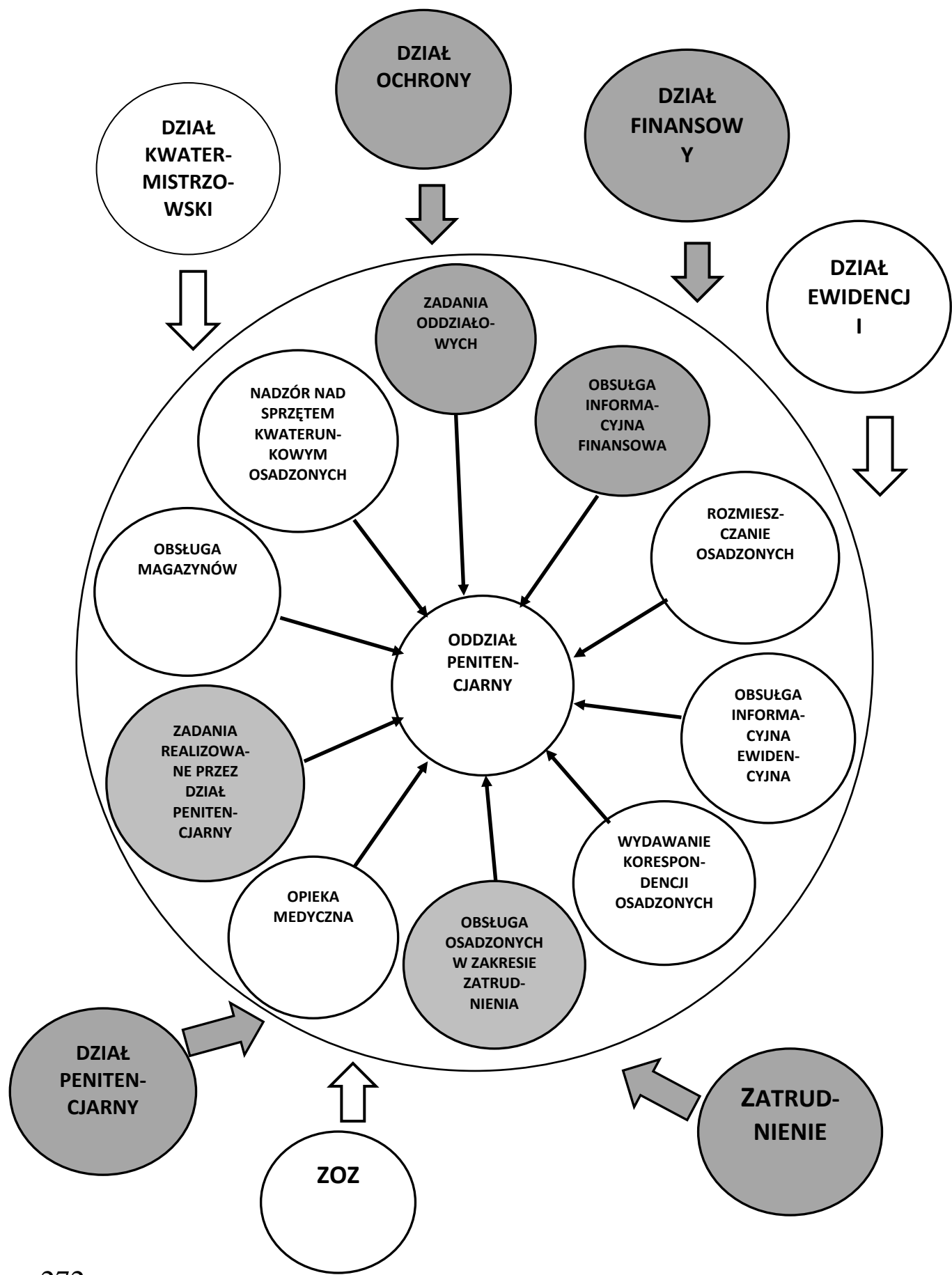
Legenda:

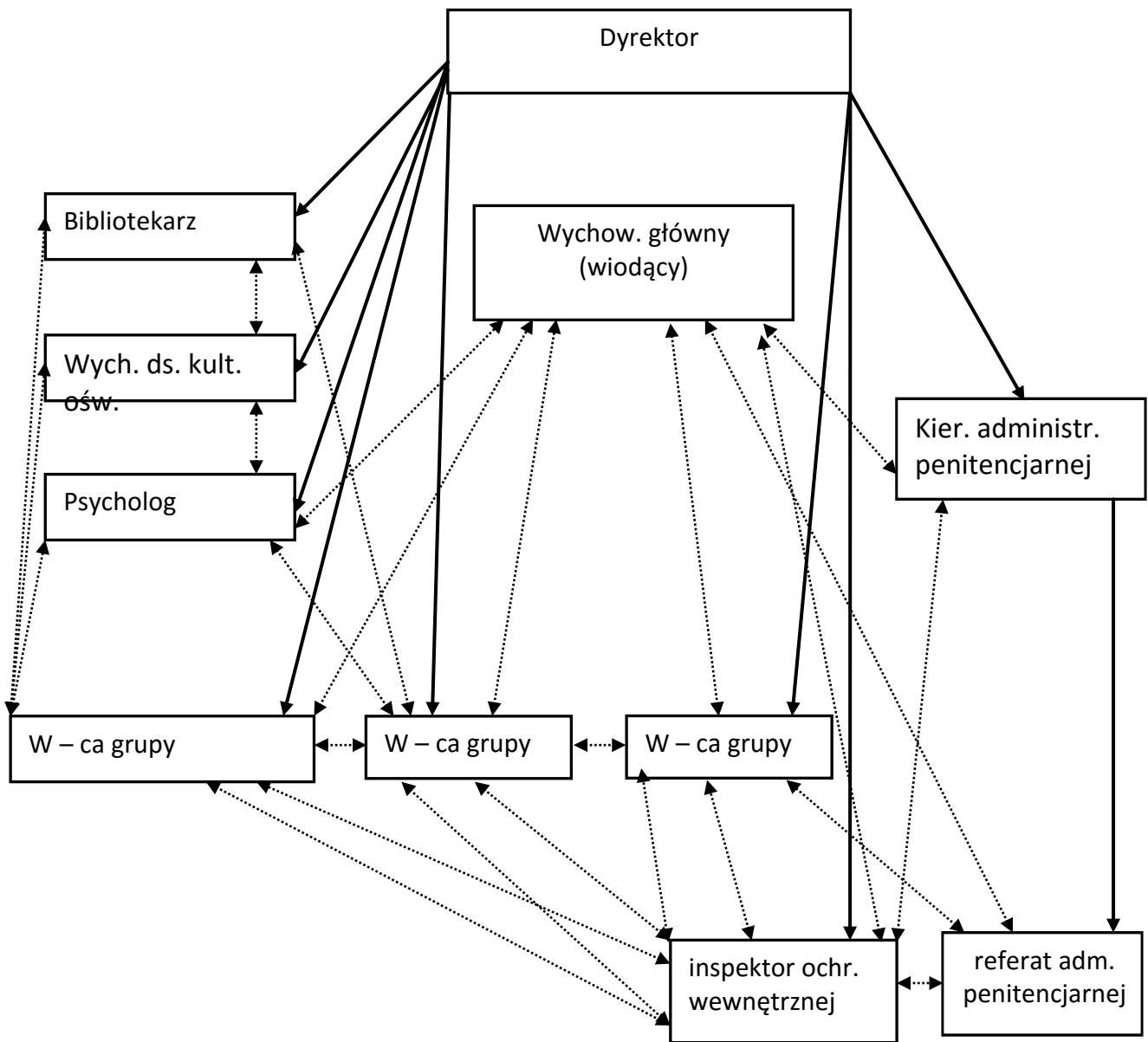
Schemat nr. 5. Dwie odmiany organizacji zakładu karnego z oddziałami wewnętrznymi (wg K. Kellera i J. Kopczuka).

Schemat nr. 6. Miejsce i zadania oddziału penitencjarnego w strukturze zakładu karnego (wg K. Kellera i J. Kopczuka).

Schemat nr.7. Organizacja liniowych stanowisk pracy i usytuowanie służb pomocniczych (ochrony i administracji) w innowacyjnym zakładzie - wg. projektu J. Rejmana,

→ - sprężenia (więź) służbowe ¹⁾ -
 ⇄ - sprężenia (więź) funkcjonalne ²⁾

¹⁾ Więzy służbowe – to zależność podwładnego od przełożonego. Najbardziej istotną cechą więzi służbowej jest uprawnienie przełożonego do decydowania, co podwładny ma robić.

²⁾ Więzy funkcjonalne stanowią odmianę hierarchicznej więzi podporządkowania. Wyraża ona podporządkowanie częściowe, niepełne. „Człon funkcjonalnie uzależniony” nie decyduje jednak o tym, co ma zrobić „człon funkcjonalnie uzależniony”. W prawidłowo ustawionym stosunku nie decyduje on w ogóle o postępowaniu „człon uzależnionego”, polega bowiem głównie na pomaganiu, doradzaniu raczej niż dysponowaniu. „Człon uzależniony” zachowuje uprawnienia do decyzji, a wraz z nim odpowiedzialność, a obowiązek jedynie wysłuchania rady. Zob. B. Gliński: Zarządzanie w gospodarce socjalistycznej, Warszawa 1985, s. 157 – 162, oraz J. Zieleniewski: op. cit., s. 382 – 384.

Інформація про авторів

Петро Гусак - доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної роботи та педагогіки вищої школи.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Ярослав Гошовський - доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогічної та вікової психології.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Людмила Гусак - доктор педагогічних наук, професор кафедри іноземних мов гуманітарних спеціальностей. Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Андрій Гусак - кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права і процесу. Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Леся Мартіросян - кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної роботи та педагогіки вищої школи. Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Світлана Чернета - кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної роботи та педагогіки вищої школи. Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Олег Батюк - кандидат юридичних наук, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін. Київський інститут інтелектуальної власності та права Національного університету "Одеська юридична академія"

Тарас Гусак - кандидат юридичних наук, головний консультант секретаріату Конституційного суду України

Артур Мартіросян - кандидат юридичних наук, завідувач кафедри спеціальних юридичних дисциплін. Рівненський інститут Київського університету права НАН України

Андрій Скіць - кандидат педагогічних наук. Західне міжрегіональне управління з питань виконання кримінальних покарань та пробації Міністерства юстиції України

Dr. Józef Rejman - Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Prof. Stanisława Tarnowskiego w Tarnobrzegu

Dr. Paweł Szczepaniak - Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji Uniwersytetu Warszawskiego

Dr. Dorota Pstrąg - Faculty of Pedagogy *University of Rzeszów*

Dr. Maria Łukaszek - Faculty of Pedagogy University of Rzeszów

Dr. Katarzyna Marlena Gerung - Pedagogium Wyższej Szkoły Nauk Społecznych w Warszawie

Mag. Janusz Berdziński - Pedagogium Wyższej Szkoły Nauk Społecznych w Warszawie

Wydawca

Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Zamościu
ul. Akademicka 4, 22-400 Zamość
tel. (84) 677 67 09, fax (84) 677 67 10
www: <http://www.wszia.edu.pl/>
e-mail: poczta@wszia.edu.pl

Druk i oprawa

Wydawnictwo POLIHYMNIA Spółka z o.o. ul. Deszczowa 19, 20-832
Lublin